

TUDOMÁNY ÉS IDEOLOGIA KÖZÖTT

ERŐS VILMOS és
TAKÁCS ÁDÁM (SZERK.)

TANULMÁNYOK AZ 1945 UTÁNI
MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSRÓL

SZÉCHENYI TERV

T Á L E N T U M S O R O Z A T

TUDOMÁNY
ÉS
IDEOLÓGIA
KÖZÖTT

SOROZAT-
SZERKESZTŐK

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ
SONKOLY GÁBOR

TUDOMÁNY
ÉS | ERŐS VILMOS és
TAKÁCS ÁDÁM (SZERK.)
IDEOLOGIA
KÖZÖTT

TANULMÁNYOK AZ 1945 UTÁNI
MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSRÓL

E L T E E Ö T V Ö S K I A D Ó • 2 0 1 2

TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003

„Európai Léptékkal a Tudásért, ELTE – Kultúrák közötti párbeszéd alprojekt”

A projekt az Európai Unió támogatásával,

az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

SZÉCHENYI TERV

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

MAGYARORSZÁG MEGÚJUL

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

© Szerzők, 2012

© Szerkesztők, 2012

ISBN 978 963 312 121 4

ISSN 2063-3718

**E L T E
EÖTVÖS
KIADÓ**

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Borító: Váraljai Nóra

Tördelőszerkesztő: Heliox Film Kft.

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.

TARTALOM

ERŐS VILMOS – TAKÁCS ÁDÁM

Előszó 7

HOLGER FISCHER

Történetírás a szocialista Magyarországon – periodizációs kísérlet
külső szemszögből 10

KÖVÉR GYÖRGY

A magyar történettudomány első ötéves terve
és a gazdaságtörténet-írás 22

PÁL JUDIT

Az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzete 1945 után 43

HALMOS KÁROLY

Utóélet és hatás. Erdei Ferenc kettős társadalomelmélete 57

VÖRÖS BOLDIZSÁR

„Ha az egésznet még be is kellett vonni marxista mázzal”.
Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál
az 1949–1989 közötti magyar történettudományban 62

K. HORVÁTH ZSOLT

A hiány. A két háború közötti munkáskultúra és a Kádár-korszak
munkásmozgalmi kánonja 75

TAKÁCS ÁDÁM

A történetírás ideológiai funkciói Magyarországon
az 1960-as és az 1970-es években 92

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

A mikrotörténelem Magyarországon 102

L ÉVAI C SABA

Az amerikai „prezentista-relativista” történetírók
(Charles A. Beard és Carl L. Becker) megítélése Magyarországon
a Kádár-rendszer időszakában 112

S T A N D E I S K Y É V A

Tétova újraértelmezések. Magyarország második világháborút követő
évei a rendszerváltozás utáni történetírásban 134

E R Ő S V I L M O S

Historiográfiaírás Magyarországon 1945 után 151

ELŐSZÓ

7

Az intellektuális konjunktúrák, hogy ne mondjuk, tudományos divatok fontos tanulságok levonását teszik lehetővé a társadalomtudományok területén. Tájékoztatnak a tudományos kérdések előtérbe kerülésének és háttérbe szorulásának dinamikájáról, az egyes elméletek és témák iránti érdeklődés változásáról, de arról is, hogy e változások mennyiben táplálkoznak a tisztán szakmai érdeklődésen túlmutató forrásokból. Az intellektuális konjunktúrák ugyanis a tudományos kérdések iránti társadalmi figyelem mértékéről is tanúskodnak. Ebben pedig minden bizonnyal generációs, vagyis történelmi és társadalmi változásokat is kitapinthatunk.

Az 1945 utáni magyar történelem iránt manapság megnyilvánuló hazai érdeklődés már-már konjunkturális jelleget látszik ölteni. Legyen szó a Rákosi- vagy a Kádár-korszakról, az 1945–1948 közötti koalíciós időszakról vagy a rendszerváltás körüli periódusról, e témák kutatása ma kiemelt tudományos és társadalmi figyelemre számíthat. Jól mutatja mindezt az e kérdésekkel foglalkozó szakmai és népszerűsítő kiadványok sokasága, az idevágó rádiós és tévés műsorok, illetve internetes honlapok számának közelmúltbeli ugrásszerű növekedése. E növekedés mögött legtöbbször valódi és jogos társadalmi érdeklődés jelentkezik: az idősebb generációk tisztánlátásra vonatkozó igénye összekapcsolódik a fiatalabbak egyre növekvő kíváncsiságával.

Egy ilyen konjunkturális helyzet azonban a történettudomány számára új feladatokat is kijelöl. Hiszen a történetírás feladata itt nem csupán abban állhat, hogy kihasználva a helyzet adta előnyöket új kutatói potenciálokat és kutatási forrásokat mozgósítson, s így a szakmai színvonal csorbitása nélkül próbálja meg kielégíteni a megnövekedett tudományos és társadalmi igényeket. Céljai között szerepelhet egy olyan kritikai attitűd kialakítása is, amely hatékonyan képes szembenézni a történeti témák iránt megélnékölt érdeklődést általában tendenciózusan kísérő leegyszerűsítésekkel, félreértelmezésekkel és torzításokkal. Valójában a történettudományos diskurzus az egyetlen, amely kritikai mércét támaszthat a történelem lehetséges társadalmi és politikai használatával szemben.

A szakmai és kritikai feladatok megnövekedésének további következménye, hogy megélnék a történettudomány saját diskurzusára és társadalmi szerepére fordított szakmai figyelme. A történetírás, lévén maga is történeti-társadalmi produktum, ezen a ponton egyre fokozottabban igényelheti saját története feltárásának és értelmezésének történettudományos munkáját. A historiográfiai megközelítéseket ezért ebben a kontextusban nem csupán az a cél vezérelheti, hogy a történetírás történetének tanulmányozása révén kielégítsenek egy bizonyos jogos szakmai igényt. Arról is szó van, hogy kritikai perspektívák kidolgozásával biztosítsák a történeti munkák szakmai presztízsét, és jótálljanak azok társadalmi hitelért.

A jelen kötet írásainak megszületését lehetővé tévő tudományos konferencia megszervezését az a cél motiválta, hogy amennyire csak lehet, megpróbáljunk megfelelni a hazai historiográfia előtt jelenleg álló komplex kihívásoknak. Az 1945 utáni magyar történetírás történetének szentelt konferencia 2011. november 24–25-én került megrendezésre az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Intézetében. Az esemény ötlete egy másik, egy évvel ezt megelőzően a Debreceni Egyetemen tartott historiográfiai konferencián vetődött fel.¹ Itt két előadó között szenvedélyes hangvételű eszmecsere bontakozott ki az 1945 utáni magyar (marxista) történetírás egyik részletkérdése (az ókortörténeti tankönyvek) kapcsán. A budapesti konferencia rendezői ekkor határozták el egy olyan összejövétel megszervezését, ahol sokkal alaposabban lehetne megvitatni a hazai történetírás közelmúltját érintő historiográfiai problémákat. A konferenciát eredetileg, már-már hagyományteremtési szándékkal Debrecenben szerettük volna megrendezni, s több szempontból is más struktúrájú előadásokban gondolkodtunk. Így meghívottjaink között szerepeltek volna az 1945 utáni egyház- és hadtörténetírás képviselői, a korszak intézménytörténetének szakemberei, az ókor, a medievisztika, a kora újkori, valamint a modern kori magyar történelem kutatói, illetve az egyetemes történelem más-más területeivel foglalkozó történészek. E terveinket a szervezés közben különböző okok miatt át kellett alakítanunk, s végül egy kevésbé nagy ívű, ám talán egységesebb tematikájú konferencia megszervezése mellett döntöttünk.

A kétnapos konferenciát viszonylag nagyszámú (kb. 100 fős) hallgatóság tisztelte meg jelenlétével, bizonyítva e kérdések tudományos és konjunkturális jelentőségét. Úgy gondoljuk, hogy az elhangzott előadások meglehetősen széles spektrumban érintették az 1945 utáni magyar historiográfia alapvető problémáit. Az alábbi kötetben szereplőkön kívül referátumot tartott még Glatz Ferenc akadémikus az 1945 utáni magyarországi és nemzetközi történetírás általános

¹ A debreceni konferencia anyagával kapcsolatban lásd *Történeti Tanulmányok* XIX. (A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen, 2010. november 25.) Debrecen, 2012 (megjelenés alatt).

trendjeiről; R. Várkonyi Ágnes akadémikus a kora újkor megítélését övező, 1945 és 1986 közötti hazai történészi vitákról; Frank Tibor egyetemi tanár az angolszász történetírásban forgalomban lévő magyar történeti összefoglalásokról; Pók Attila kandidátus arról, miért nem volt Magyarországon 1990, tehát a rendszerváltás után „Historikerstreit”; Apor Péter tudományos kutató pedig a kelet-európai összehasonlító marxista történetírásról.²

A konferencia szervezői, illetve jelen kötet szerkesztői, természetesen mindezt nem valamiféle lezárásnak, sokkal inkább ösztönző nyitásnak és a közelmúlt hazai historiográfiai problémái iránti érdeklődés további felélénkítésének szánták. Azaz a fő cél a konferencia és a kötet kapcsán nem végleges értékelések és értelmezések megfogalmazása, sokkal inkább kérdések és problémák felvetése, irányok felvázolása, amelyek mentén tovább haladhat ennek a nagy jelentőségű és a jelenkori magyar történetírás konjunkturális helyzetét döntően meghatározó komplexumnak (vagyis az 1945 utáni magyar történetírásnak) a kutatása.

Végezetül ismételten köszönetet mondunk az ELTE BTK Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszéknek, valamint a DE BTK A magyar nemzettudat modern kori emlékezhelyeit kutató munkacsoportjának és Historiográfiai munkacsoportjának a szervezésben és lebonyolításban nyújtott segítségért, az ELTE BTK Történeti Intézete Könyvtárának a helyszín biztosításáért, s általában a szíves jelenlétéért, közreműködésért, értékes hozzászólásokért.

² A konferencia előadásaihoz két további rendezvény kapcsolódott: Romsics Ignác közelmúltban megjelent *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel* (Budapest, Osiris, 2011) című munkájának megvitatása egy kerekasztal-beszélgetés keretében, amelyet Takács Ádám vezetett, s amelyen Pók Attila, Halmos Károly, Lévai Csaba és Erős Vilmos fejtették ki a könyvvel kapcsolatos véleményüket. Továbbá Frank Tibor professzor széleskörű európai együttműködés keretében készült *Writing the Nation* című sorozat köteteinek bemutatása: *The Uses of the Middle Ages in Modern European States (History, Nationhood and Search for Origins)*, ed. R. J. Evans and Guy P. Marchall, Palgrave Macmillan, 2011; *Disputed Territories And Shared Pasts (Overlapping National Histories in Modern Europe)*, ed. Tibor Frank and Frank Hadler, Palgrave Macmillan, 2011; *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe)*, ed. Stefan Berger and Chris Lorenz, Palgrave Macmillan, 2010; *The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories)*, ed. Stefan Berger and Chris Lorenz, Palgrave Macmillan, 2008.

HOLGER FISCHER

TÖRTÉNETÍRÁS A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON – PERIODIZÁCIÓS KÍSÉRLET KÜLSŐ SZEMSZÖGBŐL

BEVEZETÉS

10

In: *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*
Szerk.: ERŐS VILMOS – TAKÁCS ADÁM. Budapest, 2012,
ELTE Eötvös Kiadó. /Tálcantum 13./ 10–21.

Érdekes élmény, amikor arra kéri az embert, hogy vegyen elő újra egy olyan témát, amelyről már harminc, illetve húsz évvel ezelőtt írt, és mutassa be, hogy az akkori megállapítások változtak-e valamelyest időközben az új eredmények tükrében. Akkoriban, az 1970-es második felében indult el a Volkswagen Alapítvány finanszírozásában egy átfogó kutatási projekt a kölni Kelet-Európa-kutató Günther Stöckl vezetésével *Történetírás és politika összefüggése Kelet-Európában* címmel. A projekt keretében számos tanulmány született a különböző szocialista országok történetírásáról. A magyar történetírásról szóló tanulmányokat Gerhard Seewann-nal közösen készítettük el, Seewann vizsgálta a középkori és az újkori, én az 1918 utáni történetírást (SEEWANN 1982: 261–323; FISCHER 1982a; FISCHER 1982b: 315–330; FISCHER 1983: 247–261; FISCHER 1994: 131–156).

Az átfogó kutatási projekt fontos eredményeként megállapítható, hogy a történettudományt a szocialista országokban nem egységesen tartották a politikai ideológia elválaszthatatlan részének vagy a marxista világnézet alkalmazási területének. Jelentős regionális és időbeli eltérések figyelhetők meg. Különösen a magyar történettudomány tért el más országok történettudományától; összehasonlítva a szocialista országokat egymással elmondható, hogy a magyar történészek élvezték a legnagyobb szabadságot. Ebből a szempontból minden további nélkül egyetértek Glatz Ferencel, aki ezt a megállapítást egy 1993-ban megjelent tanulmányában kiemelte (GLATZ 1993: 409–421). Ugyanakkor Glatz Ferenc ezen megállapítása ellenére sem beszélhetünk arról, hogy a Seewann és az általam írt tanulmányoknak intenzív kortárs recepciója lenne Magyarországon, éppúgy, ahogy az 1989–90-es fordulatot követően is elég visszafogottan foglalkoztak a szocialista Magyarország történetírásával és még kevésbé a szocialista Magyarországról szólóval (vö. GUNST 1995).¹

¹ Átfogóbb leírást ad Romsics Ignác nemrég megjelent monográfiája: ROMSICS 2011.

Mielőtt rátérnék a részletes korszakolásra, érdemes még egyszer feleleveníteni, milyen feladatokat szabott ki a párt a történettudománynak, illetve az milyeneket tűzött maga elé. Ezt a legjobban néhány alapvető dokumentum alapján lehet felvázolni, amelyek a hatvanas évek közepén, a szocializmus idején készültek. Ezek a dokumentumok konkrétan az MSZMP KB 1969. június 26–27-i határozatai a tudománypolitika irányelveiről (A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Tudománypolitikai Irányelvei, 11–46) és az MTA 1968. szeptemberi jelentése a magyar történettudomány helyzetéről és feladatairól (Történettudományunk helyzete, eredményei és feladatai, 200–216). Általános feladatokként a következőket határozták meg:

1. A politikai döntések tudományos előkészítése és megalapozása.
2. A szocialista nevelésben és a szocialista tudat kialakításában való aktív részvétel.
3. Az ideológiai és politikai propagandában, illetve agitációban való aktív részvétel.

A feladatok teljesítéséhez a történettudomány érdemben leginkább a tízkötetes *Magyarország története* című munka elkészítésével járult hozzá, amelynek kötetekben meg kellett valósítania a szakmai pontosság és az elméleti-ideológiai elemzés egységét, valamint meg kellett haladnia a pozitivista anyaggyűjtés színvonalát.

Gerhard Seewann-nal szakasz- és periodizációs modelleket készítettünk, amelyek – a különböző korszakokról szóló történetírás megfigyelhető eltérései miatt – ugyan árnyalatokban különböznek egymástól, de lényegükben megegyeznek.²

Általánosan érvényes, hogy 1970-ig az egyes periódusokat markáns, politikai események által meghatározott fordulópontok határolják el egymástól, miközben az azt követő periódusok közötti átmenetek inkább cseppfolyósak. Természetesen ezek a korszakok különböző mértékben jelennek meg a történettudomány egyes területein. A különböző szakaszok igen pregnánsan mutatkoznak meg az 1945 utáni munkásmozgalommal, párttörténettel és a népi demokrácia fejlődésével foglalkozó historiográfiában, tehát olyan területeken, amelyek kimondottan közeli kapcsolatban állnak a politikai és ideológiai folyamatokkal.

A következőkben lemondunk a történettudomány szervezeti fejlődésének és kvantitatív-kvalitatív elemzésének bemutatásáról, mivel ez jelen tanulmány keretein túlmutat, és lényegében a fent megjelölt munkáinkban utána lehet olvasni.

² A körülbelül 1980-ig terjedő időszakot Seewann három szakaszra osztja fel: 1949–1956, 1960–1969, 1969–1979 (SEEWANN 1982: 289); én ezzel szemben valamivel erősebben differenciálva öt szakaszt különíték el: 1945–1948, 1949–1953, 1954–1956, 1957–1969, 1970–1980 (FISCHER 1982a).

1. SZAKASZ (1945–1948/49): ELŐKÉSZÜLET ÉS ÁTALAKULÁS

Az első korszakban kezdett kialakulni a marxista történelemfelfogás, és lépésről lépésre előretört a polgári történetírással szemben, amely jellemzően hungarocentrikus, pozitivistá és erősen középkor-orientált volt. Néhány marxista történész, mint például Révai József, Molnár Erik, Andics Erzsébet és Mód Aladár lényegében a korábbi kutatásaik bővítésére és folytatására törekedtek. Mindenesetre a marxista történetírók munkaközössége túl kicsi volt, és gyakran ideológiailag sem voltak eléggé szilárdak ahhoz, hogy nagystílusú fellépjenek a polgári történettudománnyal szemben. Ezek a történészek számos ideológiai „gyermekbetegségben” szenvedve, amelyeket a marxista történettudomány később önkritikusan elismert, hamar a személyi kultusz áldatlan hatása alá kerültek.

Csak a kommunizmus 1948–49 fordulóján bekövetkezett politikai sikerének köszönhetően vette át a hatalmat a különböző intézményekben a marxista történettudomány a polgárral szemben. 1948 őszén alapították meg a Magyar Munkásmozgalmi Intézetet, a későbbi Párttörténeti Intézetet. 1949 márciusában újjászervezték a Magyar Történelmi Társulatot, vagyis a marxista történészek átvették a fontos tisztségeket és funkciókat. Már 1948-ban ők lettek a felelős szerkesztői a *Századok* című folyóiratnak. 1949 őszén végül feloszlatták a polgári történettudomány központját, a Kelet-európai Tudományos Intézetet (Teleki Pál Intézet), és újonnan megszervezték az MTA Történettudományi Intézetét.

2. SZAKASZ (1949–1953): DOGMATIZMUS

A marxista történészek átvették a kulcspozíciókat a történettudomány intézeteiben, és ezzel lerakták egy új szervezeti struktúra alapjait. Ennek feladata abból állt, hogy egy új marxista történelemképet alkosson a munkásosztály szemszögéből, amelynek az eddigi polgári történelemfelfogás helyére kellett lépnie.

A történettudomány ebben a korszakban egy majdnem feloldhatatlan dilemma előtt állt, nevezetesen: egyidejűleg kellett kialakítania egy új munkaközösséget, elsajátítani a marxista történelemelméletet, és egy új marxista alapokon álló történelmet írni. Az így elkerülhetetlenül elkövetett hibákat csak tovább erősítette az a negatív befolyás, amelyet a személyi kultusz a maga dogmatizmusával gyakorolt elsősorban a fiatal történészekre. A polgári történészek, amennyiben nem távolították el őket a tudományos életből, perifériára szorult témákat kutattak, vagy „önként” visszavonultak. Ezáltal a medievisztika esett vissza a leginkább

(SEEWANN 1982: 262–263). A történettudomány a szocialista forradalom megvalósításáért vívott harc eszköze lett. Hozzá kellett járulnia egy új forradalmi történelmi tudat kialakításához, és felül kellett emelkednie a polgári történetírás hagyományain (SEEWANN 1982: 290).

A korszak politikai dogmatizmusa megnyilvánult a történeti munkákban, azok erősen sematizáló, leegyszerűsítő, sok helyen meghamisító ábrázolásmódjában, valamint abban, hogy marxista klasszikusoktól kiragadott idézeteket soroltak egymás után, és kritika nélkül átvették a szovjet történettudomány eredményeit. Bizonyos témák, mint például a nemzetiségi kérdés, az 1918-as és 1919-es forradalmak, a Horthy-korszak, a párttörténet vagy tabunak számítottak, vagy erősen meghamisítva mutatták be őket.

1953 júniusában a személyi kultusz bukásával egybekötött politikai fordulat a történettudományban is változást eredményezett. A *Századok* kibővített szerkesztőbizottsága által kezdeményezett tudományos vitában, amelyet Elekes Lajos bevezető előadása nyitott meg, kíméletlenül nyilvánosságra hozták a személyi kultusz történettudományra gyakorolt negatív hatásait, ugyanakkor rámutattak az ebből eredő, a történettudomány jövőbeni fejlődését meghatározó következményekre (A *Századok* szerkesztőbizottságának vitaülése, 648–671; A *Századok* szerkesztőbizottsági vita befejező része, 148–188; ELEKES 1953: 621–647). Nem alaptalanul jutott Vass Henrik kerekén húsz évvel később arra a megsemmisítő megállapításra, hogy a marxista történetírás nem tudta teljesíteni tudatképző feladatát, és tudományos hitelessége hosszú időre jelentősen meggyengült (VASS 1976: 12).

3. SZAKASZ (1954–1956):

ÁTMENET ÉS BIZONYTALANSÁG

Ebben a korszakban³ a személyi kultusz és a revizionizmus között fennálló politikai küzdelem, amely Rákosi Mátyás és Nagy Imre személyében öltött testet, széleskörű hatást gyakorolt a történettudományra. A politikai harcok egyrészt polarizálták a történészeket, s ez a történettudomány intézeteinek és vezetőinek munkájában nagy gondot okozott, másrészt pedig bizonytalanná vált a történészek magatartása a további politikai fejlődés és saját személyes pozicionálásuk tekintetében. Ezek a harcok nem annyira a monográfiákban és nagyobb tanulmányokban jelentek meg, hanem sokkal inkább recenziókban, kritikákban, vita-iratokban és előadásokban.

³ Seewann ezt a korszakot az előzővel egy szakaszként értelmezi.

Ezt a periódust az átmenet, a bizonytalanság és a „javított kiadások” korszakaként lehet jellemezni. A történészek elkezdtek kijavítani az 1953-ig megjelent művek szemmel látható hibáit, s külön figyelmet szenteltek a munkásmozgalom rehabilitált politikusainak és vezetőinek új színben való feltüntetésére. Az azonban nyilvánvaló, hogy a további politikai fejlődés miatt érzett bizonytalanság következtében ezeket a javításokat is csak rendkívül óvatosan és gyakran félszívvel végezték el, sok hibát továbbra sem korrigáltak. A revizionizmus történettudományra gyakorolt hatása megmutatkozott egyrészt a nacionalizmus polgári értelmezésének erős hangsúlyozásában, például az 1848-as forradalom értékelésében, másrészt egyfajta objektivizmusban, amely tagadta, hogy a történészekről részrehajlást várnak el. A történettudomány teljesítménye ebben a korszakban viszonylag csekélynek mondható. Nagyobb jelentősége pusztán egy magyar történeti egyetemi tankönyv elkészítésének van, valamint a felszabadulás 10. évfordulója alkalmából 1955-ben megjelent tanulmánykötetnek, amelynek tanulmányai egyértelműen visszatükrözik a politikai irányvonalak küzdelmét.

A történészek ideológiai polarizáltsága 1956-ban ért a tetőpontjára. Az 1956. októberi forradalom bukása után egy ideológiai vákuum alakult ki azáltal, hogy a történettudomány egyelőre nem tudta, melyik ideológiai irányba halad tovább az átalakulás. Ezért sürgetve várta a párt által kijelölt új utakat és feladatokat. Ezt a párt nagyon gyorsan teljesítette is.

4. SZAKASZ (1957–1969): FOLYAMATOSSÁG ÉS ÚJRAGONDOLÁS A TÖRTÉNETI VITÁKBAN

A történettudomány ebben az időszakban a párt által kiszabott feladatokat rögtön magáévá tette, miután leváltották a pártvezetést 1957 és 1959 között, és megkezdte a párt által követelt kétfrontos ideológiai harcot a dogmatizmus és revizionizmus jelenségeivel, a személyi kultusz túlkapásaival és a nacionalizmussal szemben. Ez a kétfrontos harc különböző területeken nyilvánult meg: egyrészt a témák kiválasztásában, mivel olyan kérdésekkel foglalkoztak, amelyek a személyi kultusz idején tabunak számítottak; másrészt a tudományos vitákban, amelyekben gyakran ütköztek a különböző ideológiai álláspontok; harmadrészt azokban a törekvésekben mutatkozott meg, amelyek a hiányos ábrázolásokat korrigálták, így például az egyetemi tankönyvek újrakiadásában. Különösen intenzíven harcoltak a történettudományban felbukkanó nacionalista jelenségek ellen.

Az ideológiai tisztogatás, illetve tisztulási folyamat, amely sok történész számára kemény önkritikát jelentett, komoly belső harcokhoz és konfrontációkhoz vezetett a történettudomány intézetein belül, így különösen a Párttörténeti

Intézetben és az MTA Történettudományi Intézetében. Ez a folyamat az 1960-as évek első felében zajlott, s sokkal tovább tartott, mint a tudomány, a kultúra és a politika más területein. Azonban a korszaknak éppen ez az önkritikus reflexiója nyitott a marxista történetírásnak egy új specifikus fejlődési utat azért, hogy „a tudományos vitát elméleti, fogalmi és módszertani problémákról folytatott szakmai viták fórumaként intézményesítette” (SEEWANN 1982: 296), és ezzel megvalósult a történetírás tudományos szintre emelése és relativizálása, valamint a szigorúan dogmatikus marxista történelemfelfogástól való fokozatos távolodás, amely különösen a következő korszakban került előtérbe.

A korszak egyik uralkodó témája a Molnár Erik nevéhez kapcsolódó nacionalizmus-vita volt. A vitát 1959-ben a döntéshozó szervek kezdeményezték az MSZMP KB polgári nacionalizmusról és szocialista hazafiságról szóló téziseinek nyilvánosságra hozásával (A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek, 328–352).⁴ Molnár ezeket a téziseket az egyetemi tankönyvek felülvizsgálatával kapcsolatban vetette fel. A vitában gyakorlatilag minden történész részt vett, számos cikk látott napvilágot ismeretterjesztő és szakfolyóiratokban, illetve szimpóziumokon. A vitában kísérletet tettek az olyan fogalmak tisztázására, mint a nemzet, haza, hazafiság, nemzetköziség, illetve ezek marxista történettudományban elfoglalt helyének meghatározására. Ezenkívül arról az alapvető kérdéstről volt szó, hogy a magyar történelmet a szabadság- és függetlenségi harcok történeteként vagy az osztályharc történeteként, vagy pedig mindkét felfogás ötvözeteként értelmezzék-e. A vita az osztályharc-elképzelés egyértelmű primátusát eredményezte, ezzel azonban elítélték az 1848-as forradalom nemzetiségi politikáját, valamint a nemzetiségek elnyomását a dualizmus korában, továbbá a Horthy-korszak sovíniszta revíziós politikájának kíméletlen kritikájához vezetett.

Egy másik jelentős történészvita a fasizmus és Horthy-rendszer jellege körül bontakozott ki.

A szocialista tudat kialakításában mind a politikai döntéshozók, mind a történettudomány fontos ideológiai-politikai szerepet szántak a magyar népi demokratikus fejlődésről szóló történetírásnak. Ennek tükrében a döntéshozók meghatározták a főbb irányvonalakat a magyar népi demokrácia történeti fejlődésének feldolgozásában és értékelésében, így például a kelet- és dél-kelet-európai szocialista forradalmak győzelméhez vezető különböző utak tézise vagy az 1956-os forradalom okainak meghatározása révén. Az 1960-as évek legvitatottabb témái közé tartozott a magyar történelem korszakolásának kérdése a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Lehetetlen feladatnak bizonyult, hogy a különböző részterületek által ajánlott korszakolást közös nevezőre hozzák (SEEWANN 1982: 264–265).

⁴ Eredetiben a tézisek a *Társadalmi Szemle* 1959. augusztusi és szeptemberi számaiban jelentek meg, vö. újabb feldolgozásként: LACKÓ 2008: 1483–1536.

A történettudománynak sikerült ebben a korszakban jelentős mértékben növelni a forráskiadványok számát és elkészíteni az első átfogó marxista magyar történeti szintéziseket, a *Magyarország története* című kétkötetes egyetemi tankönyvet, valamint *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című művet. Általánosan elmondható az 1957–1969-ig terjedő időszakról, hogy egyrészt a történettudomány a korábban elért eredményeket részben megőrizte, másrészt továbblépett, és új utakat keresett a kutatásban és feldolgozásban.

5. SZAKASZ (1970 – AZ 1970-ES ÉVEK VÉGÉIG): KONSZOLIDÁCIÓ ÉS TOVÁBBFEJLŐDÉS

16

Az újabb szakaszba való átmenetet nem jellemzi olyan éles cezúra, mint ami a korábbi időszakoknál megfigyelhető volt. Az átmenet sokkal inkább lépésről lépésre történt, és a már említett 1968-as és 1969-es dokumentumok határozták meg, amelyek a tudományterület fejlődése szempontjából hasonló jelentőséggel bírtak, mint az 1968-as gazdasági reform a gazdasági fejlődés területére vonatkozóan. Miközben a historiográfia a korábbi korszakokban elsődlegesen annak a feladatnak szentelte magát, hogy a már elmúlt korszakok történetírásával szembehelyezkedjen, nevezetesen a két világháború közötti polgári történetírással, aztán az 1950-es évek marxista történetírásával, addig ebben a korszakban teljesen a szakspecifikus feladataira koncentrálhatott, különösen a tízkötetes Magyarország-történet kidolgozására (SEEWANN 1982: 297).

Az 1970-es években a politikai döntéshozók arra törekedtek, hogy orvosolják a történettudomány szervezeti problémáit, mégpedig a decentralizáltságot, a széttagoltságot, valamint a hiányos irányítást, és a tervezési folyamat részeként megpróbálták néhány helyen tartalmilag is beavatkozni a szakmába azáltal, hogy meghatározták az elsőbbséget élvező témaköröket. A történettudomány maga is törekedett arra, hogy a szervezeti és tervezési problémákat megoldja, de saját bevallása szerint nem ért el jelentős változásokat (Jelentés a történettudomány helyzetéről, 203–223; ROTTLER 1977: 3–10). A szervezeti struktúra lényegében a korábbi maradt.

A szervezeti és irányítási problémák a tízkötetes Magyarország-történet készítése során teljes mértékben abban mutatkoztak meg, hogy a kötetek elkészítésére eredetileg kitűzött időpontot (1981) nem tudták betartani. Eddig az időpon-
tig csak négy, az 1790–1945-ig terjedő időszakot felölelő kötet jelent meg. További három kötetet publikáltak az 1980-as években.⁵ A még hiányzó kötetek közzétételére

⁵ Ezek a kezdetektől 1242-ig terjedő időszakot, illetve az 1526 és 1790 közötti korszakot foglalják magukban, és 1984-ben, 1985-ben, valamint 1989-ben jelentek meg.

nem került sor.⁶ Ez a tízkötetes Magyarország-történet képezte az 1970-es és aztán az 1980-as évek történetírásának központi feladatát, amely az erők legnagyobb részét lekötötte, és ezáltal a publikációk számának csökkenéséhez vezetett. A cél az volt ezzel a munkával, hogy a történettudomány és ezen felül az új, speciálisan e célból végzett kutatások eredményeiből egy alapvetően marxista szintézist alkossanak. A ténylegesen megjelent kötetek magas tudományos színvonalat képviselnek, és ellentétben a politikai döntéshozó szervek által meghatározott ideologikus feladattal, amely a szocialista tudat kialakítására irányult, meglepően szembevetődik az egyes tanulmányok ideológiamentes ábrázolásmódja.

A korábbi korszakokban elkezdett nagy tudományos vitákat az 1970-es évek elején tovább folytatták. Ide tartozott mindenekelőtt a fasizmus-vita, Kelet-Európa története a második világháborúban, valamint a népi demokratikus átalakulás kezdetéről, szakaszairól és jellemzőiről folyó vita. Különös tekintettel érvényes ez a nacionalizmus-vitára is, amelynek 1974-ben az MSZMP KB munkaközösségének állásfoglalása vetett véget (Az MSZMP KB kultúrpolitikai munkaközösségének állásfoglalása a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdéseiről, 830–849).

Ez a disputa jellemzően a szakfolyóiratok hasábjain kívül is folyt, amit a politikai döntéshozók egyrészt pozitívan értékelték, másrészt pedig az a vád fogalmazódott meg mindezzel szemben, hogy a vitakedv a történettudomány ideológiai problémáit mesterségesen felnagyítja, és hogy a tudósok vitája szükségtelenül sokáig tart.

Az 1970-es évek történettudományát tekintve a következő néhány jellemző fejlődési irány állapítható meg:

1970 után lelassult a korábbi korszakokban intenzívvé vált forráskiadás. Az 1970 előtt megfigyelhető tendencia, hogy a történészek érdeklődése a közelmúlt történelmére (19–20. század) tolódott – kivéve a jelenkor történetét 1945–48 után –, 1970 után tovább fokozódott. Szintén megerősödött az a törekvés, amely a magyar történelem kelet-, illetve kelet-közép-európai kontextusba való helyezésével foglalkozott. Egyértelműen megfigyelhető a hungarocentrikus ábrázolásmódtól való elfordulás, ebben az átalakulásban ismét a gazdaságtörténeti munkák jutottak a legmesszebbre. A történettudomány több területe, miután a korszak elején alaposan megvitatták, majd felszámolták a módszertani problémákat, jelentős mértékben fejlődhetett, és figyelemreméltó eredményeket érhetett el. Ez jellemző mindenekelőtt a gazdaságtörténetre, kultúrtörténetre, társadalomtörténetre és helytörténetre.

⁶ Ezeknek az 1242–1526-ig terjedő korszakot, valamint az 1945 utáni történelmet kellett volna feldolgozniuk, a 10. kötet témája a történetírás története lett volna.

A magyar történettudomány az 1970-es években, a korábbinál lényegesen szorosabban együttműködve más társadalomtudományokkal, továbbfejlesztette módszertanát, és sikeresen alkalmazott új társadalomtörténeti módszereket. A jelentősen magasabb színvonalú forráskritika mellett gyakran alkalmaztak kvantitatív és komparatív módszereket is. Ezen kívül a történészek befogadóvá váltak a nyugat-európai megközelítések iránt, és strukturálisan megalapozott modellekkel dolgoztak. Egyre többet foglalkoztak a történetírás kérdéseivel, nem utolsósorban az MTA Történettudományi Intézetén belül alapított historiográfiai munkacsoportnak köszönhetően.

Különösen említésre méltó a magyar történettudomány 1970-es évekbeli fejlődése szempontjából az a jelenség, hogy egyre inkább visszaszorult az egyes munkákra korábban jellemző ideológiai beágyazás és elrendezés, valamint a tudatalakító funkció hangsúlyozása, és helyet teremtett egy józan, ideológiamentes és a történeti tényekre korlátozódó objektív ábrázolásnak.

6. SZAKASZ (1980 – AZ 1980-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉIG): NYITÁS ÉS NÉPSZERŰSÍTÉS

Markáns változás nélkül lépett át a magyar történetírás a következő szakaszba az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején. Jellemző, hogy intenzívvé vált a tudományos kapcsolat a nyugati „polgári” történetírás képviselőivel, például a történettudományi intézetekkel való bilaterális megállapodások, kölcsönös látogatások és kutatások, valamint közös konferenciák formájában, és ezzel együtt megfigyelhető a további nyitás annak módszerei felé. Figyelembe véve az erős népszerűsítési törekvéseket és a történettudomány, valamint a történészek politikai átalakulásban játszott szerepét, legkésőbb az 1980-as évek második felétől nem helytálló Magyarországon marxista történetírásról beszélni. A történettudomány ebben a korszakban átalakult.

Ez a fejlődés a legnagyobb mértékben a társadalomtörténetre jellemző.⁷ Az 1980-as évek egyik legfontosabb fejleményének tekinthető a társadalomtörténet egyenjogúsítására való törekvés, ami az 1970-es évekbe nyúlik vissza. Abban az értelemben nyilvánul meg ez a törekvés, hogy egyrészt a történettudományon belül egy önálló területet alakít ki a társadalomtörténet számára saját intézményes háttérrel és érdekképviseléssel, másrészt saját kutatási területtel, amely az addig uralkodó politikatörténetet visszaszorítja. Ezek a törekvések jelentős mértékben kifejezésre jutottak a tízkötetes Magyarország-történet már megjelent

⁷ A magyar társadalomtörténet fejlődésére vö. elsősorban FISCHER 1994: 131–156.

köteteiben, amelyekben átfogó önálló fejezetek foglalják össze a társadalomtörténeti kutatások eddig rendelkezésre álló eredményeit. Ezek a szintézisek egyértelműen felismerhetővé teszik a nyugati társadalomtudomány és társadalomtörténeti kutatások modern módszereinek alkalmazását.

A történettudománynak fontos szerepe volt ebben a korszakban a tudomány népszerűsítésében is, ami megfigyelhető többek között olyan munkákban, mint a tízkötetes *Magyarország története*, az akkori művelődési miniszter Köpeczi Béla által szerkesztett, több kiadást megélt *Erdély története* című háromkötetes munka (KÖPECZI 1986⁸), valamint az 1979 óta nagy sikerrel megjelenő ismeretterjesztő folyóirat, a *História*, sőt a történettudomány talán a vezető szerepet is átvette a rendszerváltás előkészítésében és keresztülvitelében. Hogy ebben az MTA Történettudományi Intézete a reformszellem legerősebb bástyáját képezte-e, ahogy Glatz Ferenc vélte egy 1994-ben megjelent tanulmányában, vitatható (GLATZ 1994: 361–368, különösen 361). Mivel az olyan fontos kérdések problematikáját, mint az országhatárokon kívül élő magyarok sorsa és nemzeti öntudatának kérdése, más médiumok, mint az irodalom vagy a film szabadabban foglalmazták meg a nyilvánosság előtt. De az bizonyos, hogy a történettudomány érdemeket szerzett magának azzal, hogy olyan kérdéseknek teremtett társadalmi nyilvánosságot, mint például az osztályharc, az 1956-os forradalom mibenléte, az egyházak szerepe vagy a magántulajdon jelentősége. A történettudomány nyilvános feltűnése a média különböző fórumain a történelem marxista téziseinek újraértékeléséhez, valamint az antisztálinista és antiszocialista társadalmi elemzés kialakulásához vezetett.⁹

Ebben a korszakban Magyarországon a történettudomány éppúgy, mint a közgazdaság, a pragmatikusok műhelyévé vált, akik a tudomány és a kultúra autonómiájából kiindulva meg kívánták reformálni a rendszert, és meg akarták szabadítani ideológiáitól. Az a terület, ahol a történettudomány a leginkább részesévé vált a rendszerváltás politikai előkészítésének, az az 1956-os forradalmi események jellemzőinek tanulmányozása volt. A megállapítás, hogy 1956-ban forradalom volt, magába foglalta egyidejűleg a baloldal „történelmi” önkritikáját és az uralkodó rendszer legitimációjának elemi megkérdőjelezését.

⁸ A háromkötetes munkából készült egy egykötetes változat is: KÖPECZI 1989, amelyet a nemzetközi könyvpiac számára számos nyelvre lefordítottak.

⁹ Itt egyetértünk Glatz Ferenc megállapításaival GLATZ 1991a: 371–384.; GLATZ 1991b: 3–5.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A bevezetőben megfogalmazott kérdésre, hogy szükségessé vált-e a magyar történetírás Seewann és általam 1982-ben készített jellemzésének és korszakolásának alapvető felülvizsgálata, egyértelműen nemmel felelhetünk. Ami azonban most lehetséges és sürgősen kívánatos lenne, hogy a megállapításokat a történettudomány műhelyéből származó információkkal, dokumentumokkal és interjúkkal gazdagítsák, tehát az intézmények belsejéből és az ott dolgozó történészekről származókkal, amelyek a bennük uralkodó tényleges munkafeltételekről, függőségi viszonyokról, politikai befolyásról, vitákról és hatalmi mechanizmusokról tájékoztatnak. Ez akkoriban a rendelkezésre álló források alapján nem volt teljesíthető. Még nem késő a korábban aktív történészeket megkérdezni.

(Fordította Czinege Szilvia és Erős Vilmos)

FORRÁSOK

- A Századok szerkesztőbizottságának vitaülése, 1953. *Századok* 87., 648–671.
 A Századok szerkesztőbizottsági vita befejező része, 1954. *Századok* 88., 148–188.
 A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek. In: Vass Henrik (szerk. 1964): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962*. Budapest. 328–352.
 Történettudományunk helyzete, eredményei és feladatai. In: Vass Henrik (szerk. 1974): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1967–1970*. Budapest. 200–216.
 Jelentés a történettudomány helyzetéről (1968–1974). In: *MTAFT* 25. 203–223.
 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Tudománypolitikai Irányelvei. In: BAKÓ Ágnes (szerk. 1978): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága tudománypolitikai irányelveinek végrehajtása és a további feladatok, 1969–1977*. Budapest. 11–46.
 Az MSZMP KB kultúrpolitikai munkaközösségének állásfoglalása a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdéseiről, 1974. szeptember. In: Vass Henrik (szerk. 1979): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1971–1975*. Budapest. 830–849.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- ELEKES Lajos (1953): A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a Kongresszus tanulságai nyomán. *Századok* 87. 621–647.
 FISCHER, Holger (1982a): *Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn. Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956*. München.

- FISCHER, Holger (1982b): Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn. *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung* 31/6. 315–330.
- FISCHER, Holger (1983): Die Entwicklung der ungarischen Historiographie nach dem Zweiten Weltkrieg. In: BACHOFER, Wolfgang – FISCHER, Holger (Hrsg.): *Ungarn – Deutschland. Studien zu Sprache, Kultur, Geographie und Geschichte*. München. 247–261.
- FISCHER, Holger (1994): Neuere Entwicklungen in der ungarischen Sozialgeschichtsforschung. *Archiv für Sozialgeschichte* 34. 131–156.
- GLATZ Ferenc (1991a): Nyilvánosság és történettudomány. Tézisek az új történetírásról. In: SOMOGYI Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában: Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest. 371–384.
- GLATZ Ferenc (1991b): Az új történetírásról. *História* 15/1. 3–5.
- GLATZ Ferenc (1993): Politika és történettudomány a szovjet rendszerben. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest. 409–421.
- GLATZ Ferenc (1994): Konceptiójavaslat az MTA Történettudományi Intézete 1990–1995. évi munkaprogramjához. *Történelmi Szemle* 36. 361–368.
- GUNST Péter (1995): *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KÖPECZI Béla (1986): *Erdély története három kötetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÖPECZI Béla (1989): *Erdély rövid története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LACKÓ Miklós (2008): Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok* 142. 1483–1536.
- ROMSICS Ignác (2011): *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ROTTLER Ferenc (1977): A történettudományi kutatások helyzete. *Századok* 111. 3–10.
- SEEWANN, Gerhard (1982): Geschichtswissenschaft und Politik in Ungarn 1950–1980. Die Historiographie zu Mittelalter und Neuzeit. In: *Südost-Forschungen* 41. 261–323.
- VASS Henrik (szerk. 1976): *Történelem és tömegkommunikáció. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY ELSŐ ÖTÉVES TERVE ÉS A GAZDASÁGTÖRTÉNET-ÍRÁS

Bevezetésképpen három megszorítással élek:

1. Az elmúlt évszázad történelmi tapasztalatai azt mutatják, hogy az etatizmus, a gazdasági intervencionizmus irányzatai imádnak terveket fabrikálni (a győri programtól a Széll Kálmán-tervig), s a tervszerűség forszírozásának csak egyik, bár igen sajátos alosaja a kommunista tervutasításos rendszer.
2. Amúgy a tudományos tervezés gondolata – ideológiai premisszáktól szinte függetlenül – általában mindig is a műszaki, természettudományos értelmiség kedvenc ideája volt (PÉTERI 1998: 100), amelyet – úgy tűnik – a humán (társadalomtudományos) értelmiség világnézeti megfontolásból alkalmanként szívesen magáévá tesz, sőt meg is lovagol.
3. Az alábbiakban az ötvenes évek történettudományi tervezésének mechanizmusáról s abban a gazdaságtörténet-írás helyéről lesz szó. A magyar tudomány és azon belül a magyar történettudomány 1949-ben kidolgozta a maga első öt éves tervét, s éppen azért, mivel ez mára szinte teljesen feledésbe merült, felidézése akár a jelen számára is tanulságos lehet.

AZ ÖTÉVES TUDOMÁNYOS TERV

Az első meglepetés akkor ért, amikor az öt éves tudományos terv publikált változatát kerestem – és nem találtam. Pontosabban találtam egy tájékoztatót a terv fő vonásairól az *Akadémiai Értesítő* 1951. szeptemberi számában.¹ (Csak emlékeztetőül jegyzem meg azok számára, akiknek van mire emlékezniük, hogy az első öt éves terv 1950 elején indult.) Ebből a tájékoztatóból az is hamar kiderült, hogy a terv 1951-es felemelése kapcsán készült: „Az öt éves terv módosításáról szóló 1951. évi II. törvény elrendeli, hogy »A tudományos kutatás fejlesztésére az öt éves

¹ Az öt éves tudományos terv. *AE* 1951: 440–445.

tervidőszakban 1,7 milliárd forintot kell juttatni. Ezen belül tudományos kutató-intézetek létesítésére, felszerelésére és bővítésére az eredeti öt éves tervben előírt 177,5 millió forint helyett 775 millió forintot kell beruházni».² A tervpublikációban egyetlen pont, a 21. foglalkozik a történettudománnyal: „Kiterjedt forrástanulmányok alapján meg kell írni Magyarország történetét, mely népünk hazafias nevelésének fontos eszköze lesz. E vonatkozásban nagyjelentőségű a számos előtanulmány alapján készülő hatkötetes egyetemi tankönyv, az első olyan nagyszabású történettudományi munka, amely a marxizmus-leninizmus alkotó alkalmazását jelenti magyar problémákra” (AE 1951: 444).

Kerestem külön a történettudomány öt éves tervét is a „gleichschaltolt” Történelmi Társulat közlönyében, a *Századokban*, de nem bukkant elő. Gondoltam, akkor majd megkeresem az eredeti tervet az Akadémia levéltárában. A Magyar Tudományos Tanács szépen megőrződött anyagában hatalmas dokumentációt találtam, egymás mellett az állam és jogtudomány, az irodalomtudomány, a gép- és a Magyar Vegyiművek Rt. öt éves kutatási tervét és még sok egyéb között került a kezembe az alábbi cédula is az MTT titkárának, Erdős Tamásnak az aláírásával: „Gerő et. úgy határozott, hogy az 5 éves tudományos terv főfeladatait ne publikáljuk, de a szakosztályok egyes területein az intézetek előtt ismertetni kell az elfogadott fő feladatokat és sürgősen rá kell menni az 5 éves terv első évének részletes kidolgozására.”³

Már csak azt a két apróságot nem értettem, miként lehet végrehajtani egy tervet, amelynek végrehajtói legfeljebb a fő feladatokat ismerik, s hogyan lehetett kidolgozni a terv öt éves előirányzatát, ha az első év terve sincs még készen.⁴ Úgy gondoltam, már csak ezért is érdemes elmerülni a tudományos tervkészítés rejtelmeibe, legalábbis a történettudomány, azon belül a gazdaságtörténet-írás szempontjából. Annál is inkább, mert a levéltári anyagban a tervezéssel kapcsolatos gondolatok és javaslatok igen gazdag tárháza került elő.

Rendelkezésünkre áll nemcsak az öt éves terv kidolgozásának munkaterve, hanem az ehhez kapcsolódó irányelvek is. Ezekből megtudhatjuk, hogy az öt éves tudományos terv elkészítésekor az „öt éves népgazdasági tervből”, „további öt éves tervek

² Uo. 441. Az öt éves terv kialakulásának és permanens felemeléseinek történetét források alapján először Berend T. Iván kis zöld könyvecskéje mutatta be (BEREND 1964). Az öt éves tudományos tervről: KÓNYA 1998: 92–117.

³ ERDŐS Tamás: Feljegyzés a szakosztály titkárok részére (1949. szept. 10.), AL MTT Titk. 5. d. 1. Erdős Tamás (*1919) Szegeden végzett biológus, Szentgyörgyi Albert munkatársa, az MTT titkára. Gerő volt az MTT elnöke (lásd HUSZÁR 1995: 320–321).

⁴ A dolog nem is annyira abszurd, mint első pillantásra látszik, bár ennek tudatára a tervkészítők csak az első tervek tapasztalatai alapján jutottak. 1957 tavaszán, a Közgazdasági Bizottság vitáin már felvetődött az „évenként készítendő öt éves terv” gondolata, vagyis hogy a Tervhivatal minden évben készítsen olyan öt éves tervet, amelynek első éve az adott esztendőre szóló operatív terv (VARGA ISTVÁN, a Bizottság elnökének felszólalása, In: SZAMUELY 1986: 214).

várható és nagy vonásokban ismert szükségleteiből” kell kiindulni, valamint „az egyes tudományok jelenlegi állásából és dialektikus tudománnyá való fejlesztésének szükségleteiből”.⁵ Továbbá: a Pártkollégium szeptember elején adta ki útmutatását a történettudomány „5 éves tervének fő szempontjai” átdolgozásához.⁶

1949. október közepén aztán már irányt lehetett venni az ötéves történettudományi terv teljes befejezéséhez (határidő: november 30.). Eddigre kidolgozták a terv „fő vonásait”, amely elsősorban a magyar történelem periodizálásában öltött testet, összeállították az öt év során, illetve az első évben publikálandó forráskiadványok és monográfiák jegyzékét, valamint elkészült „a főiskolai tankönyv tematikájának döntő része”.⁷ A terv azonban további terveket szült, ezért november végéig „ütemtervet”, 1950-es „részlettervet”, „kiadványtervet” (ívszámmal), „beruházási terveket” kellett készíteni, sőt október végéig el kellett készíteni az első tervek felülvizsgálatát is. A legnehezebb feladat azonban a „végrehajtás kidolgozása”, a „kivitelezés előkészítése” volt. Ennek keretében megállapításra került, hogy a „tervből melyik intézet mit végez”, „mit ad ki mikorra” (Történettudományi Intézet, Történelmi Társulat, Országos Levéltár, Magyar Munkásmozgalmi Intézet, Honvéd Levéltár és Múzeum, Nemzeti Múzeum, illetve Történeti Múzeum, Dunántúli Tudományos Intézet, Egyetemi Történeti Intézetek, Országos Levéltári Központ). Ennek megfelelően a tervet „be kellett ütemezni hónapok szerint és összekapcsolni az egyéni munkával”, ami óhatatlanul felvetette egy kádernyilvántartás elkészítését. A munka zászlóshajója a Történettudományi Intézet lett, amelyben a „főszálponti kérdések szerint” munkaközösségeket szerveztek, „természetesen az összes munkaképes történészek bevonásával, bárhol dolgozzanak”, s ki kellett jelölni a kádereket a tervezett forráskiadványokhoz és monográfiákhoz. De gondoltak még a propagandára, sőt az egyetemi reformra és az MTA újjászervezésére is.⁸ Egyszóval mindenre.

A munkaközösségi rendszer bevezetése lényegi innováció volt a történészi munka területén. Olyan, amely illett az újonnan bevezetendő társadalmi rendszerhez. A döntő kérdés természetesen a „főszálpontok” kijelölése volt, s rivális koncepciókban nem volt hiány. Elegendő Andics Erzsébet és Pach Zsigmond Pál „szálpontjait” összevetnünk.

⁵ Az ötéves tudományos terv kidolgozásának munkaterve. AL. MTT Titk. 5. d. 1. A terveket a „lehetőleg jó elvtársakból” összeállított tervbizottságok az MTT titkárság illetékes munkatársával együtt dolgozzák ki, majd a pártkollégium határoz (augusztus 5-ig), s legvégül az elnökség hozza meg a döntést (szeptember 2.).

⁶ AL. MTT Titk. 5. d. 1. (1949. szept. 2.).

⁷ Történelmi munkaterv (1949. okt. 15. – nov. 30.); AL. MTT Titk. 23. d. 8. (1949. okt. 14.).

⁸ AL. MTT Titk. 23. d. 8. (1949. okt. 14.).

1. TÁBLÁZAT

Történész-munkaközösségek terve az ötéves terv előkészítése időszakában⁹

	Andics Erzsébet javaslata (1949. ápr.)	Pach Zs. P. által javított munkaközösségi terv (1949. júl.)
I.	Őskor és az Árpád-kor	A nemzeti szervezeti felbomlása, az osztálytársadalom és állam kialakulása
II.	A központi monarchia megteremtésére irányuló kísérletek	Kereskedelmi tőke kialakulása és kísérletek a központi monarchia megteremtésére
III.	Antifeudális mozgalmak és nemzeti szabadságmozgal- mak (parasztmozgalmak, Martinovich összeesküvés, függetlenségi küzdelmek)	Középkori parasztmozgalmak, különös tekintettel a Dózsa-féle parasztháborúra
IV.		A függetlenségi mozgalmak (Bocskai, Bethlen, Rákóczi) plebejus szárnya
V.		Az eredeti tőkefelhalmozás az ország gyar- mati keretei között a XVIII. században
VI.	1848/49-es szabadságharc és forradalom (külön mun- kaközösségek: paraszt- és nemzetiségi kérdés, katonai kérdés, baloldal szerepe)	A feudális viszonyok válsága és a kapi- talista gazdálkodás kezdetei. A nemzeti mozgalmak és a polgári forradalmak korszaka, 1790–1867 (különös alapos- sággal az 1848–49-es szabadságharcot)
VII.	A magyar kapitalizmus fejlődése és a munkásmoz- galom története, a 48/49 utáni agrármozgalmak.	A kiegyezés és a szabadversenyen alapuló kapitalizmus korszaka Magyarországon (1867–1900) (különös tekintettel a követ- kező kérdésekre: az ipari kapitalizmus kialakulása, a munkásmozgalom megin- dulása, parasztmozgalmak, nemzetiségi kérdés, a szomszédos népekhez való viszonyunk. Magyar–orosz kapcsolatok)

⁹ ANDICS 1948: 17–18. Munkaközösségi tervezet, Pach Zsigmond Pál gépelt példánya, kéziratos javítá-
sokkal (1949. júl. 8.) AL. MTT Titk. 23. d. 8. Hivatalosan az MDP Agitprop bizottsága és a MTT Párt-
kollégiuma által kiküldött közös bizottság alakította ki a „súlypontok” második, a kézírásos kiegészítések révén jelentős részben Pachnak tulajdonítható változatát, amelynek gépelt változatára Gerő
Ernő példányán a VII–VIII. pontok mellé jellegzetes számkás betűivel odavéste: „Az 1905-ös orosz for-
radalom kihatásai Magyarországra”. AL. MTT Titk. 1. d. 8. A magyar történettudomány ötéves tervé-
nek fő szempontjai. Akár alternatíva, akár kiegészítési javaslat a megjegyzés, a szempontrendszerek
különbözősége önmagáért beszél!

	Andics Erzsébet javaslata (1949. ápr.)	Pach Zs. P. által javított munkaközösségi terv (1949. júl.)
VIII.		Az imperializmus kifejlődése Magyarországon és Magyarország részvétele az I. világháborúban 1900–1918. (Az imperializmus gazdasági alapjai Magyarországon. A dualizmus válsága. Munkásmozgalom. Parasztmozgalmak. Monarchia külpolitikájának szerepe a világháború előkészítésében. Magyarország az első világháborúban.)
IX.	Az 1918/19-es forradalmak története	Az 1918–19-es forradalmak
X.	A negyedszázados ellenforradalmi korszak története	A negyedszázados ellenforradalmi korszak és Magyarország a II. világháborúban
XI.	Magyarország és a szomszédos népek, Magyarország és a Szovjetunió legújabb kori kapcsolatai	Magyarország története a felszabadulás óta. A népi demokrácia és a szocializmus építése
XII.	A külföldi haladó történettudomány, mindenekelőtt a szovjet történettudomány eredményeinek rendszeres ismertetése	A Magyar Kommunista Párt története
XIII.	A marxista-leninista módszer	
XIV.	A történelemoktatás kérdései	

Képzeli el a magyar történettudományt egy kétszektorú gazdaság modelljének mintájára, amelyben a termelőeszközöket gyártó A szektort a gazdaságtörténet, a fogyasztási cikkeket gyártó B szektort pedig a politika- és ideológiatörténet képviseli. Attól függően, hogy a tervező a súlypontokat hogyan állapítja meg, jut erőforrás (pénz, káder stb.) az A, illetve a B szektorba. Miután senki sincs olyan helyzetben, hogy minden alternatívát áttekintsen, különösen olyan helyzetben, amikor az információkhoz való hozzáférés erősen korlátozott, az egyes felhatalmazott tervezők óhatatlanul saját értékszempontjaikat erőltetik rá – természetesen a közösség nevében – a közösségre.¹⁰ A véleménykülönbségek mögött

¹⁰ Már a tervgazdaság egyik első kritikusa, Friedrich A. Hayek megfogalmazta: „hogy miféle célok állnak szemben egymással, hogy melyeket kell feláldozni más célok elérése érdekében, röviden szólva, hogy milyen lehetőségek között kell választanunk, mindezt csak azok tudhatják, akik ismerik az összes tény, s csak ők, a szakértők vannak abban a helyzetben, hogy eldöntsék, a különböző célok közül melyek részesüljenek előnyben. Elkerülhetetlen hát, hogy ráerőltessék preferenciaskálájukat arra a közösségre is, amelynek ügyeit tervezik” (HAYEK 1991: 98–99).

húzódó személyi és intézményi érdekek megértéséhez hozzásegít, ha megjegyezzük, hogy míg a Tudományos Tanács élén Gerő Ernő állt, addig Révai József nemcsak a Pártkollégiumot vezette, hanem egyben a Történelmi Társulatnak is díszelnöke volt. Révai ráadásul a Rajk-per alatti betegeskedéséből csak 1949 szeptemberében tért vissza. Így talán még plasztikusan kidomborodik a háttérben zajló tervalkuk szerepe és hullámszerű mozgása a tervutasításos rendszer kiépülése idején.

Az Andics által 1949 tavaszán, a Történelmi Társulat sztalinizálása alkalmával előterjesztett munkaközösségi javaslat egyértelműen a B szektorhoz (a politika- és ideológiatörténethez) kívánt csoportosítani szinte minden forrást. Nála egyetlen olyan „főszálponti” munkaközösség terve fogalmazódott meg, amelyben gazdaságtörténeti tematika is szóba került (a magyar kapitalizmus kialakulása), de az is úgy, hogy rögtön mellé lehessen rendelni a munkás- és agrármozgalmakat. 1848–49-nél viszont külön munkaközösségeket kapott volna a paraszt- és nemzetiségi, a katonai kérdés, sőt a baloldal szerepe is. (Nem lenne nehéz a munkaközösség vezetőinek személyét sem kitalálnunk!)¹¹

Andics javaslata mellé állítva rögtön érzékelhető az A szektor érdekeit képviselő másik tervezői törekvése (különösen mivel Pach kézírása további módosításokat is visz az eredeti gépiratba). A központi monarchia megteremtésére irányuló kísérletek elé ékelődik már a II. munkaközösség esetében a „kereskedelmi tőke kialakulása”. 1848–49 is a „feudális viszonyok válsága és a kapitalista gazdálkodás kezdetei” keretében ágyazódik. A kiegyezés is a szabadversenyes kapitalizmus korszakával kapcsolódik össze (különös tekintettel az ipari kapitalizmus kialakulására, de elszakíthatatlanul a munkás- és parasztmozgalomtól, s laza

¹¹ A Magyar Tudományos Tanács Társadalomtudományi Szakosztálya a történettudomány irányelveinek mellékleteként leszögezte, hogy bár a Társulat újjáalakulásakor „a szálponti kérdéseket az elnöki program nagy vonásokban érintette; ezeknek a végleges meghatározása a Párt Kollégium hatáskörébe tartozik” (AL. MTT Titk. 23. d. 3.) A 2. mellékletben felsorolt 12 pont nagy vonásokban követte Andics elnöki „szálpontjait”, kivéve, hogy eszerint a kapitalizmus 1848–49 és 1918–19 között két részre tagolódott, s külön egységet kapott „Magyarország az imperializmus korában (kb. 1900-tól 1918-ig)”. Zárójelben külön említést nyertek az alábbi témakörök: „gazdaság, bel- és külpolitika, munkásmozgalom, agrármegmozdulások stb.” (uo.). A Pártkollégium július 30-án tárgyalta a Társadalomtudományi Szakosztály 5 éves tervét, s a történettudományra nézve azt szorgalmazta, hogy „ahhoz, hogy 1951 végére [!] egy nagy összefoglaló magyar történelem főiskolai tankönyv formájában megjelenhessék, szükséges, hogy a történetész aktíva (szűk pártaktíva) sürgősen hozzáfogjon az eddig már részletesen kidolgozott tematika még egyszeri áttekintéséhez és módszertanilag oly módon próbálja kiegészíteni, ahogy a régi periodizálás alapján az 1514–1711-ig terjedő periodizálás történt, azaz a gazdasági és társadalmi struktúra, a politikai felépítmény és a döntő történelmi események” (Munkaterv augusztus hóra. AL. MTT Titk. 23. d. 3.). A szálpontokra vonatkozóan olyan javaslat is volt, amely külön pontban tárgyalta volna a munkásmozgalom történetét, illetve a kapitalizmus kialakulását. Ezzel szemben Gerőné Fazekas Erzsébet módosító javaslata leszögezte: „a munkásmozgalom és a kapitalizmus története nem választható kettő” (AL. MTT Titk. 23. d. 8. Feljegyzés a Magyar Történelmi Társulat feladatairól. [d. n.]).

mozdulattal ide csatolva a szomszédos népek, sőt a magyar–oroszl kapcsolattörténetet is). Külön munkaközösséget kap az imperializmus korszaka, természetesen összes B szektoros politikai appertinenciáival együtt (s a világháborúval súlyosbítva). Ebben a variánsban egyetlen olyan munkaközösség kapna létjogosultságot, amely tisztán gazdaságtörténeti jellegű: lehet-e véletlen, hogy az „eredeti tőkefelhalmozás a gyarmati függés keretei között” című, amelyhez Pach még pontosításul kézzel hozzáfűzi a XVIII. századra szűkítést.¹² Ez a munkaközösség ugyan ebben a formában nem szerveződött meg az Intézetben, hiába lett Pach Zsigmond Pál a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, viszont az újonnan alakult Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének munkatervében már 1948 végétől szerepelt ilyen téma (A magyar parasztság az eredeti felhalmozás korában).¹³

Egy 1950 őszén készített kimutatás nemcsak a munkaközösségeket, hanem az azokban tevékenykedőket is név szerint felsorolja. Ebben a XVIII. századot illetően „a parasztság elnyomatása és antifeudális harca” nevű munkaközösség szerepelt. Tagjai között csupa régi vagy régiek által kinevelt szakember (Berlász Jenő, Iványi Emma, Wellmann Imre, Soós Imre, H. Balázs Éva, Vörös Károly) és az egyetemisták között olyan nevek bukkantak elő, mint Várkonyi Ágnes, Varga János. Pach Zsigmond Pál vezetésével viszont egy „bank- és hitelügy 1867–1900” című munkaközösség működéséről értesülünk, kizárólag egyetemi hallgatókból, igaz, a nevek között fel lehet fedezni az újjáalakult Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke mellett működő gazdaságtörténeti szakkör tagjait,¹⁴ köztük a jövő néhány beteljesült ígéretét (Berend Iván, Ránki György). Ebben a munkaközösségben már állásban levő mindössze egy név bukkan fel, Pamlényi Ervin, aki nem kimondottan gazdaságtörténészként írta be a nevét a magyar historiográfiába.

A működését megkezdett tizenkét munkaközösség közül öt volt tisztán gazdaságtörténeti (vagy tágabban gazdaság- és társadalomtörténeti jellegű), ami az Andics-féle eredeti tervezet érdemi felülrását jelentette az A szektor javára.

Berend T. Iván visszaemlékezésében maga is utal arra, ahogy első éves egyetemistaként első dolgozatát „a magyar takarékpénztári fejlődés 19. századi történetéről” készítette, majd az első tanév végén (1950-ben) Pach révén bekapcsolódhatott „a Történettudományi Intézet keretében megindított nagyszabású kutatásba”. Felidézi, hogy „az úgynevezett munkaközösségek együtt láttak neki egy-egy korszak feldolgozásának”, s magukat, Ránkival, az 1867–1914 közötti periódushoz sorolja. A munka úgy folyt, hogy „egy-két tapasztalt, idősebb történész

¹² PACH 1948: 19–60. Pach tanulmánya közvetlenül Andics társulati elnöki székfoglalója után jelent meg.

¹³ AL. MTT Titk. 4. d. 2. A MTT munkaterve 1949. januári állapot szerint (Nagy Tamás kurátor javaslata).

¹⁴ Szuhay Miklós szíves közlései.

mellett, akikre majd a megfelelő fejezetek megírása hárult”, az egyetemistáknak „a levéltári kutatómunka” jutott (BEREND 1997: 66–67). A folytatásra úgy emlékszik, hogy a „Történettudományi Intézet munkaközösségei felbomlottak, pedig kiváló műhelyek voltak, rendszeres kéziratvitákkal s négy kötet megírását is eredményezték”.¹⁵ A kontinuitást kedvelő emlékezet érzéki csalódása. Még szerencse, hogy nem kell mindenben a memóriánkra hagyatkoznunk.

Az 1950 nyarán készült júniusi havi jelentésben még töretlen optimizmus uralkodik. „A munkaközösségi tervmunkálatok ütemterv szerint folynak; a munkaközösségek nagy része az általában előírt havi egy értekezlettel szemben kettő-négy értekezletet, illetve vitadélután tartott”. Megvalósulnak az „egyetemi hallgatók széleskörű bekapcsolásával folytatott levéltári kutatások” (nyáron már negyven fő kutat az Országos Levéltárban). Az osztályvezetők kéthetente termelési értekezleten vizsgálják egy-egy munkaközösség addigi munkáját.¹⁶

PERMANENS PROLONGÁLÁS

Az Intézet 1950. tervéről szóló jelentésében Pach Zsigmond Pál részletesen elemezte a „tervmunkálatok” és a „terven kívüli munkálatok” teljesülését. A tervmunkálatok között a magyar osztályon hat munkaközösségi és négy egyéni munkálatot említ, a SZUND [Szovjetunió és népi demokráciák] osztályon három munkaközösség és két egyéni munka, az egyetemes csoportban pedig két munkaközösség és két egyéni munka folyt, összesen tizenegy munkaközösség és nyolc egyéni munkálat.¹⁷ A terven felüli munkák (*Intézeti Értesítő*, középiskolai tankönyvek, lektorálások, előadások, oktatás, egyéb) mellett külön pont szól az egyetemi tankönyvek munkálatairól, amelyek „közvetlenül még nem szerepeltek az Intézet 1950. évi tervében, az anyaggyűjtés 1951-re, a feldolgozás 1952-re van előirányozva”. Az előkészítés folyamán „elkészült a tankönyvek részletes, tematikai, munkaerő-felhasználási és pénzügyi terve”, ami lehetővé tette „az 1951-es tervév elején az egyetemi tankönyvmunkálatok – mint a történettudomány öt éves tervének gerincét képező munkálatok – intenzív beindítását.”¹⁸ Valóban az öt éves tör-

¹⁵ BEREND 1997: 71. Saját munkaközösségük témájából Sándor Vilmos vaskos ipartörténeti monográfiáját, valamint Ránkival közösen írott gyáripár-történeti könyvüket említi.

¹⁶ PACH Zsigmond Pál: Jelentés a Történettudomány Intézet június havi munkájáról. (1950. júl. 13.) AL. II. o. 225. d. 1.

¹⁷ PACH Zsigmond Pál: Jelentés a Történettudományi Intézet munkájáról az 1950 tervévben. (1951. jan. 31.) AL. II. o. 225. d. 1.

¹⁸ PACH Zsigmond Pál: Jelentés a Történettudományi Intézet munkájáról az 1950 tervévben. (1951. jan. 31.) AL. II. o. 225. d. 1.

ténnettudományos terv készítése korai fázisától felbukkant egy „sokkötetes” vagy „ötkötetes” főiskolai tankönyv víziója, amelynek pontos ütemezése azonban nem hámozható ki egyértelműen a különböző előterjesztések dokumentumaiból.¹⁹

2. TÁBLÁZAT

A munkaközösségek és a célhiteles tervtámogatások összehasonlítása (1950–51)²⁰

	Munkaközösségek, TTI (1950. nov.)	Célhiteleből támogatott tervtémák (1951. júl.)
1.	Középkor	I. sz. egyetemi tankönyv (–1526)
2.		II. sz. egyetemi tankönyv (1526–1790)
3.		III. sz. egyetemi tankönyv (1790–1849)
4.	Főiskolai tankönyv, 1849–1918	IV. sz. egyetemi tankönyv (1849–1918)
5.		V. sz. egyetemi tankönyv (1918–)
6.		Kosáry Domokos: A magyar történelem forrásai és irodalma
7.		Györffy György: Magyarország történelmi földrajza az Árpádok korában
8.	Bibliográfia, 1825–67	I. Tóth Zoltán: Magyar történeti bibliográfia 1825–1867 II. k.
9.	Bibliográfia, 1867–1945	Niederhauser Emil: Magyar történeti bibliográfia 1867–1945
10.		Geróné Fazekas Erzsébet: Nemzetiségi kérdés 1848–49-ben
11.	Nemzetiségi	I. Tóth Zoltán: A nemzetiségi kérdés 1790–1918
12.		Kovács Endre: A magyar–csehszlovák történelmi kapcsolatok

¹⁹ Romsics Ignác a tervkészítés fázisáról azt emeli ki, hogy „Végző célként már ekkor egy »sokkötetes magyar történelem« lebegett a szemük előtt, ám ennek elkészítésére az 1955 végéig tartó »tervperiódus« túl rövidnek tartották. Első lépésként ezért egy öt-, majd később hatkötetesre bővített egyetemi tankönyvsorozat kiadását határozták el” (ROMSICS 2011: 378). Az első öt éves terv valójában 1954-ig tartott. Kónya viszont idézi a pártkollégium bírálatát az eredeti tervelőterjesztésről: „Öt év alatt meg kell teremteni Magyarország egységes, marxista szempontból megbízható, élvezhető nyelven megírt egyetemes (!) történetét... Ez a feladat lehetőség szerint öt év alatt megoldandó, ha ez öt év alatt semmiképpen sem lehetséges, akkor elkészítendő egy viszonylag nagy tankönyv, mely az egész magyar történelmet felöleli...” (KÓNYA 1998: 104).

²⁰ PÁL Sándorné: Kimutatás a Történettudományi Intézetben dolgozó munkaközösségi tagokról (1950. nov. 11.) AL. II. o. 225. d. 2; PACH Zsigmond Pál: Félévi jelentés a tudományos kutatási terv teljesítéséről (1951. júl. 20.) AL. II. o. 225. d. 3.

	Munkaközösségek, TTI (1950. nov.)	Célhittelből támogatott tervtémák (1951. júl.)
13.	A klerikális reakció	
14.	Plebejus irányzatok	Heckenast Gusztáv: Tanulmányok a 16. századi magyarországi plebejus reformáció történetéből
15.	Paraszságunk elnyomása és antifeudális harca a XVIII. században	Spira György: A magyar parasztság elnyomása és antifeudális harca. 1711–1790
16.	Agrár (XIX. sz.)	S. Sándor Pál: A magyar parasztság helyzete és mozgalmái a Habsburg-önkénturalom korában
17.	Bank- és hitelügy 1867–1900	Pach Zsigmond Pál: A magyar bankügy és hitelrendszer fejlődése 1867–1900
18.	A magyar fináncctőke	Hanák Péter: A magyar fináncctőke nemzetközi kapcsolatai 1900–1918
19.	Az 1929–33-as világgazdasági válság hatása Magyarországon	Incze Miklós: Az 1929–33-as világgazdasági válság hatása Magyarországon

Az 1951 első félévének tervteljesítését tartalmazó jelentés, amikor az ún. „célhittelből támogatott tervtémák” teljesítéséről számol be, a felsorolás rendjével is egyértelműen jelzi, hogy prioritást kaptak a tankönyv I–V. kötetének munkálatai (lásd 2. táblázat). Ráadásul a munkaközösségekre vonatkozó beszámoló komoly elmaradásokról is beszámol. A Niederhauser Emil által vezetett „bibliográfia 1867–1945” munkaközösség lemaradását a felelős három hónapos bulgáriai ösztöndíja és az egyetemi hallgatók „állandó fluktuációja” magyarázza. Az Incze Miklós által vezetett „világgazdasági válság” tematikájú munkát két hónapos elmaradását a Közgazdasági Intézet munkatársainak lemaradása okozta. A Pach Zsigmond Pál által vezetett „bank- és hitelrendszer” munkaközösség anyaggyűjtése befejeződött, de „kézirat elkészítését a szerző túlterheltségére való tekintettel a Történettudományi Intézet igazgató tanácsa a tankönyv kéziratának elkészültét követő időre halasztotta”. Szó szerint ugyanez áll a Hanák Péter által vezetett a „fináncctőke nemzetközi kapcsolatai” nevű munkaközösségre is. Csupa külső ok. Terv szerint elkészültek viszont a Heckenast Gusztáv, Spira György és S. Sándor Pál által irányított munkaközösségek kéziratai.²¹

²¹ PACH Zsigmond Pál: Félévi jelentés a tudományos kutatási terv teljesítéséről (1951. júl. 20.) AL. II. o. 225. d. 3. A TTI igazgatótanácsa 1951. március 3-én adott felmentést Hanáknak és Pachnak, hogy munkaközösségi monográfiájuk elkészítését a tankönyvkézirat elkészültét követő időre kell halasztani abból a célból, hogy nevezettek, mint a IV. tankönyv főmunkatársai a tankönyvmunkálatokba intenzíven bekapcsolódhassanak. Jegyzőkönyv a TTI Igazgatótanácsának 1951. március 31-i értekezletéről.

Csak jelezzük, hogy gazdaságtörténeti kutatások természetesen nemcsak a Történettudományi Intézetben és az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszékén folytak, hanem két jelentős vidéki centrumban is: Debrecenben és Pécsen. Debrecenben a Szabó István által irányított parasztságtörténeti kutatócsoportot kell említenünk, Pécsen a helyi bányászat- és ipartörténeti kutatás tekinthető jelentősnek.²² Kétségtelen ugyanakkor, hogy a mindenáron való centralizációs törekvések nem kedveztek a lokális história művelésének.

Összességében egyrészt a prioritások (és a hozzárendelt finanszírozás) módosulása a tervben, másrészt bizonyos munkaközösségi tervek teljesítésének hiánya okozta a munkaközösségi rendszer felbomlását, illetve átalakulását. A jelenségnek természetesen mélyebb okai is voltak, aligha érhetjük tehát be annak megállapításával, hogy „a gazdasági élet terveihez hasonlóan a történetírás első öt éves terve is maximalista volt, s ezért csak részben valósult meg” (ROMSICS 2011: 378).

Az öt éves terv első évének tapasztalatai már felszínre hozták a kommunista önkritika obligát formuláit: „Ami tudományos munkánk tervezését illeti, tagadhatatlan, hogy 1950. évi tervünket jó adag dilettantizmus jellemezte; a tervet túlméreteztük és nem hoztuk megfelelő arányba a rendelkezésre álló káderekkel; a tervteljesítési határidőket kellő tapasztalati alap híján [sic!] állítottuk be; a munkaközösségi terveket nem bontottuk fel egyénekre. Másrészt ez a terv magán viselte az 1949-ben történt tervezés bélyegét: főleg a belső osztályharcral és a gazdasági struktúra fejlődésével kapcsolatos témákra irányult, s nem domborította ki megfelelő mértékben haladó nemzeti hagyományainknak, honvédő harcainknak, a szomszéd népekkel való kapcsolatainknak a jelentőségét. Végül nem volt meg a helyes arány a régebbi korszakokra vonatkozó és a legújabb témák között. Ez évi tervünket már több tapasztalattal készítettük el, de még mindig távol állunk tervezési hiányosságaink teljes kiküszöbölésétől”²³

Ez az önkritikus mozzanat azután minden újabb éves értékelés és tervelőkészítés kapcsán visszatér, legfeljebb a már-már ökonomizmust kárhóztató önvád eleme hiányzik később belőle. „Ez a munkaterv jóval gondosabb munkával jött

AL. II. o. 225. d. 3. Időben megjelent a SPIRA szerk. 1952, valamint az S. SÁNDOR szerk. 1951. További és későbbi kollektív töröl fakadó publikáció még: PACH–SÁNDOR szerk. 1956.

²² Szabó István 1952. március 18-án kelt jelentése mellőzött mindenfajta ideológiai sallangot, kizárólag az elvégzett munkára figyelt. Például Für Lajosnál: „Dolgozatához szükséges latintudásának hiányosságait eredményesen pótolja”; Hársfalvi Péter esetében: „Irodalmi és levéltári anyagának jelentős részét még a múlt esztendőben feldolgozta. Ez évben párttitkári és gyakornoki teendői ellátása mellett nem tudott foglalkozni témájával.” (AL. II. o. 222. d. 3.).

²³ PACH Zsigmond Pál: Beszámoló az MTA TTI munkájáról (1951) AL. II. o. 225. d. 3. A beszámoló az MDP II. kongresszusán Révai József beszédéből vett idézettel jelzi az értékelés kiindulópontját.

létre, mint az elmúlt évi terv, azonban a tervezés realitását még mindig nem tudtuk teljesen megnyugtatóan biztosítani.”²⁴

Az 1953. júniusi kormányhatározat és a Történészkongresszus újabb tematikai súlypontjai további kritikai szempontokat vettek fel. A Történészkongresszus referátumában Elekes Lajos visszamenőleg is elemezte a tervezés kérdéseit. „Ötéves tervünk elkészítésének és megindításának időszakában történészeinket a tudományos tervezés problémája foglalkoztatta. Ez akkor központi kérdésnek számított, méltán, hiszen tervszerűség nélkül tudományunk nem tarthatott lépést a fejlődéssel. Azonban ezt nem mindenki látta, nem mindenki ismerte el. Sokan állították, hogy a tudomány területén nem lehet terv szerint dolgozni. Mások úgy vélték, lehet, de tiltakoztak a tervezésnek az ismert formái ellen. A tervszerű munka ellenzőit tapasztalati úton kellett meggyőzni álláspontjuk helytelenségéről. Ez nem ment könnyen, többek között azért sem, mert magunk is járatlanok lévén a tervezésben, nem egy hibát követtünk el, ami a helyes álláspont érvényesülését akadályozta. Melyek voltak tervezésünk fő hibái és fogyatékoságai? Elsősorban a túlméretezettség, ami – azóta a baráti országok tapasztalataiból tudjuk – gyermekbetegséggé vált, jelentkezik mindenütt a tervezés első időszakában. Ezek a tervek óriási feladatokat, viszonylag igen rövid határidőket tartalmaztak; nem voltak felbontva, nem voltak összehangolva más munkákkal, egyének és intézmények közt. Később tetéztük a hibát, erőszakoltuk a tervek teljesítését, illetve tervezési módszereink gyökeres megjavítása helyett megelégedtünk azok részleges módosításával s a határidők tologatásával”. Itt visszautalva Andics eredeti székfoglalójára konkrét tematikai tervezési problémákra is kitért: „a megvalósítandók kiválogatása nem mindig fontosságuk sorrendjében, hanem – a viszonyok nyomása alatt többszörösen módosítva – nem egyszer alkalmoszerűen történt. A Történettudományi Intézet szorította a parasztság XIV. századi helyzetét és mozgalmait kutató munkaközösséget; ugyanakkor más, fontos munkák miatt elejtette a dualizmus kori gazdaságtörténet kérdéseit vizsgálót, melynek eredményeire történetkutatásunknak nagyobb szüksége lett volna” (ELEKES 1953: 629).²⁵ Nem nehéz e sorok közül kihallani a Történettudományi Intézet vezetésével szembeni személyes bírálat hangját. A későbbiek során a munkaközösségek kérdése is kritikai szempontból vetődött fel. „Eleinte tévesen értelmeztük a kollektív munka tudományos fogalmát, az egyéni és kollektív munka viszonyát. Később a szovjet minta megismerése, különösen Grekov akadémikusnak a Történettudományi Intézetünknek írt levele segített áthidalni nehézségeinket”. A tematikus első tematikák mellett Elekes szóba hozta a „főként fiatal kommunisták részéről meg-

²⁴ PACH Zsigmond Pál: Jelentés a Történettudományi Intézet (TTI) 1952. évi munkájáról (1952. dec. 1.) AL. II. o. 225. d. 4.

²⁵ A sérelmezetten kieroszakolt középkori munkaközösségi kötet: SZÉKELY szerk. 1953.

nyilvánuló szektaszellemet” is, ami „régí történészek lebecsülésében, véleményük ledorongolásában, bizalmatlankodásban és a pártszerű bírálat, az elvtársi segítség elhanyagolásában jutott kifejezésre” (ELEKES 1953: 630).²⁶

Az újabb fordulat arra ösztönözött, hogy az ötéves terv utolsó évét (és egyben a II. ötéves tervet) már némiképp más módon készítsék elő. Pach Zsigmond Pál a Történettudományi Intézet osztályvezetői értekezletén napirend előtti hozzászólásában, 1953 júliusában az eddigi tervezéssel kapcsolatban leszögezte, hogy „tervezésünk sok tekintetben formális volt, sok munkát, amelyről tudtuk, hogy el kell végezni, nem vettük fel a tervbe, nem hagytunk rá időt: így a tankönyvmunkákra való készülésre nincs idő biztosítva, az egyetemi oktatás kérdése nincs feltüntetve”. Így a tervezés „nem biztosította a kellő elmélyedés lehetőségét, felületességre és túlhajszolásra vezetett”. Új szint jelentett, hogy megfogalmazódott: „El kell érnünk a tervezés demokratikus módszereit. Minden javaslat, minden tapasztalat legyen benne, a terveket az elvtársak magukénak és reálisnak érezzék.”²⁷ A második ötéves terv újfajta előkészítésével kapcsolatban a leghatározottabban Lederer Emma, a magyar osztály vezetője nyilatkozott. „A második ötéves tervre vonatkozóan úgy veszi észre, hogy nem a kongresszus által kitűzött feladatok szerepelnek az elvtársak tervében, hanem mindenki saját elképzelését állította be a perspektivikus tervbe. Várkonyi a Habsburg-abszolutizmus kérdéseit akarja vizsgálni. Sándor Vilmos elvtárs Budapest történetét szeretné megírni. Ebben a munkába több elvtársnak bele kell kapcsolódnia. H. Balázs Éva a francia forradalom hatásával szeretne foglalkozni a Habsburg-birodalmon belül. Nem látja azt, hogy a magyar osztály terve, mely nem egységes, hogyan illeszkedik bele az Intézet tervébe.”²⁸ Pach megnyugtatta, hogy még csak az előkészítés fázisában vannak, s vissza fognak térni a kérdésre. S valóban még többször volt alkalom megvitatni a témát.²⁹

Sándor Vilmos, akinek még a két háború közötti időszakból volt könyvelői tapasztalata, s időnként besegített az intézeti könyvelésbe is, külön anyagot készített a tervezés problémáiról. Ebből bepillantást nyerünk a tervkészítés megújult gyakorlatába: „az 1954. évi egyéni munkatervek, a még továbbélő, régi vagy egyre újabb hibák ellenére, kétségtelen előrelépést jelentenek a tudományos munka tervezése területén, bár az is kétségtelen, hogy még távol állunk attól, hogy tapasztalatilag jól megalapozott, reális, se nem laza, se nem teljesíthetetlen tervek legyenek. Az 1954. évi egyéni terveket eléggé nagyfokú rugalmasság jellemzi, ami

²⁶ Elekes írását a *Századok* szerkesztősége megvitatta, és a vita szövegét is leköszölte.

²⁷ Jegyzőkönyv a TTI-ben 1953. júl. 20-án tartott osztályvezetői értekezletről. AL. II. o. 226. d. 2.

²⁸ Jegyzőkönyv a TTI-ben 1953. júl. 20-án tartott osztályvezetői értekezletről. AL. II. o. 226. d. 2.

²⁹ A második ötéves terv intézeti vitájának előkészítése. (A TTI 1953. okt. 26-i értekezlete) AL. II. o. 226. d. 2.

abban mutatkozik, hogy alig találunk a tervekben szoros megjelölt határidőket”. További kérdés, hogy „megfelelő helyet kapott-e a kutatómunka a tervben. Magában az a tény, hogy a tervezést úgy kívánjuk reálissá tenni, hogy a kutatásra szánt időt az összes egyéb elfoglaltságoknak az évi munkaidőből történt levonása útján állapítjuk meg, azt mutatja, hogy a tervezés nem a kutatómunka szükségletei után igazodik”. Zavar mutatkozik abban is, hogy ki hova számolja a továbbképzésre, egyéb tevékenységekre s a társadalmi munkára szánt időt. Az előterjesztő „a maximalizmus továbbélésének jeleként” tekint arra a tényre, hogy „sok esetben a tervezett munkanapok száma meghaladja a rendelkezésre álló munkanapok számát”.³⁰

Az 1955. évi tematikai terv megbeszélésekor Pach már azt hangsúlyozta: „A téma megválasztásánál két szempont játszik szerepet. 1. A kiválasztott téma olyan legyen, hogy amivel a legtöbbet foglalkozunk, amivel előrevisszük a kultúrforradalmat, a népi demokratikus fejlődést, amivel azt tudjuk adni, amit tőlünk valóban elvárnak. 2. A témát össze kell egyeztetni a káderek fejlődésével. Olyan témát kapjanak, amiben a legtöbb előkészülettel bírnak, és amihez a legnagyobb készséget érzik. E két szempont összeegyeztetése a tervezés fő kérdése most is, később is.”³¹

Mindenesetre alig titkolt megkönnyebbülés érződik Arató Endre h[elyettes] igazgató leveléből, amely az MDP III. kongresszusának határozata értelmében tudomásul veszi, hogy „a második öt éves terv nem 1955-tel, hanem 1956-tal veszi kezdetét. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy az új első öt éves tervből áthúzódo munkákat befejezzük és alaposan előkészítsük a második öt éves tervet”. Az előzmények után túlbuzgóságnak tűnik, hogy egyúttal arra kéri a második osztályt, hogy „adjon irányelveket a második öt éves tervhez, és már most szabja meg a második öt éves terv kidolgozásának menetét”.³²

Nem lehetett könnyű a történettudomány első öt éves tervének értékelése. Az eredeti fogalmazványon fennmaradtak Pach Zsigmond Pál kézírásos kiegészítései, és nyugtázhatjuk a kihagyásokat is. Az eredeti munkaközösségekről ekkor már egyáltalán nem esett szó. „A magyar történettudomány az első öt éves terv

³⁰ A tervezés helyzete és problémái. AL. II. o. 226. d. 5. Az anonim előterjesztésről az Intézet 1954. február 15-i osztályvezetői értekezletére szóló meghívóból tudható, hogy Sándor Vilmos munkája. Az igazgatóhelyettesi munkakör megosztása során a tervezéssel kapcsolatos feladatokat 1954. március idusától Arató Endre hatáskörébe kerültek (uo.).

³¹ Jegyzőkönyv a TTI-ben 1954. március 29-én tartott osztályvezetői értekezletről. AL. II. o. 226. d. 5. A tervvel kapcsolatos határozat megállapította: „Az 1955. évi ideiglenes tematikai tervvel kapcsolatban kísérő levélben közölni kell, hogy azért ideiglenes, mert az egész 5 éves tervnek és az Intézet egész tervének kidolgozás után lehet csak pontos tervet adni. Nem törekszünk minden kérdést most lezárni és egyértelműen szerepeltetni a tervben, hanem problematikus alternatívákat is felvetünk az Akadémia osztályvezetőisége felé és segítségüket kérjük ebben” (uo.).

³² ARATÓ Endre – FEJÉR Klára (1954. júl. 13.) AL. II. o. 226. d. 5.

eltelt időszakában jelentős fejlődésen ment át... Nagyrészt elkészítették a hat félkötetből álló egyetemi tankönyvsorozat négy első (1918-ig terjedő) félkötetének nyers kéziratát. E nagy munka a kutatók viszonylag széles körét egyesíti a törekvésben: a történettudomány eredményeivel harci fegyvert adni dolgozó népünk kezébe”. Sikertült dialektikusan értékelni a hibákat és fogyatékoságokat is: „tervezésünk fő hibája a maximalizmus, ebből eredően a felületesség, [ami a határidők sorozatos eltolódása mellett hozzájárul a munkák egy részének elszigeteléséből eredő hibáihoz. Tervezésünk komoly hiányossága, amely hovatovább súlyos hibák forrása lehet:] nem volt eléggé irányt mutató, [nem jelölte ki konkrétan a fejlődés adott szakaszán előttünk álló feladatokat, hanem azokat többé-kevésbé jelezve általában a lehetőségekhez tapadt. Tematikai tervezésünkben] nem érvényesült kellő súllyal egy egész sereg égetően fontos kérdés. Elhanyagoltuk a hadtörténet, a kultúrtörténet, az új- és legújabb kor történetének kutatásait. Az egyetemes történet elhanyagolása ismereteink hiányából ered, és akaratlanul is alkalmat ad provincialista nézetek hirdetésére. Ezáltal szűk, egyoldalú megvilágításba kerülnek a történelmi folyamatok, melyeket csak dialektikus sokoldalúságban és összefüggéseiben lehet vizsgálni. Kritikai irodalmunk is elmaradt. Hiányoznak a főbb burzsoá történetírói irányok elvi megsemmisítő bírálatának kísérletei és a régebbi történetírás eredményeinek felhasználása.”³³

Az Intézet külön, részletes elaborátumban értékelte saját, I. ötéves terv alatti teljesítményét, s ebben külön fejezet jutott a „gazdaságtörténeti, különösen a magyarországi kapitalizmus kialakulásával és fejlődésével foglalkozó kutatásokra”. Itt nyert indoklást, hogy miért is kellett a rendelkezésre álló erőket a „kapitalizmus kialakulása és fejlődése felé” fordítani, miközben „megfelelő figyelmet” szenteltek „a magyarországi feudalizmus gazdasági alapja vizsgálatának”. Ebben a vonatkozásban Pach eredeti tőkefelhalmozás monográfiáját és Makkai László I. Rákóczi György gazdasági irataihoz írott bevezetését sorolta fel. (Aki kissé járatos a két munka problematikájában, belátja, milyen távolságokat hidal át e két mű egymás mellett szerepeltetése.) A beszámolóban a kapitalizmus korszakát illetően Lederer Emma, Sándor Vilmos és Berend-Ránki ipartörténeti monográfiái reprezentálták a gazdaságtörténeti kutatások előrehaladását.³⁴ Ha kicsit alaposabban utánanézzünk, Lederer könyve valóban szerepelt az egyetemi tankönyv IV. kötetének előtanulmányai között, mint ahogy itt, a tankönyv-előmunkálatokba átszűrte, volt munkaközösségi anyagok alapján készült feldolgozások között még ott találjuk Pach Zsigmond Pál (*A kapitalista*

³³ A történettudomány I. ötéves tervének értékelése (az 1955. évi tervvel együtt küldte Arató Endre) (1955. febr. 21.) AL. II. o. 227. d. 1. A szögletes zárójelbe tett igen tanulságos részek kimaradtak a végleges szövegből, időnként nehezen érthetővé téve azt.

³⁴ Beszámoló a TTI munkájáról. AL. II. o. 227. d. 3.

hitelrendszer Magyarországon, 1867–1900) és Hanák Péter (*A magyar finánc-tőke nemzetközi kapcsolatai, 1900–1918*) című, fentebb már említett sorsú kiadványtervét is. Ebben a tervezetben bukkan fel először Sándor Vilmos szerkesztésében, a „szükséges előtanulmányok” rovatban egy *Tanulmányok a gyáripár köréből* (1867–1914) című kötetterv is (Kolossa Tibor, Ránki György, Berend Iván és Szócs Sándor közreműködésével).³⁵ Alig egy évvel később, a IV. kötet előtanulmányainak áttekintésekor Sándor Vilmos részben kész tanulmánycímmel (*Ipartörténetek, 1867–1880*) jelenik meg („1880–1900-ig rövidesen elkészül”), s Berend Iván és Ránki György már ennek folytatásaként ígér *Ipartörténetek, 1900–1914* címen előtanulmányt.³⁶ Végül az Intézet 1953-ról 1954-re áthúzódnó tématervében már a végleges címmel jelenik meg a két kiadvány.³⁷

Csábító lenne Kornai János hajdani elemzésének szempontjait alapul véve kiértékelni a történettudomány első öt éves tervét, ám attól tartunk, ennek ma már nem lenne sok értelme (KORNAI 1990).

A Történettudományi Főbizottság már 1953 végén megvitatott egy javaslatot a történettudomány második öt éves tervéről. Ebben ismét a régi hibák kísértetek: „Egyöntetű véleményként alakult ki, hogy a javaslat legalább 10 öt éves terv feladatait kitűzte”. Andics Erzsébet hozzászólásában külön kifogásolta, „hogy háttérbe szorultak a K. V. új korszakot jelentő határozatai”.³⁸ Később a Főbizottság elé került újabb javaslatot a történettudomány második öt éves tervének alapvető célkitűzéseiről a főbizottság titkára, Györffy Sándor küldte szét. A gazdaságtörténet szempontjából a javaslat „elvi-politikai célkitűzései” legfeljebb az első öt éves terv tanulságok levonása nélküli folytatásának ígérkeztek. „A második öt éves terv időszakában befejeződik hazánkban a szocializmus alapjainak lerakása. Történettudományunk megtisztelő feladata, hogy segítse pártunkat, népünket ebben a nagy, sok erőfeszítést kívánó munkában. Ennek érdekében munkánkban

³⁵ Az egyetemi tankönyv IV. kötetének (1849–1918) terve (szerk. MÓD Aladár). Melléklet a napirend 5. pontjához (1951. ?) AL. II. o. 225. d. 3. Lederer Emma könyve megjelent: (LEDERER 1952.) Ebben a kiadványtervben, szintén a „szükséges előtanulmányok” rovatban jelent meg Szabad György *A mezőgazdaság kapitalizálódása, nagybirtok, középbirtok, a paraszti burzsoázia, 1867–1900 között* címen folyó munkálatról szóló tudósítás is (uo.).

³⁶ SIMON Ilona: A IV. tankönyv előtanulmányainak állása. (1952. okt. 24.) AL. II. o. 225. d. 5. Itt Szabad György *A birtokos parasztság gazdálkodásának fejlődése és bomlásának gazdasági alapja a kiegyezéstől a 90-es évekig* címmel. A kapitalizmus fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867–1900 témát Nagy István ígérte (uo.). Nagyjából ezzel egyidőben, a TTI 1953-ra szóló munkatervében azonban még mindig Sándor Vilmos neve alatt fut *A magyar gyáripár fejlődése 1867–1914* monográfia. AL. II. o. 225. d. 5. (1952. dec.) A lektorálások között viszont mind Pach Zsigmond Pálnál, mind Lederer Emmánál is a Sándor Vilmos által szerkesztett *Tanulmányok a magyar gyáripár történetéből* verzió szerepel (uo.).

³⁷ Az MTA TTI 1954. évi tématerve. (1954 eleje) AL. II. o. 226. d. 4. Végül megjelent: SÁNDOR 1954; BEREND–RÁNKI 1955.

³⁸ Jegyzőkönyv a Történettudományi Főbizottság 1953. dec. 14-i üléséről. AL. II. o. 222. d. 7.

1. előtérbe állítjuk a legújabb kor, a népi demokrácia, a Tanácsköztársaság és a Horthy-időszakának tanulmányozását.
2. Fokozott figyelmet szentelünk a munkásmozgalom, a kommunista párt történetének, az ipar – ezen belül a nehézipar – fejlődésének tanulmányozására.
3. Előtérbe állítjuk a munkás-paraszt szövetség kialakulásának és történetének, a mezőgazdaság 1867 utáni fejlődésének kutatását.
4. Egész munkánkat népünk szocialista hazafiságra, proletár internacionalizmusra nevelése szolgálatába állítjuk.”³⁹

Az Intézet azért kidolgozta és megvitatta második öt éves tervét, de ez már nem a Történettudomány második öt éves terve, legfeljebb „vállalati terv”, illetve készül 1955 őszén még egy „előzetes második öt éves tervjavaslat” is.⁴⁰

1955 végén még ki kellett dolgozni a történettudomány 1956. évi tervét is, amelyben az szerepelt, hogy az „1956. évi terv legfőbb célkitűzése a II. öt éves terv alapjainak lerakása”.⁴¹ Az eufemisztikus szóhasználatból valószínűleg mindenki sejtette, hogy újabb prolongálásról lehet szó. A történettudomány II. öt éves tervének megvalósítására (akár csak a végül hamvába halt egész II. öt éves tervre) ekkor nem került sor. Később is előbukkant még a hosszabb távú tudományos tervezés kívánalma, de a hatvanas évek második felében már csak hároméves tervekre futotta. Ebben az értelemben a történettudománynak (s így a gazdaságtörténet-írásnak nem) volt több öt éves terve, mint az első (és egyben utolsó).

„IDEIGLENES” ÖSSZEFOGLALÁSOK ÉS MARADANDÓ MONOGRÁFIÁK

„Van-e haladás a magyar tudományos életben, érezhető-e a szocialista kultúrforradalom hatása a magyar tudományban?” – kérdezte Révai József az MDP II. kongresszusán (és nyomában tette fel a kérdést Pach Zsigmond Pál a TTI munkájáról 1951-ben írott beszámolójában).⁴² Volt-e haladás a történettudományban az első öt éves terv, az állandóan módosított, soha be nem fejezett tudományos terv időszakában? – kérdezhetjük mi ma. Hiszen, bár a súlyponti munkaközösségek közül néhány valóban elvégezte munkáját, kötetei megjelentek, de veszi-e ezeket

³⁹ Javaslat a történettudomány második öt éves tervének alapvető célkitűzéseire AL. II. o. 227. d. 3.

⁴⁰ Az MTA Történettudományi Intézetének második öt éves terve; Jegyzőkönyv a TTI 1955. május 31-én tartott osztályvezetői értekezletről. AL. II. o. 227. d. 1. MTA TTI előzetes második öt éves tervének javaslata. (Sándor Vilmos h. igazgató h. küldi 1955. dec. 8-án.) AL. II. o. 227. d. 2.

⁴¹ A történettudomány 1956. évi tervéhez. AL. II. o. 223. d. 3.

⁴² PACH Zsigmond Pál: Beszámoló az MTA TTI munkájáról (1951) AL. II. o. 225. d. 3.

még kézbe valaki? Többségükre már a Kádár-korszakban saját szerzőik sem szívesen hivatkoztak. S mi lett az előbb öt-, majd hatkötetesre tervezett egyetemi tankönyvek sorsa? Ahogy fentebb idéztük, az I-II. rész (fél)kötetek kéziratai 1954-re elkészültek, rota sokszorosítással jegyzetként hasznosításra is kerültek.⁴³ Még mindig „kézirat gyanánt”, de a Tankönyvkiadó már nyomdai formátumban hozta ki 1957-ben az első három félkötetet (majd 1961-ben újra átdolgozva, s további kiadások is készültek legközelebb 1965-ben).⁴⁴ A negyedik kötet egy része (szintén rota előzmények után) jegyzetként 1968-ban, az egész könyv alakban csak 1972-ben hagyta el a nyomdát (bár a kultúrtörténeti fejezet még ekkor sem készült el). Az 1918–19-et tárgyaló V. kötet 1980-ban került napvilágra.⁴⁵ A történettudomány első öt éves terve „gerinceként”, mi tagadás, csonka és töredezett. A debreceni egyetemen már a hatvanas évek végén nem ebből szigorlatoztunk.

Mégis vajon eldönthető-e, hogy ebben a korszakban születtek-e a kor szakmai színvonalán álló, netán máig maradandó értékű művek? Egyáltalán tudunk ilyen gazdaságtörténeti példát? Vajon a korszak tervgazdasági erőfeszítései segítették vagy éppen hátráltatták az értékes művek megszületését? A munkaközösségek révén folyó, egy ember teljesítőképességét messze meghaladó mértékű koncentrált anyaggyűjtés vagy a közös robotmunka perifériáján kibontakozó egyéni teljesítmény hozott-e létre maradandó műveket? Vagy a kvalitásos, képzett kutató bármely időszakban megteremti, kiharcolja a színvonalas alkotás feltételeit?

Amikor két olyan könyvet említek példaként, amelyre akár ma is úttörő műként tudok hivatkozni, nyilván szubjektív az ítéletem. Lehet, hogy mások más tanulmányokat említenének. Szűcs Jenő és Szabad György monográfiája mégsem nélkülözhető az ötvenes évek gazdaságtörténeti historiográfiájából, s ráadásul mutatnak is közös vonásokat.⁴⁶ Mindketten viszonylag szuverén módon

⁴³ *Magyarország története* 1954. Az I. rész 1. és 2. félköteteinek vitáit 1954. június 11–12-én, illetve július 1–3-án rendezték. A vitákról a *Századok*ban Makkai László számolt be (MAKKAI 1954: 636–650), ám a vita részletes jegyzőkönyve a Történettudományi Intézet *Értesítőjében* látott napvilágot H. Balázs Éva szerkesztésében (H. BALÁZS 1954: 187–231). A vitán részt vevő Bácskai Vera emlékezete szerint „az úgynevezett magyarok körülbelüli történetének” nevezték egymás közt a megszületett terméket (Bácskai Vera szíves közlése). A II. rész 1. félkötetének vitája 1954 novemberében zajlott, a róla szóló jegyzőkönyv szintén H. Balázs Éva szerkesztésében a Történettudományi Intézet *Értesítőjében* található (H. BALÁZS 1955: 203–220).

⁴⁴ *Magyarország története* 1957. Az előbbi még Kossuth-címmel az impresszumban, az utóbbi már a Kádár-korszak címerével. A „ideiglenes” jellegre utalás a II. 1. kötet szerkesztői előszavában: „Tankönyvünk jelenlegi szövege ideiglenesnek tekintendő” (1957: 5).

⁴⁵ Az egyetemi tankönyv-narratívák koncepciójának alakulásáról: ROMSICS 2011: 458–465.

⁴⁶ A bevezető említi, hogy a munka eredete arra vezethető vissza, hogy „1950-ben megbízást kapott arra, hogy a készülő Egyetemi Tankönyv első kötetéhez a céhek történetéről előtanulmányt készítsen” (SZÜCS 1955). Szűcs ugyanakkor az 1950. őszi munkaközösségi kimutatás szerint nem volt a középkori munkaközösség tagja, viszont egyetemi hallgatóként ott találjuk a nevét az 1867–1945 bibliográfiai munkaközösségben (PÁL Sándorné: Kimutatás a Történettudományi Intézetben dolgozó

kapcsolódtak a hatalmas és új forrásanyagot megmozgató munkálatokhoz. Szabad 1950-ben szerezte meg történelem–levéltár szakos diplomáját, s előbb az OL, majd az ELTE munkatársa lett, Szűcs kezdeti debreceni egyetemi évek után végül Pesten szintén történelem–levéltár szakot végzett, és 1952-től lett az OL alkalmazottja, s csak 1960-ban került az MTA Történettudományi Intézetbe. Meghatározó volt számukra a forrásközeliség. Egyikük város-, másikuk uradalomtörténetet írt, de mindketten kerültek a makroszint általánosságait. Már csak azért sem tudta bedarálni őket a kollektivista tudományos nagyüzem gépezete, mert saját munkájuk számára minden bizonnyal jókor jött az 1953-as új szakasz szabadabb légköre. A szó szigorú értelmében nem „tervmunkát” alkottak, az „előtanulmányok” egyéni, jól körülhatárolt első nagy művük kidolgozásához is csak prologust jelentettek. S az sem elhanyagolható tényező, hogy műveik még 1956 előtt elkészültek.

Úgy tűnik, a vitathatatlan és szívós tehetség is csak akkor tud érvényesülni, ha „megőrizzük az egyén szabadságát saját szféráján belül”, s ha „a közösségi szektor, amelyben az állam minden eszközt ellenőriz”, nem haladja meg „az egész rendszer bizonyos hányadát”.⁴⁷

FORRÁSOK

Akadémiai Levéltár (AL)

Magyar Tudományos Tanács Titkársága (MTT Titk.)

II. osztály (II. o.)

.....
munkaközösségi tagokról [1950. nov. 11.] AL. II. o. 225. d. 2.). Az egyetemi tankönyv szerkesztői előszava is említi a „tankönyv számára készített előtanulmányok” között Szűcs Jenő munkáját: *Magyarországi céhek a 15. század közepétől*. Magyarország története I. 1. 1957: 6. Szabad bevezetőjének egy lábjegyzetében annyit árul el a mű geneziséről, hogy megemlíti, miszerint az S. Sándor Pál által szerkesztett parasztságtörténeti kötetbe írt résztanulmányaiban már használta az uradalomnak az ötvenes évekből származó jegyzőkönyveit. (Az 1955 októberében megvédett kandidátusi disszertáció két opponenseként Pach Zsigmond Pálnak és Szabó Istvánnak mond köszönetet. A könyv lektoraként csak az utóbbinak. [SZABAD 1957: 6–7].) Az imént idézett 1950. őszi névsorban az első helyen a 19. századi agrár-munkaközösségnél Szabad György mint OL tisztviselő jelent meg. Ebben számunkra csak annyi meglepő, hogy S. Sándor Pál neve nem itt, hanem a főiskolai tankönyv munkaközösségénél bukkan fel (Pach Zsigmond Pál társaságában, aki szintén nem szerepel a Bank-és hitelügyi munkaközösségnél!) PÁL Sándorné (1950. nov. 11.) AL. II. o. 225. d. 2.

⁴⁷ Az idézet Hayek egyik gondolatmenetének a parafrázisa (HAYEK 1991: 93).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- ANDICS Erzsébet (1948): Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok* 82/1–4. 1–18.
- Az ötéves tudományos terv. Tájékoztató a terv fő vonásairól. *Akadémiai Értesítő* (AÉ), 1951. szeptember, 440–445.
- BEREND Iván – RÁNKI György (1955): *Magyarország gyáripára 1900–1914*. Szikra, Budapest.
- BEREND T. Iván (1964): *Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948–1950*. KJK, Budapest.
- BEREND T. Iván (1997): *A történelem – ahogy megéltem*. Kulturtrade, Budapest.
- ELEKES Lajos (1953): A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a kongresszus tanulságai nyomán. *Századok* 87/4. 621–647.
- ELEKES Lajos – LEDERER Emma – SZÉKELY György (1957): *Magyarország története I. 1.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAYEK, Friedrich A. (1991): Út a szolgaságba. Mezei György Iván (ford.). KJK, Budapest.
- H. BALÁZS Éva (1954): Beszámoló az egyetemi tankönyvek vitáiról. I. *MTA Történettudományi Intézet Értesítője* 5/10–12. 187–231.
- H. BALÁZS Éva (1955): Beszámoló az egyetemi tankönyvek vitáiról. II. *MTA Történettudományi Intézet Értesítője* 6. 1–6. 203–220.
- H. BALÁZS Éva – MAKKAJ László (szerk. 1957): *Magyarország története I. 2.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- HUSZÁR Tibor (1995): *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÓNYA Sándor (1998): *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. MTA Könyvtárának Közleményei, Budapest.
- KORNAI János (1990): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. 2. kiadás (első kiadás: 1957). KJK, Budapest.
- LEDERER Emma (1952): *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon*. Közoktatásügyi Kiadó, Budapest.
- Magyarország története* (1954): Egyetemi tankönyv I. 1. –1526; I. 2. 1526–1790; II. 1. 1790–1849; II. 1. 1849–1867. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MAKKAI László (1954): A „Magyarország története” c. egyetemi tankönyv első kötetének vitája. *Századok* 88/4. 636–650.
- PACH Zsigmond Pál (1948): Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. *Századok* 82/1–4. 19–60.
- PACH Zsigmond Pál – SÁNDOR Pál (szerk. 1956): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon, 1867–1918*. Szikra, Budapest.
- PÉTERI György (1998): *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe*. Boulder Colorado, Atlantic Research and Publications.
- ROMSICS Ignác (2011): *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest.
- S. SÁNDOR Pál (szerk. 1951): *Parasztágunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1849–1867*. Művelt Nép, Budapest.

AZ ERDÉLYI TÁRSADALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS HELYZETE 1945 UTÁN¹

43

A magyar társadalomtörténet-írás múltjáról és helyzetéről több átfogó elemzés is született az elmúlt két évtizedben²; ezek azonban nem érintették az erdélyi állapotokat.³ Jelen írás sem pótolhatja a mulasztásokat; már csak terjedelmi okokból sem vállalkozhat az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzetének teljes körű számbavételére, mindössze néhány gondolatot kívánok felvetni a kérdés kapcsán (és csak az erdélyi magyar történészek írásaira reflektálok).

Közismert tény, hogy az 1989 előtti időszakban az ideológiai kényszer, az intézményi keretek elsorvasztása, a cenzúra mind-mind nehezítette a történészek munkáját, a kisebbségi sorban levőket pedig még sokkal inkább, mint a többségiekét. Nem véletlen, hogy sokan közülük félig-meddig kényszerpályára terelődtek, nem foglalkozhattak a szívüknek kedves szakterülettel, témákkal, ehelyett ideológiailag semlegesebb területek felé fordultak. Ahogy ezt Egyed Ákos fogalmazta meg egy interjú során: „A Ceaușescu-időszakban ugyanis látványosan megnehezdedtek a kutatás feltételei, s nem lehetett megjelentetni kifejezetten magyar vonatkozású politikatörténeti feldolgozásokat, hacsak nem fogadta el az ember a hivatalos történetírás útmutatásait. Ezért elővettem korábbi gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti kutatásaimat, továbbfejlesztettem, továbbgondoltam azokat...” (PELYACH 2000: 160).

A fenti idézet egyszerre jelzi a buktatókat és az eredményeket. Hiszen ez a félig-meddig „kényszerpálya” több történész számára igen termékeny életszakasznak bizonyult. Bár elsősorban medievistaként szerzett hírnevet magának, a felsorolást Jakó Zsigmond nevével kezdhetjük. Mályusz Elemér tanítványaként első

¹ Jelen írás az *Erdélyi Múzeum* 2010/1–2. számában megjelent cikk módosított változata.

² KÖVÉR 1997: 43–52; GYÁNI 2000: 117–141. A *Korall* körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről 2001: 186–238. (Akik a körkérdésre válaszoltak: Bácskai Vera, Faragó Tamás, Gerő András, Granasztói György, Gyáni Gábor, Halmos Károly, Ö. Kovács József, Kövér György, L. Nagy Zsuzsa, Tóth Zoltán, Vonyó József.) CSÍKI–HALMOS–TÓTH 2003: 208–240; BENDA 2006: 58–66

³ A fent idézett reprezentatív kötet magyar historiográfiát bemutató tanulmánya például egyetlen kilencsoros bekezdést szentel az erdélyi helyzetnek, de egyik, zárójelben felsorolt történész munkája sem jelenik meg a tanulmány végén közölt bibliográfiában (Csíki–Halmos–Tóth 2003: 222).

jelentős nyomtatásban megjelent munkája – disszertációja – is Mályusz település- és népiségtörténeti iskolájának volt egyik kiváló „terméke” (JAKÓ 1940). Ezt néhány további tanulmány és egy kiváló forrásközlés követte a háború alatt (JAKÓ 1941: 118–141; JAKÓ 1943: 508–571; JAKÓ 1944a: 70–130; JAKÓ 1944b), de a háború után is Kolozsvárt maradt Jakó Zsigmond is kényszerpályára terelődött – saját bevallása szerint is (LUPESCUNÉ MAKÓ 2006: 19). Ugyan a középkori oklevélkiadás, az írás- és művelődéstörténet terén is kiválót alkotott, de a szívéhez és érdeklődéséhez közel álló korábbi témáit az ismeretes körülmények miatt nem tudta folytatni. A szűkebben vett gazdaság- és társadalomtörténet terén azonban így is megjelent néhány úttörő tanulmánya (JAKÓ 1956; JAKÓ 1957: 361–393; JAKÓ 1962: 59–81). Egy másik témakör, amely felé tanítványai közül is többeket irányított, az iskola- és értelmiségtörténet volt (l. JAKÓ 1967a: 20–27; JAKÓ 1967b: 216–224; JAKÓ 1976; JAKÓ 1980: 516–517). Juhász Istvánnal közösen tették közzé az újkori Erdély egyik legfontosabb értelmiségi-utánpótlást biztosító intézményének, a nagyenyedi református kollégium diákságának 1848 előtti diáknévsorait, egyúttal Romániában elsőként modern társadalomtörténeti szempontok szerint dolgozva fel az adatokat (JAKÓ–JUHÁSZ 1979). Szintén a Jakó Zsigmond nevéhez fűződik a 18. századi emlékirat-irodalom egyik gyöngyszemének, a társadalomtörténeti szempontból is kiválóan hasznosítható Rettegi György emlékiratainak mintaszerű kiadása, amely egy új, magasabb szintre emelte az erdélyi kora újkori-újkori forráskiadást (RETTEGI 1970).

Akinek viszont teljes munkássága az újkori társadalom- és gazdaságtörténet jegyében zajlott, Imreh István volt. A kolozsvári egyetem közgazdasági karának hallgatójaként Venczel József vonzáskörébe kerülve részt vett a bálványosváraljai falukutatói programban, amely Durkheim, Tönnies és más neves szociológusok, illetve a Dimitrie Gusti neve által fémjelzett szociológiai iskola nyomdokán haladt. Imreh István volt talán az egyetlen a romániai magyar történészek közül, aki a társadalomtudományok felől közeledett a történelemhez. Első nagyobb szabású munkája az 1950-es évek derekán rövid időt megélt sorozat (*Gazdaságtörténeti tanulmányok*) nyitó köteteként jelent meg (IMREH 1956). Imreh Istvánt elméleti érdeklődése végigkísérte pályáján: a romániai elzártságból próbálta nyomon kísérni a történelemelmélettel foglalkozó munkákat, illetve a társadalomtudományok, különösen a szociológia terén megjelent módszertani újdonságokat is, amelyeket részben beépített tanulmányaiba is. Munkásságának középpontjában a „rendtartó és törvényhozó” székely falu állt; ennek történetét, írásbeliségét, önkormányzatát boncolgatta (IMREH 1973; IMREH 1983); de 1979-ben megjelent tanulmánykötete mutatja ennél lényegesen tágabb érdeklődési körét, amely kiterjedt a céhes életre, a manufaktúrák munkásaira, a városfejlődésre, de a hétköznapi élet kutatására is (IMREH 1979. Pályája végén összegyűjtött tanulmányai: IMREH 1999). A kvantitatív történetírással is kísérletezett: az 1970–80-as években

Romániában is divatossá vált történeti statisztika területén is közölt néhány tanulmányt; Csetri Elekkel együtt feldolgozta a 18. század második felének és a 19. század elejének erdélyi adótabelláit (CSETRI–IMREH 1980).

Csetri Elek pályája is példázza a „romániai magyar történetkutatás göröngyös útjait” – ahogy ezt pályatársa, Egyed Ákos fogalmazta meg 80. születésnapján elmondott köszöntőjében (EGYED 2004b: 5). A megálmodott Wesselényi-életrajz helyett kezdetben kénytelen volt a munkásmozgalom és a forradalmi mozgalmak történetével foglalkozni, de hamarosan érdeklődése a technikatörténet, a mezőgazdaság és infrastruktúra terén bekövetkezett 19. századi újítások, illetve a népesedéstörténet irányába fordult. Szintén neki köszönhetjük több nagyon érdekes 19. századi emlékirat, illetve napló feltárását. Ezek közül elsőként Wass Pál emlékiratait rendezte sajtó alá a Kriterion kiadó ún. „fehér sorozatában” (WASS 1968), amelyben kiváló elbeszélő források egész sora jelent meg Erdély kora újkori és újkori történetére vonatkozóan. Bár csak 1990 után jelent meg – de átírásához jóval korábban hozzáfogott –, ide kívánczok Gyulay Lajos gróf igen érdekes naplója válogatott részeinek kiadása is (GYULAY 2003A; GYULAY 2003b).

Egyed Ákos disszertációjában szintén a parasztság történetét boncolgatta Erdélyben a 19–20. század fordulóján (EGYED 1975. Korábban is foglalkozott a témával: EGYED–CICALĂ–VAJDA 1958). Szakítva a dogmatikus marxista történetírás néhány tételével, hangsúlyozta, hogy Erdélyben 1848 után nem a magyar nagybirtok volt a meghatározó, hanem a szántók több mint kétharmada kisbirtokosok tulajdonába került. A parasztság történetéhez a későbbiekben is többször visszatért. Nagyívű tanulmánya, *A jobbágyrendszer és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben* alapvető jelentőségű nemcsak a parasztság 19. századi történetére, hanem az egész erdélyi társadalomtörténetre nézve is. Egyed Ákos aprólékos munkával számolta újra a felszabadított jobbágyok birtokába került földek mennyiségét, árnyalta a romániai történetírásban kialakult egyoldalú, torzító képet, és vázolta az erdélyi falvak tipológiáját, különös hangsúlyt fektetve a jobbágykérdés székelyföldi történetére.

Ezt az irányvonalat egészítette ki a 19. századi modernizációs, és ezen belül urbanizációs folyamatok kutatása. A Kriterion kiadónál 1981-ben *Falu, város, civilizáció* címmel megjelent kötetében olyan témákat tárgyalt, mint a vasúthálózat kiépülése, az iparosodás és városfejlődés, illetve a sajátos etnikai alapon megosztott hitelrendszer működése Erdélyben (EGYED 1981). Ezek mind újszerű témák voltak Romániában, és a mai napig a kiindulópontját jelentik a hasonló kutatásoknak.

Több az erdélyi (magyar) társadalom történetéhez nélkülözhetetlen forrást adott ki ebben az időszakban Demény Lajos,⁴ Pataki József,⁵ Benkő Samu (BÖLÖNI FARKAS 1966; KEMÉNY ZSIGMOND 1966; ÚJFALVI 1982; BÖLÖNI FARKAS 1984; ÚJFALVI 1990; KÓS 1991) – aki a *Kriterion* már említett „fehér sorozatának” is kezdeményezője volt –, Magyar András,⁶ Kiss András,⁷ Binder Pál⁸ és mások. Rajtuk kívül még többen is foglalkoztak társadalomtörténeti témákkal, de a mostoha körülmények vagy a kutatást, vagy a publikálást (vagy mindkettőt) akadályozták. Az 1979-ben és 1980-ban a *Kriterion* kiadónál megjelent *Művelődéstörténeti tanulmányok* (1979, 1980) írásainak jelentős hányada is részben vagy egészben társadalomtörténeti vonatkozású. Egy kötetről még mindenképpen meg kell emlékezni a diktatúra időszakából. A fiatalon tragikus körülmények között elhunyt Dankanits Ádám posztumusz munkájáról van szó, amely egy tervezett nagyobb kötet fennmaradt részeként 1983-ban jelent meg Budapesten.⁹ Ebben a magyar történetírásban az elsők között nyitott a mentalitástörténet irányába, és nyújtott igen érzékletes képet a kora újkori erdélyi változásokról, új témák (például az időhöz való viszony) és új szempontok bevonásával.

Ha a fenti kutatások inspiráló mintáira vagyunk kíváncsiak, akkor azt látjuk, hogy kétségtől a Magyarországon szabadabb légkörben folyó kutatások is hatottak az erdélyi magyar történészekre, de a Romániában talán gyorsabban recipiált Annales-iskola hatása sem elhanyagolható. Ugyanakkor nem szabad elfeledkezni a két világháború közti magyar történetírás eredményeinek továbbéléséről sem, már csak azért sem, mert a parasztság kutatása volt a leghangsúlyosabb téma a társadalomtörténeti munkákon belül, ellentétben például Magyarországgal, ahol a várostörténet járt az élen, illetve már az 1970-es, 1980-as években megkezdődtek az elitkutatások is.

A történelemoktatás és a publikációs lehetőségek elsorvasztása következtében azonban az 1980-as években a helyzet érezhetően romlott. Az 1989-es rendszerváltás nyomán aztán egyszerre nyíltak meg az új lehetőségek, és törtek felszínre a problémák. Nem tartozik ugyan szorosan a témához, de néhány mondatban mindenképpen ki kell térni az erdélyi/romániai magyar történetírás 1989 utáni

⁴ *Székely oklevéltár* 1983–1985. Demény Lajos emellett a bábolnai parasztfelkelés történetével és más témával is foglalkozott: DEMÉNY 1960; DEMÉNY 1977a; DEMÉNY 1977b.

⁵ Pataki József jelentős uradalomtörténeti munkája: PATAKI 1973. Lásd még: PATAKI 1990.

⁶ MAGYARI 1984; WESSELÉNYI 1983–1985. Csak 1990 után jelenhetett meg az erdélyi kuruc hadsereg névsora (bevezető tanulmánnyal): MAGYARI 1994.

⁷ A kora újkori boszorkánysággal, hétköznapi élettel foglalkozó tanulmánya is megjelent. KISS 1989.

⁸ Binder Pálnak több válogatása jelent meg újkori forrásokból és útleírásokból a *Kriterion* könyvkiadónál: BINDER 1976; BINDER–KOVÁCH 1981; BINDER 1983. Ezen kívül egy tanulmánykötetet is publikált az interetnikus kapcsolatok történetéről: BINDER 1982. 1990 után jelent meg az erdélyi magyar evangélikus egyház és oktatás történetére vonatkozó adattára: BINDER 1994.

⁹ DANKANITS 1983. A kézirat többi része az 1977. március 4-i földrengés során megsemmisült.

nehéz helyzetére. A kolozsvári egyetemen a magyar nyelvű történelemoktatást 1983-ban felszámolták, sőt a kimondatlanul is érvényesülő *numerus clausus* következtében 1989-re már csak egy-két magyar hallgatója volt az akkori évfolyamoknak, a magyar oktatók túlnyomó többsége pedig nyugdíjba vonult. Ilyen körülmények között 1989 után nagy nehézségek árán sikerült újjáindítani a magyar nyelvű oktatást, de a társadalomtörténet nemhogy intézményesülni nem tudott, de – részben a tanrendi kötöttségek, részben pedig a diszciplína marginális helyzete folytán – még tantárgyként sem oktatták.¹⁰

Ugyancsak nagyrészt az 1989 előtti helyzet következményeként a román akadémiai kutatóintézeti hálózatban alig dolgozott magyar történész. Ezt a hiányt az 1990-ben újjáalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület sem tudta pótolni. Ráadásul az erdélyi magyar történészek egy része 1990 után az addig számukra „tiltott gyümölcsnek” számító politikatörténet felé tájékozódott. Amikor a nemrég elhunyt Csetri Elek professzor tíz évvel ezelőtt számba vette az erdélyi magyar történettudomány 1990 utáni termését (CSETRI 2002: 278–304), kilenc olyan doktori fokozattal rendelkező történészt számolt össze, akik gazdaság- és társadalomtörténeti témákkal, és kettőt, akik várostörténettel foglalkoztak. Ezek egy része azonban akkor már nyugdíjas volt, illetve alig publikált. A középnemzedék hiányát azóta sem tudta teljesen kiheverni az erdélyi történetírás. A társadalomtörténeti kutatások esetlegesek és szétforgácsoltak maradtak, nagyobb szabású, több történész bevonásával kialakított kutatási program alig létezett/ik.¹¹ Módszertani szempontból pedig különösen nagy a lemaradás.

Ha csak a magyarországi helyzettel hasonlítjuk össze, akkor is láthatjuk a lemaradást: az ELTE-n társadalom- és gazdaságtörténeti tanszék és doktori iskola működik, a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület és a *Korall* folyóirat jelenti az intézményes kereteket. Ezen kívül több olyan alapmunka is megjelent, amely összefoglalja az addigi magyarországi kutatásokat, illetve az egyetemi oktatás számára jelent nélkülözhetetlen segédletet (például: GYÁNI–KÖVÉR 1998; BÓDY–Ö. KOVÁCS 2003).

Hogy a sötét képet mégis árnyaljuk, vegyük számba nagyon röviden az 1989-es fordulatot követő utolsó két évtized eredményeit. Az idősebb nemzedék tagjai

.....
¹⁰ Társadalomtörténetet „hivatalosan” a Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakán 2007-ben beindult mesteri program keretében tanít jelen írás szerzője (a szociológia szakon is volt néhány évig hasonló kezdeményezés); a román tagozaton pedig 1990 után mentalitástörténetet tanítanak. Történeti antropológia pedig csak a magyar irodalom és néprajz szakosok tanrendjében szerepel. A Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen Marosvásárhelyen a kommunikáció szakon Gagyi József tart társadalomtörténeti jellegű előadásokat is.

¹¹ Ha az alkalmilag egy-egy pályázatra alakult csoportokat leszámítjuk, akkor csak az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóintézet keretében találunk szervezett keretekben folyó, tervszerű – elsősorban forráskiadásra koncentráló – csoportos munkát. Lásd a 15. lábjegyzetet.

közül többen is folytatták társadalomtörténeti vonatkozású munkájukat (is); megjelent több tanulmánykötetük, forrásközlésük (például: IMREH–PATAKI 1992).¹² Az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében Jakó Zsigmond irányítása alatt beindult műhely – később intézet – nagyszabású forráskiadási programba fogott.¹³ A források feltárásának ő különleges fontosságot tulajdonított mind az erdélyi történetkutatás korszerűsítése, mind a fiatal kutatók szakmai képzése tekintetében.

Ha az azóta eltelt két évtized mérlegét akarjuk megvonni, akkor azt mondhatjuk, hogy a forráskiadás amúgy is az egyik kiemelt területe maradt az erdélyi (romániai) magyar történetírásnak. Itt is érvényes azonban Benda Gyula megállapítása, hogy „egymásra torlódnak a befejezetlen vállalkozások, szinte mindig mindent előről kell kezdeni” (BENDA 2006: 63). Legtöbbször olyan munkába kell fogni, amit nyugatabbra már a 19. század történetírása elvégzett. Ezek nélkül a források nélkül ugyanis nem lehet megírni Erdély kora újkori társadalom- és gazdaságtörténetét, gondoljunk csak az utóbbi két évtized termésére: az *Erdélyi királyi könyvek* regesztáira, a *Székely oklevéltár*ra, a kiadott emlékiratokra, városi tanácsi jegyzőkönyvekre, a kora újkori testamentumokra, a 18. századi székelyföldi összeírásokra, az ispotályok számadásaira, a vizitációs jegyzőkönyvekre vagy egyes nagymúltú középiskolák diáknévsorának közzétételére.¹⁴ Szerencsés esetben ezek magyarországi vagy romániai kutatókkal való együttműködés eredményei, de sajnálatos módon az ilyen esetek számítanak a ritka kivételnek. A pozitív példák között föltétlenül említésre méltó a diáknévsorok közzététele, amelyek többsége a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Régi Magyar Irodalom Tanszéke keretében Keserű Bálint irányítása alatt működő munkacsoport kezdeményezésére és támogatásával jöttek létre (*Fontes rerum scholasticarum* V, VI, VIII. BURA 1994; TONK 1994; ALBERT 2005). A Román Akadémia marosvásárhelyi kutatóintézetében Tonk Sándor és Szabó Miklós kez-

¹² Kiss András tanulmányköteteinek egyik súlypontja a fejedelemségkori Kolozsvár hétköznapi élete (KISS 1994; KISS 2003). Egyed Ákos tanulmányköteteiben is találunk társadalomtörténeti témákat (EGYED 1997–1998, EGYED 2004a).

¹³ A programban szerepel többek között az *Erdélyi okmánytár*nak a folytatása, az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveinek, Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyveinek, a kora újkori vármegyei jegyzőkönyvek kiadása, 17–18. századi erdélyi perszonális és kapcsolattörténeti források feltárása, valamint a Wesselényi család levéltárának középkori és kora újkori iratainak regesztázása is, amelyeken Bíró Annamária, Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke, Fehér Tamás, Fehér Andreea, Hegyi Géza, Papp Kinga, Pakó László, W. Kovács András dolgoznak. Ugyancsak az EME támogatásával folytatódik Szabó T. Attila monumentális vállalkozásának – az *Erdélyi magyar szótörténeti tárnak* – folytatása, amely a kora újkori Erdély társadalomtörténetére nézve is nélkülözhetetlen forrás.

¹⁴ A teljesség igénye nélkül: JAKÓ 1990; JAKÓ 1997–2008; *Az Erdélyi Fejedelmek királyi könyvei* I–III. 2003–2005; *Székely oklevéltár*. Új sorozat. III–VIII. 1994–2006; WOLF 1993; KOVÁCS András 1998; HORN–TÜDŐS 2003. I–III. 2003; *Kolozsvári ispotály-számadások* I–II. 2006–2009; PÁL–ANTAL 2006; PÁL–ANTAL 2007–2009; KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt 2002; *Erdélyi református zsinatok iratai* 2001; KOLUMBÁN 2005; BUZOGÁNY–ŐSZ 2003.

dett hozzá a külföldön tanult erdélyi diákok (peregrinusok) adatainak összegyűjtéséhez és feldolgozásához.¹⁵ Talán ez az egyetlen olyan kutatás, amely természetesen hatott a román kollégákra is, az intézet Tonk Sándor távozása (majd korai halála) és Szabó Miklós nyugdíjazása után is folytatta és folytatja a munkát.

Megjelent néhány várostörténeti, népesedéstörténeti, a hétköznapi élet történetét taglaló kötet is.¹⁶ És lassan felnő egy új nemzedék, amelynek képviselőivel egyre gyakrabban találkozhatunk a szaklapok hasábjain.¹⁷ Nincsenek könnyű helyzetben: az itthon maradottak tanulmányaik során alig kerültek kapcsolatba a korszerű módszerekkel és elméletekkel, a külföldön tanultak/tanulók számára pedig sokszor a forrásokhoz való visszanyúlás jelenti a gondot, hogy mire is alkalmazzák a tanult módszereket és elméleteket. Végül mindkét csoport számára óriási problémát jelent a szakmában való elhelyezkedés. Üdvözlendő kezdeményezés ilyen szempontból a székelyudvarhelyi Areopolisz csoport, amely főleg fiatal történelemtanárokat, doktoranduszokat tömörít, és amelynek évente megjelenő kiadványa jelentős részben társadalomtörténeti vonatkozású írásokat közöl.¹⁸

E rövid áttekintés során nem tértem ki érdemben a 20. századdal foglalkozó munkák bemutatására,¹⁹ így nem érintettem például a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Műhely (KAM) tevékenységét sem.²⁰ Mindeddig azonban az egyetlen átfogó munka, amelyik az erdélyi/romániai társadalomtörténet egy korszakát tárgyalja, a pályáját a KAM keretében, a kommunikációs antropológia jegyében kezdő Gagyí József tollából született.²¹ Nagyon sok azonban még a feladat, a hiánylistát akár oldalakon keresztül lehetne sorolni.

¹⁵ TONK-SZABÓ 1992; Szabó Miklós a munkát a budapesti Szögi Lászlóval folytatta tovább: SZABÓ-SZÖGI 1998.

¹⁶ Lásd például: HERMANN 1999; KOVÁCS KISS 2001; PÁL-FLEISZ 2001; PÁL 2003; TÜDŐS 2003; HERMANN 2003; KOVÁCS KISS 2008; RÜSZ-FOGARASI 2008, PÁL-ANTAL 2009. Az emlékkönyvekben (Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Imreh István, Kiss András, Benkő Samu, Egyed Ákos, Magyarai András) szintén számos társadalomtörténeti vonatkozású tanulmány jelent meg.

¹⁷ Néhány társadalomtörténeti vonatkozású kötet: DÁNÉ 2006; GYARMATI 2005.

¹⁸ Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. I–VIII. 2001–2008.

¹⁹ A 20. század vonatkozásában fontos kezdeményező szerepe volt Bárdi Nándornak, az egykori Teleki László Intézet, most az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatójának az erdélyi társadalomtörténeti kutatások beindításában. Időközben megjelent néhány fontos munka többek között Oláh Sándor, Gagyí József, Gidó Attila, László Márton, Hunyadi Attila, Novák Zoltán, Lónhárt Tamás és mások tollából. Terjedelmi okokból itt csak néhány könyvet említek meg: GAGYI 2004; OLÁH 2008; NOVÁK 2010. Forráskiadások: NAGY-OLTI 2009; GIDÓ 2009.

²⁰ Csak néhány izelítő a KAM kiadványaiból: BIRÓ A. 1998; BODÓ-OLÁH 1997; GAGYI 1999.

²¹ GAGYI 2009. Szintén itt említem meg, hogy az erdélyi magyar szociológusok közül Csata Zsombor, Horváth István, Kiss Dénes, Kiss Tamás, Péter László, Sólyom Andrea, Sorbán Angéla, Veres Valér és mások végeznek a kisebbségi társadalmakat, társadalomfejlődést (is) érintő kutatást. Terjedelmi okokból azonban ezekre nem térek ki.

Az elméleti érdeklődés hiánya itt nem vezetett olyan termékeny vitákhoz, mint nyugaton. Jellemző, hogy például a történeti antropológia meghonosításában elsősorban a fiatal irodalomtörténészek – Tóth Zsombor és Szabó Levente – jártak az élen.²² Úgyszintén sokat tett ilyen irányban a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék is, ahol szintén sokkal inkább nyitottak ilyen irányban, mint a „konzervatívabbnak” bizonyuló történészek.²³ Míg a többség még mindig a régi vágásban műveli a történelmet, a fiatalabb nemzedékre is jószerint az elméleti és módszertani eklekticizmus jellemző: az „új kultúrtörténet” (new cultural history) és a „hagyományos” társadalomtörténet bizonyos elemei egyszerre vannak jelen – ha egyáltalán jelen vannak – írásaikban. A rengeteg fehér folt azonban ösztönzőként is hathat a fiatal generációra. Az erdélyi magyar – ifjú és idősebb – történészeknek egyaránt méríteniük kell (és lehet) az előző generáció és a rokon szakterületek eredményeiből, ugyanakkor kapcsolódniuk kell az új nemzetközi törekvésekhez, különösen a módszertani megújulással kapcsolatban.

Ami az Erdélyről szóló román társadalomtörténet-írás helyzetét illeti, itt elsősorban a nyelvtudás hiánya nehezíti a helyzetet, ugyanis míg az idős nemzedék még beszélt a források nyelvét, mára már odajutottunk, hogy a középnemzedék és a fiatalok ugyan kiválóan beszélnek angolul vagy franciául, de Erdély középkori és újkori forrásait nem tudják elolvasni. Ez nyilván alaposan beszűkíti a témaválasztás lehetőségét, így klasszikus társadalomtörténeti munkákat alig találunk, az elhunyt David Prodan, illetve a ma aktív Simion Retegan kolozsvári kutatók parasztságtörténeti kutatásai jelentik a ritka kivételt. 1989 után a kolozsvári egyetem újkor tanszékén három nagy kutatási irányzat bontakozott ki: görög katolikus és görögkeleti egyháztörténet (amelynek társadalomtörténeti vonatkozásai is vannak), történeti demográfia, illetve mentalitástörténet és imagológia. Különösen ez utóbbinál azonban sokszor fájdalmasan érezteti (negatív) hatását a források nyelvének nem ismerete; ezért az elmélet, elsősorban a francia minta átvétele sokszor terméketlen talajra hull.

Az is nagy kérdés, mennyire épültek be az erdélyi magyar (társadalom)történetírás eredményei a magyar és román történetírásba? A válasz lehangoló, hiszen az erdélyi (magyar) társadalomtörténeti kutatások eredményeinek nemhogy a nemzetközi beágyazottságáról nem beszélhetünk, de ez csak nagyon kis mértékben történt meg mind a magyar, mind a román történetírás vonatkozásában. A magyar történetírás elsősorban a „nagy öregek” – Jakó Zsigmond, Imreh István, Csetri Elek, Egyed Ákos – munkásságát ismerte (el), de nekik is csak részben

²² TÓTH 2006; T. SZABÓ 2008.

²³ Érdekes ilyen szempontból Keszeg Vilmos több munkája (például: KESZEG 2008). A néprajzosok/antropológusok közül Keszeg Vilmoson kívül Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos, Gazda Klára, Szabó Tőhötöm, Peti Lehel, Fosztó László és mások munkássága szintén érdekes a társadalomtörténet szempontjából is.

sikerült beépülniük a magyar történetírásba. Román viszonylatban – annak ellenére, hogy románul is közöltek – talán még rosszabb a helyzet.²⁴ Jól mutatják az erdélyi magyar (társadalom)történet helyzetét, azaz sehová sem tartozását a *Korall* körkérdésére adott válaszok is: a magyarországi társadalomtörténészek nem reflektálnak az erdélyi magyar történetírás ilyen irányú eredményeire, a román helyzetet elemző Constantin Iordachi pedig szintén egyetlen mondattal sem tért ki erre (IORDACHI 2002: 190–199). Úgy tűnik, az erdélyi magyar történészekre sokkal inkább illik a sziget, mintsem a híd metafora.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A Korall körkérdése a társadalomtörténet-írás helyzetéről. *Korall*, 2001. ősz–tél, 5–6. 186–238.
- ALBERT Dávid (2005): *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága (1670–1871)*. József Attila Tudományegyetem, Szeged. (Fontes rerum scholasticarum, VIII.)
- Areopolisz* (2001–2008): Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. I–VIII. HERMANN Gusztáv Mihály – KOLUMBÁN Zsuzsanna – RÓTH András Lajos (szerk.): Székelyudvarhely.
- BENDA Gyula (2006): A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. In: BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest.
- BENKŐ Samu (1971): *Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok*. Kriterion, Bukarest.
- BINDER Pál (szerk. 1976): *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*. Kriterion, Bukarest.
- BINDER Pál – KOVÁCH Géza (szerk. 1981): *A céhes élet Erdélyben*. Kriterion, Bukarest.
- BINDER Pál (1982): *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudális-muskori falusi és városi együttéléséről*. Kriterion, Bukarest.
- BINDER Pál (szerk. 1983): *Utazások a török birodalomban*. Kriterion, Bukarest.
- BINDER Pál (szerk. 1994): *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközösségek és iskolák története és névtára 1542–1860. s. n., Brassó*.
- BIRÓ A. Zoltán (1998): *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Pro-Print, Csíkszereda.
- BODÓ Julianna – OLÁH Sándor (szerk. 1997): *Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön*. Pro-Print, Csíkszereda.
- BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk. 2003): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest.
- BÖLÖNI Farkas Sándor (1966): *Utazás Észak-Amerikában*. Benkő Samu (s. a. r.). Kriterion, Bukarest.

.....

²⁴ Azt is érdemes lenne elemezni, hogy a magyar történetírással ellentétben a román történetírás csak nagyon kis mértékben fogadta be a „klasszikus” társadalomtörténetet; 1989 után – és részben előtte is – francia mintára sokkal inkább a mentalitástörténet és az imagológia hódított teret.

- BÖLÖNI Farkas Sándor (1984): *Napnyugati utazás*. Benkő Samu – Maller Sándor (s. a. r.). Helikon, Budapest.
- BURA László (1994): *Szatmári diákok 1610–1852*. József Attila Tudományegyetem, Szeged. (Fontes rerum scholasticarum, V.)
- BUZOGÁNY Dezső – ÖSZ Sándor Előd (2003): *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár.
- CSETRI Elek – IMREH István (1980): *Erdély változó társadalma. 1767–1821*. Kriterion, Bukarest.
- CSETRI ELEK (2002): Összefoglalás az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról. 1990–2001. In: TÁNCZOS Vilmos – TÖKÉS Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. I.* Scientia, Kolozsvár. 278–304.
- CSETRI Elek – JAKÓ Zsigmond – TONK Sándor (szerk. 1979): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest.
- CSETRI Elek – JAKÓ Zsigmond – SIPOS Gábor – TONK Sándor (szerk. 1980): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest.
- CSÍKI Tamás – HALMOS Károly – TÓTH Árpád (2003): A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest. 208–240.
- DANKANITS Ádám (1983): *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. Magvető, Budapest.
- DÁNÉ Veronka (2006): *Az őnagysága széki így deliberalá. Torda vármegye fejedelemségszabadsági bírósági gyakorlata*. EME, Kolozsvár.
- DEMÉNY Lajos (1960): *Az 1437–38-as bábolnai népi felkelés*. Kriterion, Bukarest.
- DEMÉNY Lajos (1977a): *Paraszttábor Bábolnán*. Kriterion, Bukarest.
- DEMÉNY Lajos (1977b): *A székelyek és Mihály vajda 1593–1601*. Kriterion, Bukarest.
- Documente 1977–2005*: PASCU, Stefan – CHERESTESIU, Victor (szerk. 1977–2005): *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania. I–VII*. Ed. Academiei RSR, București.
- EGYED Ákos – CICALĂ, Ion – VAJDA Lajos (1958): *Munkás és parasztmozgalmak Erdélyben. 1905–1907*. Kriterion, Bukarest.
- EGYED Ákos (1975): *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés*. Kriterion, Bukarest.
- EGYED Ákos (1981): *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Kriterion, Bukarest.
- EGYED Ákos (1997–1998): *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. I–II*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- EGYED Ákos (2004a): *Erdély metamorfózisa a hosszú 19. században. I–II*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- EGYED Ákos (2004b): Köszöntő. In: PÁL Judit – SIPOS Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik születésnapjára*. EME, Kolozsvár.
- Erdélyi református zsinatok iratai 2001. III–IV*. Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor (s. a. r.). (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok I/3.) Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár.

- GAGYI József (szerk. 1999): *Ismerős terepen. Válogatás csíkszeredai antropológiai írásokból*. Pro-Print, Csíkszereda.
- GAGYI József (2004): *A krízis éve a Székelyföldön: 1949*. Pro-Print, Csíkszereda.
- GAGYI József (2009): *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*. Mentor, Marosvásárhely.
- GIDÓ Attila (szerk. 2009): *Úton – Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek, 1918–1940*. Pro-Print, Csíkszereda.
- GYÁNI Gábor – KÖVÉR György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest.
- GYÁNI Gábor (2000): Történetírásunk az évezred fordulóján. *Századvég* 17. 117–141.
- GYARMATI ZSOLT (2005): *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*. Komp-Press, Kolozsvár.
- GYULAY Lajos (2003a): *Naplói. A forradalom és szabadságharc korából*. 1848. március 5. – 1849. június 22. I–II. V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus (s. a. r.). ELTE Román Filológiai Tanszék, KSH Levéltára, Budapest.
- GYULAY Lajos (2003b): *Napló (1820–1848)*. Kriterion, Kolozsvár.
- HERMANN Gusztáv-Mihály (szerk. 1999): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Pro-Print, Csíkszereda.
- HERMANN Gusztáv-Mihály (2003): *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig*. Pro-Print, Csíkszereda.
- HORN Ildikó – TÜDÖS S. Kinga (2003): *Erdélyi testamentumok. I–III*. Mentor, Marosvásárhely.
- IMREH István (1956): *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. Adatok a XVIII. sz. végi és a XIX. sz. eleji székelyföldi nagybirtok gazdálkodásáról és a paraszti földek kisajátításáról*. Kriterion, Bukarest.
- IMREH István (1973): *A rendtartó székely falu. Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából*. Kriterion, Bukarest.
- IMREH István (1979): *Erdélyi hétköznapiak (1750–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Kriterion, Bukarest.
- IMREH István (1983): *A törvényhozó székely falu (1581–1847)*. Kriterion, Bukarest.
- IMREH István – PATAKI József (1992): *Kászonszéki krónika. 1650–1750*. Kriterion, Bukarest.
- IMREH István (1999): *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Teleki László Alapítvány, Budapest–Kolozsvár.
- IORDACHI, Constantin (2002): Társadalomtörténet a román történetírásban: örökség, új utak és kihívások. *Korall* 7–8. 190–199.
- JAKÓ Zsigmond (1940): *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest.
- JAKÓ Zsigmond (1941): A románság betelepülése az újkorban. In: MÁLYUSZ Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Budapest. 118–141.
- JAKÓ Zsigmond (1943): Újkori román települések Erdélyben és Partiumban. In: DEÉR József – GÁLDI László (szerk.): *Magyarok és románok I*. Budapest. 508–571.
- JAKÓ Zsigmond (1944a): Belső-Szolnok és Doboka megye magyarsága az újkorban. In: SZABÓ T. Attila (szerk.): *Szolnok-Doboka magyarsága*. Ds–Kolozsvár. 70–130.
- JAKÓ Zsigmond (1944b): *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Pécsi Egyetemi Kiadó, Kolozsvár–Pécs.

- JAKÓ Zsigmond (1956): *A magyarpataki és kalini hamuzsírhuza története. Adatok az erdélyi kapitalista erdőgazdálkodásnak és a nagybirtok ipari vállalkozásainak kezdeteiről.* Tudományos Könyvkiadó, Bukarest.
- JAKÓ Zsigmond (1957): Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához.) In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Tudományos Könyvkiadó, Bukarest. 361–393.
- JAKÓ Zsigmond (1962): *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI–XVII. század) I.* Studia Universitatis Babeş–Bolyai, Ser. Historica, 2. 59–81.
- JAKÓ Zsigmond (1967a): Az erdélyi értelmiség kialakulása. Probléma és módszer. *Korunk* 1. 20–27.
- JAKÓ Zsigmond (1967b): Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben. *Korunk* 2. 216–224.
- JAKÓ Zsigmond (1980): Iskolatörténeti feladatok. *Korunk* 9. 516–517.
- JAKÓ Zsigmond (1976): *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Kriterion, Bukarest.
- JAKÓ Zsigmond – FEJÉR Tamás – RÁCZ Etelka – SZÁSZ Anikó (kiad. 2003–2005): *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei.* I–III. EME, Kolozsvár.
- JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István (1979): *Nagyenyei diákok, 1662–1848.* Kriterion, Bukarest.
- JAKÓ Zsigmond (szerk. 1990): *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. 1289–1556.* I–II. Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- JAKÓ Zsigmond (szerk. 1997–2008): *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez.* I–III. Magyar Országos Levéltár, EME, Budapest.
- KEMÉNY Zsigmond (1966): *Naplója.* Benkő Samu (kiad.). Helikon, Budapest.
- KESZEG Vilmos (2008): *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- KISS András (1979): *Varga Katalin pere.* Kriterion, Bukarest.
- KISS András (1989): *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák.* Kriterion, Bukarest.
- KISS András (1994): *Források és értelmezések.* Kriterion, Bukarest.
- KISS András – PÁL-ANTAL Sándor (2002): *A magyarországi boszorkányság forrásai III.* Balassi, Budapest.
- KISS András (2003): *Más források – más értelmezések.* Mentor, Marosvásárhely.
- Kolozsvári ispotály-számadások (2006–2009): I. A Szentlélek ispotály számadáskönyvei 1601–1650. FLÓRA Ágnes (szerk.): II. A Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei. MÁRTON Tünde Mária (szerk.) Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Budapest.
- KOLUMBÁN Vilmos (2005): *A Seps-i Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790.* EME, Kolozsvár.
- KÖS Károly (1991): *Életrajz.* Benkő Samu (s. a. r.). Kriterion, Budapest–Kolozsvár.
- KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt (2002): *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. 1727–1737.* Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár.
- KOVÁCS András (1998): *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei.* EME, Kolozsvár.
- KOVÁCS KISS Gyöngy (2001): *Rendtartás és kultúra.* Mentor, Marosvásárhely.
- KOVÁCS KISS Gyöngy (2008): *Megidézett múlt.* Komp-Press, Kolozsvár.
- KÖVÉR György (1997): Milyenek vagyunk? A „Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület” – tíz év után. *Századvég* 4. 43–52

- LUPESCUNÉ MAKÓ Mária (2006): „...pályám egy nagy kaland volt...”. Beszélgetés Jakó Zsigmonddal. *Erdélyi Múzeum* 3–4. 16–26.
- MAGYARI András (1984): *A Horea vezette 1784. évi parasztfelkelés a források tükrében*. Kriterion, Bukarest.
- MAGYARI András (1994): *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*. Kriterion, Kolozsvár.
- NAGY Mihály Zoltán – OLTÍ Ágoston (szerk. 2009): *Érdekképviselő vagy pártpolitika? Íratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. Pro-Print, Csíkszereda.
- NOVÁK Csaba Zoltán (2010): *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája 1965–1974*. Pro-Print, Csíkszereda.
- OLÁH Sándor (2001): *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro-Print, Csíkszereda.
- OLÁH Sándor (2008): *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. Pro-Print, Csíkszereda.
- PATAKI József (1973): *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea (A Hunyadi-uradalom a 16. század elején)*. Ed. Academiei RSR, București.
- PATAKI József (1990): *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. Kriterion, Bukarest.
- PÁL Judit – FLEISZ János (szerk. 2001): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Pro-Print, Csíkszereda.
- PÁL Judit (2003): *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Pro-Print, Csíkszereda.
- PÁL-ANTAL Sándor (2006): *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai és polgárnév-sorai*. Mentor, Marosvásárhely.
- PÁL-ANTAL Sándor (2007–2009): *A székely székek a 18. században I–III*. Mentor, Marosvásárhely.
- PÁL-ANTAL Sándor (2009): *Marosvásárhely története I*. Mentor, Marosvásárhely.
- PELYACH István (2000): „...számomra a szülőfalu egyfajta laboratórium szerepét töltötte be”. Beszélgetés Egyed Ákossal. *Aetas* 3. 127–131.
- RETTEGI György (1970): *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784*. Közzéteszi: Jakó Zsigmond. Kriterion, Bukarest.
- RÜSZ-FOGARASI Enikő (2008): *Erdélyi ispotálytörténeti tanulmányok*. Argonaut, Kolozsvár.
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László (1998): *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor, Marosvásárhely.
- Székely oklevéltár* (1983–1985). Új sorozat. I–II. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek. Demény Lajos – Pataki József (kiad.). Kriterion, Bukarest.
- Székely oklevéltár* 1994–2006. Új sorozat. III–VIII. Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga (kiad.). Európa Kriterion Mentor, Budapest–Bukarest–Kolozsvár–Marosvásárhely.
- T. SZABÓ Levente (2008): *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Komp-Press, Kolozsvár.
- TONK Sándor – SZABÓ Miklós (1992): *Erdélyiek egyetemjárása a kora újkorban 1521–1700*. József Attila Tudományegyetem, Szeged. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.)
- TONK Sándor (1994): *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. József Attila Tudományegyetem, Szeged. (Fontes rerum scholasticarum, VI.)
- TÓTH Zsombor (2006): *A történelem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. Komp-Press, Kolozsvár.
- TÜDÖS S. Kinga (2003): *Erdélyi hétköznapiak*. Osiris, Budapest.

- ÚJFALVI Sándor (1982): *Az erdélyi régibb és közelebbi vadászatok és vadak*. Benkő Samu (s. a. r.). Magvető, Budapest.
- ÚJFALVI Sándor (1990): *Emlékiratok*. Benkő Samu (s. a. r.). Szépirodalmi, Budapest.
- WASS Pál (1968): *Fegyver alatt*. Csetri Elek (s. a. r.). Kriterion, Bukarest.
- WESSELÉNYI István (1983–1985): *Sanyarú világ. Napló 1703–1708*. I–II. Demény Lajos – Magyari András (kiad.). Kriterion, Bukarest.
- WOLF Rudolf (1993): *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*. EME, Kolozsvár. *Transindex adatbank*. <http://kutatasok.adatbank.transindex.ro> [2012. 03. 12.]

UTÓÉLET ÉS HATÁS

ERDEI FERENC KETTŐS
TÁRSADALOMELMÉLETE

57

Erdei Ferenc életét áttekintve, annak lényegét legrövidebben talán úgy foglalhatjuk össze, hogy tudós és politikus kívánt lenni. Ennek a mentalitásnak a kulturális forrásaira nincs terünk kitérni. Szerencsénkre az Erdei születésének centenáriumára megjelent könyvészeti összeállítás nemcsak műveit tartalmazza, hanem a róla szóló írásokat is, és egy részletes kronológiával is megörvendezteti olvasóját (GYURIS 2010). Nem a centenárium okán, de annak környékén Bognár Bulcsu-nak köszönhetően megjelent az Erdei-életműnek az elmúlt évtizedekben megszkott olvasatával szemben egy alternatív olvasat is (BOGNÁR 2010; BOGNÁR 2011; BOGNÁR 2012).

A centenáriumi évben Bódy Zsombor kollégám föltette a kérdést, vajon van-e Erdei Ferenc életművének relevanciája napjainkban. Az egyszerű kérdésre, tekintettel az életmű terjedelmére, kevesen tudhatnak bizonyossággal válaszolni. Megérzéseink azonban lehetnek. Magam azon a véleményen vagyok, hogy Erdei Ferenc társadalompolitikai törekvései, miszerint a paraszti kultúra felbomlását tudomásul véve meg kell őrizni a paraszti gazdálkodás erényeit, az Európai Unióhoz való csatlakozásunkkal minden eddiginél nehezebben megvalósíthatóvá váltak. E társadalompolitikai törekvéseinek nem szándékolt következményeként tudományosnak tartott nézetei a jövőre nézve is maradandó hatást gyakoroltak szellemi életünkre, sőt gyakorolhatnak a hazai viszonyok iránt érdeklődő külvilágra is (GYURIS 2010: 1370. tétel).

Miként az általánosan ismert, a magyar szellemi életre Erdei Ferenc a leghosszszabban tartó hatást a *Magyar társadalom a két háború között* című kéziratával gyakorolta (ERDEI 1976). Bár Erdei szerzősége sosem lett kétség tárgya, feltűnő, hogy a szerző által jóvá nem hagyott kéziratról messze nem tudunk annyit, mint amennyit az általa kifejtett hatás indokolna (HALMOS 2010a). Jelenleg legjobb esetben is lappanganak a kézirat eredeti példányai. Nem tudjuk egyelőre, miként keletkezett a mű. Az Erdei Ferenc életéről készült, már említett kronológia arról az időszakról, amelyik a szárszói konferencia vége (1943. augusztus 29.) és aközött telt el, hogy 1944. október 22–26. között testvérével együtt átkelt a fronton, annyit tud, hogy a szóban forgó kéziraton kívül írt három levelet és egy

A kéziratos művet immáron egybeolvasva kitűnik, hogy az politikai tekinteten a szárszói beszéd programját követi. A szárszói beszéd üzenete, hogy a magyar társadalom életében külső beavatkozások szoktak változást hozni, s mivel ismét külső beavatkozás várható, föl kell készülni az alkalom kihasználására. A felbomlóban lévő parasztság tagjainak sorsán változtatni kívánó úgy kerülhet cselekvőképes helyzetbe, ha el tudja fogadtatni, hogy az általa képviselendő tömegek szükségese a politikai rend stabilitásához. E kiegészítő szerepre törekvésnek megvolt a retorikai formája: minden politikailag szóba jöhető alakulatot úgy mutatott be, hogy az önállóan nem képes stabilitást teremteni. A kézirat is ezt az érvelési sémát követi. A felső- és középosztályokat (ahol jogosult lett volna az osztályelemzés) úgy láttatja, hogy azok önmagukban deficites (vagy modernitás-, vagy beágyazottság-hiányban szenvedő) tömbök, ahol (a parasztság esetében) jogosult lett volna a kulturális tagoltság bemutatása, ott osztályszempontú tagolást érvényesített (HALMOS 2010C). A koncepció alapján elkészíteni kívánt társadalomrajzát Erdei Ferenc végül – a politikai körülmények megváltozását is figyelembe véve érthetően – befejezetlenül hagyta. Ami az utóéletét illeti, meg kell jegyezni, hogy a háború utáni cikkeiben Erdei elfordul korábbi elgondolásától (a polgárság egészét a fasizmus szövetségeseinek táborába sorolja).

Nem részletezve a Hanák-cikk utáni tizenöt év politikai eszmétörténeti fejleményeit, a tény az, hogy 1976-ban Erdei kézírata berobbant a köztudatba. Ebben némi része volt a tudományos sajtónak is, mert a kézirat egyes részeinek már a közéleti folyóiratbeli közlés előtt meg kellett volna jelenniük, de ez az akadémiai folyóiratok késése miatt nem történt meg. A magyar szellemi élet bezártsága

miatt nem érvényesülhettek a tárgyalt jelenség értelmezésére szolgáló alternatív elméletek, például a Lijphart-féle verzuiling-elgondolás (LIJPHART 1968). Jól kvadrált viszont a koncepció a különböző Kelet-Nyugat-elméletekkel (KONRÁD-SZELÉNYI 1974; SZŰCS 1983), amit talán leginkább Szűcs Jenő elméletének Hanák-féle adaptációja jelez a legjobban (HANÁK 1986). Sőt megindult a felfogás érvényének a Habsburg örökös tartományokra való kiterjesztése is, beleértve a felfogás újabb képi ábrázolásait (HANÁK 1997).

A felfogás térhódításában ellentmondásos módon része volt a történelmi materializmus sémáival már régóta szakítani törekvő történetírásron belüli megújulási igénynek, hiszen ez a szociologizáló szemlélet nem igényelte a történelmi tények közvetlen gazdasági eseményekre való visszavezetését, mégis lehetővé tette bizonyos szabályszerűségek megfogalmazását. A társadalomtörténet furcsa szerepe, hogy az újítási törekvéseket a társadalomtörténeti irányzattal kapcsolták össze, miközben a társadalomtörténészek voltak azok, akik a legelősebben vitatták Erdei Ferenc felfogását (csak utalok itt a Gyáni-Karády-vitára: KARÁDY 1997; GYÁNI 2001; illetőleg a BUKSz hasábjain 1997–1998-ban e szerzők általi megnyilvánulások). Mivel azonban a *történelmi* tények igazsága nem a valósággal való korrespondencia, hanem a közfelfogással való koherencia alapján dől el, az Erdei-féle felfogás tovább él. Sőt, megkezdődött a történészként céhbelinek nem mondható Erdei felfogásának beépítése a céhes kánonba. Miként az egyetemi oktatás legújabb historiográfiai tankönyve fogalmaz: a „népi mozgalomhoz tartozó társadalomkutatók – Bibó István és Erdei Ferenc – [...] értékelték nagyra [Hajnal] tevékenységét. Az utóbbiak munkásságában – például Németh minőségyszocializmus-koncepciójában, Bibó magyar történeti esszéiben és Erdei »kettős társadalom«-elméletében – ez a hatás jól ki is mutatható” (ROMSICS 2011: 333), illetve „Erdi kettős társadalmi struktúra koncepciójából kiindulva Hanák először a századelő egész magyarországi társadalmának összképét vázolta fel” (ROMSICS 2011: 444).

Ha azt mondtam, hogy Erdei Ferenc tudományosnak tekintett megnyilvánulásait politikaiaknak tekintem, akkor ebből következik az is, hogy megnézzük, mire vezettek azok a törekvések, amelyeknek ezek a megnyilvánulások eszközei voltak. Ehhez röviden értékelni kell azokat a sarokpontokat, melyeket a politikus ténykedésének megingathatatlanak tekinthetett. Sarokpontoknak tekintem az olyan elképzeléseket, amelyek a távolabbi jövőre és tömeges viselkedésre vonatkoznak, tehát végső célokként tekintve őket, azok előmozdítására politikai viselkedést alapítani érdemes. Ezeket viszonylag könnyű megtalálni az újonnan azonosított kéziratban, mert küllemük alapján főként grafitíróval írt bejegyzések a gépelt iratba. Tartalmuk szerint demográfiai viselkedést érintő jóslatok, melyek közös vonása, hogy a családi termékenység és az anyagi helyzet között pozitív irányú együttváltozást tételeznek föl.

Ez a vélekedés legalábbis nem áll ellentétben Erdei Ferenc habitusával, aki a paraszti munkamorált becsülte, a paraszti önkizsákmányolást gyűlölte. A paraszti átalakulást illető – és e tekintetben például a Veres Péterével szemben álló – felfogása szerint a volt parasztok munkamoráljukat megőrzik akkor is, amikor személyükben már az osztálytársadalom munkaadó-munkavállaló tengelye mentén fognak elhelyezkedni. Erdeinek ez az eszmei kiindulópontja lehetővé tette számára akár a szocialista agrárrendszerek bizonyos formáinak támogatását is.

Egyes vélemények szerint ez mentette meg az életét 1956 végén, hiszen a minisztertanács elnökének helyetteseként ő is az 1956. november 3-a késő estéjén Szerov által Tökölön lefogatottak között volt, de néhány hét múlva, minden bizonnyal Kádár János közbenjárására, szabadon bocsátották – a föltételezések szerint azért, mert Kádárnak agrárpolitikája megvalósításához éppen akkor még senki más nem állt volna rendelkezésére. Bár később ezt a szerepet Fehér Lajos töltötte be, Erdei szerepének fontosságát 1962-es Kossuth-díja jelzi.

Erdeinek a világ működéséről alkotott elképzelései tévesek voltak. A szocialista termelészövetkezetek nem voltak képesek sem a paraszti munkamorált megőrizni, sem az önkizsákmányolásra való hajlamot levetkeztetni. A népesség szaporodása magmutatója, a teljes termékenységi arányszám a jólét növekedésével nem indult növekedésnek, az ország jelenlegi legnagyobb gondját az egymás utáni évjáratok egyre csökkenő létszámából adódó gazdasági, társadalmi és kulturális gondok jelentik.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BOGNÁR Bulcsu (2010): *Erdei Ferenc szociológiája*. Loisir, Budapest.
- BOGNÁR Bulcsu (2011): *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről*. Loisir, Budapest.
- BOGNÁR Bulcsu (2012): *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadikút képviselői*. Loisir, Budapest.
- ERDEI Ferenc (1976): A magyar társadalom a két háború között. *Valóság* 19/4. 23–53.; 19/5. 36–58. (Reprint: ERDEI Ferenc [1980]: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 293–346.)
- GYÁNI Gábor (2001): Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3-4. 221–231.
- GYURIS György (2011): *Erdei Ferenc munkássága. Bibliográfia és eseménytár*. Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Szeged.
- HALMOS Károly (2010a): A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle* 20/4. 4–11.
- HALMOS Károly (2010b): Erdei Ferenc: A történelmi népi társadalom. (IV. A paraszttársadalom.) *Szociológiai Szemle* 20/4. 12–42.

- HALMOS Károly (2010c): Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle* 20/4. 60–108.
- HANÁK Péter (1962): Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. *Történelmi Szemle* 5/2. 210–245.
- HANÁK Péter (1986): Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. In: Szűcs Jenő – HANÁK Péter: *Európa régiói a történelemben*. MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet, Budapest. 14–25, 27–30, 32.
- HANÁK Péter (1997): Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* 39/2. 159–177.
- JÓCSIK Lajos (1947): *Gazdasági és társadalmi rendünk kialakulása*. Sarló, h. n. = Paraszt könyvtár 3.
- KARÁDY Viktor (1997): *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest.
- KONRÁD György – SZELÉNYI Iván (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, 1974. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LIJPHART, Arend (1968): *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandsepolitiek*. De Bussy, Amsterdam.
- ROMSICS Ignác (2011): *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest.
- SZÚCS Jenő (1983): *Vázlat Európa három régiójáról*. Magvető, Budapest.
- Történészvita (1958): Történészvita a „népi” írókról. *Századok* 92/5–6. 732–757, 749–750.

„HA AZ EGÉSZET MÉG BE IS KELLETT VONNI MARXISTA MÁZZAL”

NÉHÁNY SAJÁTOS ELJÁRÁS A SZAKMAI
EREDMÉNYEK KÖZREADÁSÁNÁL AZ 1949–1989
KÖZÖTTI MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

62

In: *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*
Szerk.: ERŐS VILMOS – TAKÁCS ÁDÁM. Budapest, 2012,
ELTE Eötvös Kiadó. /Talentum 13./ 62–74.

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának 1951. december 11-i ülésén tartott, *A magyar történetírás a felszabadulása óta; eredményei, hiányosságai és legsürgősebb feladatai* című előadásában Molnár Erik azt állította, hogy „a politikai fordulat évével a döntés a történetírásban is bekövetkezett. A marxista-leninista irány elfoglalta a magyar történettudomány vezető állásait, és teljes erővel megindult a munka, amely azt célozta, hogy történetírásunkat szociális és politikai fejlődésünkkel összhangba hozza” (MOLNÁR 1952: 56). Ekkoriban, az 1940–1950-es évek fordulóján, amint arra Glatz Ferenc rámutatott, a „politika (a hatalmi harc) primátusának érvényesítése azt is jelentette, hogy *napi érdekeknek rendelte alá* a tudományos megismerést is. A történettudományt is. Kialakultak a mindenkori napi politikai harcokhoz kapcsolható (zárójelben jegyezzük meg: önigazoló) tematikák, érvrendszerek, kialakultak az önigazolóhoz szükséges, az önkényes témaválasztásokat is indokolni képes megközelítési módszerek” (GLATZ 1997: 12).¹ Ilyen eljárások alkalmazására sor került a Kádár-kori korlátozott nyilvánosság keretei között is: ez ugyanis – Heller Mária, Némédi Dénes és Rényi Ágnes tanulmánya szerint – „állandóan kendőző, álcázó, taktikai lépésekre kényszerítette a résztvevőket. A nyilvánosság bővülése következtében a stratégiai viselkedés formái, az álcázások, a kötelező, a magától értetődő és a csak utalásokkal kijelölhető témák, értékválasztások köre is állandóan változott, ugyanúgy, mint a lehetséges érvelési módok, beszédmódok, a diskurzus nyelve vagy az aktuálisan érinthetetlen témák, a tabuk” (HELLER–NÉMEDI–RÉNYI 1992: 109).² Az 1960–1970-es évek magyarországi történetírásában az egyik ilyen,

¹ Lásd még: GUNST 2000: 251. és Szűcs Jenő felszólalását: HEGEDŰS–RAINER M. szerk. 1990: 118.

² A párttagság vagy pártönkivüliség egy-egy tudós helyzetét, lehetőségeit befolyásoló voltáról lásd például SOMLYAI 2010: 187.

gyakran alkalmazott „taktikai lépésnél” – állította Bogyay Tamás – a „marxista jelző mintegy a minőségi pecsét szerepét játssza. Ami jó, meggyőző, arra rá kell ütni, vagy rá lehet ütni még akkor is, ha az egész problémának semmilyen marxista vonatkozása nincs. Így találkozunk állandóan hivatkozásokkal a marxista módszerre. Ha megnézzük, miről van szó, kiderül, hogy olyan szempontokról, technikákról, amilyenekkel szerte a világon dolgoznak jó történészek, világnézeti különbség nélkül. [...] A marxista jelző tehát az utóbbi évtizedek magyar történettudományában gyakran elvesztette konkrét, pártos értelmét. Sokszor csak lobogó, mint Libéria vagy Panama lobogója, amely alatt a legkülönbözőbb vállalatok és nációk szállítják az olajat a világ különféle tájaira” (BOGYAY 1979: 195–196, lásd ehhez: ROMSICS 2011: 405. és GLATZ 2011: 324). Péter László pedig, 1982-es tanulmányában a történeti öncenzúra különféle típusait vette számba: az egyik lehetőség szerinte az, hogy a „múlt önálló, tudományos rekonstrukciója során a történész politikai követelmények miatt (tilalomfák!) elhagy, elhallgat bizonyos vonatkozásokat, adatokat, esetleg csak félmondatokat a forrásokból” (PÉTER 1982: 195). Más esetben a „történész tudja (megérzi), hogy felettesei milyen nézeteket várnak tőle és (előmenetele stb. érdekében) mondanivalóját úgy fogalmazza meg, hogy az tessék feletteseinek” (PÉTER 1982: 195). Ezzel rokon jellegű eljárásnak tekinthető, amikor a „történész önállóan és csonkítatlanul megfogalmazott történeti rekonstrukciója mellé illeszt valamilyen álláspontot, értékelést, amely a munkájával szemben tanúsított társadalmi elvárásokkal és követelményekkel összeegyeztethető” (PÉTER 1982: 196, lásd ehhez: Ungváry 2011: 84).

A Péter László által említett harmadik lehetőséghez hasonló módszerrel: a tudományos vizsgálódások politikai szempontból valamiért kényes eredményeinek a diktatúra keretei között is legális közreadása érdekében különféle eljárások alkalmazásáról nem egy kutató beszámolt az 1950–1980-as évek történettudományával foglalkozó *visszaemlékezésében*. Így például a Görgey család a Magyar Országos Levéltárban elhelyezett iratanyagának 1950-es évek eleji rendezésekor, még egyetemi hallgatóként elkészített munkáiról Antall József egy 1982-es levelében ezt írta Kosáry Domokosnak: „Az Országos Levéltárban lévő anyagot egyrészt ismertettem az 1953. július 11-én kelt [...] összefoglalóban, másrészt pedig egy rövid »conspectus«-t állítottam össze [...] Ezzel összefüggésben annyit jegyzek meg, hogy az akkori 1952/53. tanévben Magyarországon olyan történelmi szemlélettel ítélték meg Görgeyt, amit ma már a Görgey-ellenzők is restellnek. Ilyen körülmények között végeztem a munkát, és írtam meg az ismertetést, amit lényegében ma is vállalok. Természetesen bizonyos mértékig defenzív stílusban kellett hangszerelnem, de így is világos volt az álláspontom” (idézi: KOSÁRY 1994: II. 285–286, 310).³ Visszaemlékezésében Antall nem írt

.....
³ Antall e munkáit eddig nem sikerült fellelnem.

arról, hogy bárki is kényszerítette volna a „defenzív stílus” használatára, az eljárást ezek szerint saját elgondolásai nyomán alkalmazta – ám az 1949–1989 közötti évtizedekben megtörténhetett az is, hogy a tudományos munka alkotója mások: bírálói többé vagy kevésbé kötelező erejű útmutatásainak hatására legyen kénytelen módosításokat végrehajtani művén a publikálás megakadályozásának és a személyét érő retorzióknak az elhárítása érdekében. Például Kosáry Domokos *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* című munkája 1954-es II. kötetének (KOSÁRY 1954) sorsáról ezeket mondta el a Petőfi Kör történészvitájának 1956. május 30-i részében: „Amikor bibliográfiai munkám második kötetének kiadására került sor, kifogásolták azt, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikusait mindenütt beillesztettem a szövegmagyarázatba, mint a probléma végső lezárását, és keresztül kellett vinnem jobb meggyőződése ellenére, hogy ezeket a részeket külön ki kellett emelni a 600 és egynéhány oldalas könyv elejére két külön lapon külön cím alatt. Nekem az volt az álláspontom, hogy ez felesleges bizantinizmus, mert ezzel a marxizmus-leninizmus klasszikusait elszakítjuk a történelmi valóságtól. Keresztül kellett vinni, és most egy nemrég megjelent külföldi bírálat azt mondja, hogy íme, el van szakítva a valóság a marxizmustól, a szerző is felismeri azt, hogy a marxizmus klasszikusai nem alkalmazhatók Magyarországon, és ezért külön rakja két lapon, hogy a kritikusok elhallgassanak” (HEGEDŰS–RAINER M. szerk. 1990: 53–54). Elbeszélésében Kosáry szólt egy olyan eljárásról: bírálói javaslatának elfogadásáról, amelyet saját meggyőződése ellenére a könyv elkészítésénél kénytelen volt alkalmazni – ugyanakkor, éppen annak érdekében, hogy elhárítsa magáról e mozzanatok 1956-os szóvá tétele miatt őt esetleg érő támadásokat, ekkor is használt ilyen eszközöket. Egyrészt rámutatott arra, miért ellenezte akkor e módosítást, másrészt pedig, elgondolásának jogosultságát igazolandó, ismertetett egy nyilvánvalóan antikommunista szellemiségű véleményt⁴ (HEGEDŰS–RAINER M. szerk. 1990: 163), hallgatólagosan azt sugallva: a kötet koncepciójának bírálói, általa hibásnak tartott törekvéseikkel a várttal szemben ellentétes hatást értek el: alkalmat adtak egy, a marxista-leninista szemlélet érvényesítésének korlátozott lehetőségeit hangsúlyozó megítélés kinyilvánítására, ezzel éppen hogy a „szocialista” rendszer ellenségeinek malmára hajtva a vizet. A *Bevezetés*–

⁴ Az 58. jegyzet szerint az itt említett ismertetés: BORSODY 1956: 79–80, amelyben viszont a „klasszikusok” műveinek kötetbeli elhelyezéséről csak ez olvasható: „The planning and terminology, Kosáry points out, had to comply to a certain extent with the current practices adopted by university textbooks. He mentions, also, that the first volume of his study has been criticized for not taking advantage of Marxist interpretations. In order to satisfy his critics, Kosáry opens this second volume, over 600 pages long, with a 2 page summary presenting the views of the so-called »Marxist-Leninist Classics«” (BORSODY 1956: 80). E műről ekkoriban megjelent más külföldi ismertetést nem sikerült fellelnem (lásd ehhez KOSÁRY 2000: 128), az valószínűsíthető tehát, hogy az 1956. áprilisi folyóiratszámában megjelent szöveget Kosáry az ugyanezen év májusában elhangzott felszólalása előtt még nem olvasta, és csak az arról kapott valamiféle téves tájékoztatás nyomán beszélt róla.

kötet sorsának egyes részleteihez hasonló mozzanatokról írt Berend T. Iván 1964-es, *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor, 1948–1950* című munkájával kapcsolatban 1997-es visszaemlékezésében: „Kéziratom egy ideig a fiókban hevert, majd a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó sajátos »kiadói előszóban« biztosította magát, hogy vitairatot ad közre, amiről később kiderülhet, hogy részigazság vagy félreértés volt. Ezt az általam írott előszóban is le kellett szögez-nem” (BEREND 1997: 193–194).⁵ Egy-egy művük közreadásánál pedig a magyar történészeknek olykor nemcsak az itteni politikai-társadalmi elvárásokra kellett tekintettel lenniük, hanem a szomszédos „szocialista” országokból esetlegesen érkező bírálatokra, támadásokra is. Az 1986-os *Erdély története* III. kötetébe írt fejezetének kialakításánál számba vett szempontokra Miskolczi Ambrus 1992-ben így emlékezett: „A bolsevizmus rövid történetéből is kölcsönzött dogmákkal szemben valószínűleg a kisebbik rossz elve magatartásunk egyik kulcsa. Ezt saját példával érzékeltetném. Amikor az egyik kedves barátom elolvasta az *Erdély története* című gyűjteményes munkába írt 1848-as fejezetemet, egyébként konstruktív kritikai észrevételeit azzal zárta, ha nem idézem azt, amit Marx a magyar forradalomról mondott, beírja ő, mert legalább egyszer az életben valami hasznunk legyen a marxizmusból. Amikor az idézett munkámban Marx álláspontját jeleztem, nem elsősorban a – nemzeti érdekké szublimált – haszonlesés vezetett, hanem inkább az a – szintén nem túl fennkölt – taktikai szempont, hogy ha netán nem idézem Marxot, akkor ezt a román kritikusok olvassák a fejemre, megtoldva még ál-Marx-idézetekkel, hiszen 1964-ben Bukarestben Marx műveként adták ki Marxnak Elias Regnault magyarellenes munkájából készült jegyzeteit” (MISKOLCZY 1992: 150 és 156: 4. jegyzet).

Ugyanakkor efféle módszer alkalmazására korántsem csak írásos művek esetében kerülhetett sor, hanem szóbeli szinten: például egyetemi előadásoknál is. 1993-as interjújában Niederhauser Emil arról is beszélt, hogy ismeretanyagának bővítésekor a szovjet munkák mellett „Természetesen egyéb, elsősorban nyugati szakirodalmat is olvastam. A hatvanas években óvatosan, később egyre nyíltabban ezeket az olvasmányokat is felhasználtam, ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal. Voltak akkor hallgatóim, akik azt mondták: látszik rajta, hogy nem hiszi, amit mond. Később ez megszűnt, mert már azt mondhattam, amit csakugyan hittem. És ebben kétségtelenül sok marxista tétel is benne volt. Világnézetként nem fogadtam el, de történeti módszerként és magyarázatként sok érdemlegeset tanultam belőle, s ez mindmáig így van” (NIEDERHAUSER–TÓTH 1993: 1334). Mindezekon túl, a fennálló politikai rendszer ideológiájával ellenkezőnek tekinthető tudományos információk közreadásánál az esetleges hatalmi retorziók elkerülése érdekében használt eljárás akár még egyetemi szemináriumi

⁵ Lásd ehhez: GYÁNI 2002: 265–275, továbbá: HERZKA szerk. 2010: 50.

hozzászólásokban is megjelenhetett: 1987–1988-ban e munka szerzője, történelem–magyar szakos egyetemi hallgatóként, emlékei szerint, a különféle órákon nemegyszer ismertette Mircea Eliade *A szent és a profán. A vallási lényegről* című, 1987-ben az Európa Könyvkiadónál megjelent művéből „a kommunizmus mitológiai struktúrájára és eszkatologikus tartalmára” vonatkozó fejtegetéseket (ELIADE 1987: 196–197) és Werner Hofmann *A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék* című, szintén 1987-ben a Képzőművészeti Kiadónál napvilágot látott könyvéből a következő gondolatokat: „A »Kommunista kiáltvány« is földi paradicsomot jövendől. Amint Löwith beható elemzésében kifejti, eszkatologikus üzenetet tartalmaz: a polgári-kapitalista világ végső válsága egyfajta utolsó ítéletnek felel meg, az egész emberiséget megmentő proletariátus világtörténelmi szerepe egy kiválasztott nép szerepével azonos” (HOFMANN 1987: 235, 270: 6., 11. jegyzet). Ugyanakkor megmondtam azt is, hogy ezen ismereteim mely munkákból (értsd: a „szocialista” Magyarországon legálisan kiadott könyvekből) származnak – mert bár nem gondoltam arra, hogy akár tanáraim, akár diáktársaim feljelenének efféle nézetek terjesztéséért, arra viszont igen: többen is továbbadhatják a diktatúra eszmerendszerének fontos elemeit sajátos összefüggésekbe helyező, ezáltal politikailag „ellenzéki” szelleműnek tekinthető, ám eszmetörténetileg ettől függetlenül is érdekes meglátásokat, így azok eljuthatnak olyanokhoz is, akik e kijelentéseimért valamiféle retorziót foganatosíthatnának akár velem, akár hozzátartozóimmal szemben.

Az egy-egy mozzanatot, eljárást felidéző visszaemlékezések mellett egy *kora-beli szaktudományos szöveg* részletes vizsgálata különösen jól szemléltetheti: milyen módszerek és érvek lehettek ebben alkalmasak arra, hogy a szerzőt és művét megvédjék a politikai szempontból kényes megállapítások közreadása miatti esetleges bírálatoktól, támadásoktól. Míg ugyanis Péter László idézett, 1982-es, Münchenben megjelent tanulmányában Illés Bélának a „szovjet–magyar barátság”-ot történelmileg legitimálni, erősíteni hivatott kitalációiról a politikai retorzió veszélye nélkül, félreérthetetlenül kijelenthette: „Nagy Péter cár Rákóczinak küldött ágyúí, az 1849-ben a cári intervenció hadseregéből a magyar szabadságharc oldalára átváltó Guszev kapitány harminc évvel ezelőtt felbukkant és hamar kimúlt tanmesék voltak” (PÉTER 1982: 150), Kosáry Domokos 1987 tavaszán Budapesten megjelent, *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról* című tanulmánykötetének⁶ *A történelem veszedelmei* című, többek között a múlt kutatásának szemléleti problémáival foglalkozó művében e fikciók bemutatásánál nem egy olyan megfogalmazás fedezhető fel, amely megfeleltethetett annak a célnak, hogy elhárítsa a szerzőt, illetve munkáját az e téma tárgyalása miatt esetlegesen érő támadásokat. Tanulmányának főszövegében

⁶ A megjelenés időpontjához lásd Sík 1987: 5.

Kosáry így írt: „Hadd ne kelljen itt bővebben részleteznünk, hogy ha a politikai vezetés a történelmet nem a társadalom közös ügyét a maga módján szolgáló és számára is szükséges, hasznos funkciónak, hanem saját alárendelt agitációs eszközének tekinti, az mennyi bajt okozhat tudománynak és politikának egyaránt. Ilyenkor a jelen nemcsak felteszi a kérdéseket, hanem – hatalmi szóval – mindjárt azt is előírja, hogy azokra mit, hogyan kell válaszolni. Természetesen ez is többféle változatban történhetik. Emlékszünk a tömény formáira is, amikor a rosszszul értelmezett »pártosság« címén gyakran szólamokkal, jelzőkkel vagy éppen fiktív elemekkel [ide kapcsolódik a 9. jegyzet – V. B.] helyettesítették azt a megbízható információt, amellyel éppen a jó ügyeket kellene leginkább támogatni” (KOSÁRY 1987: 507–508). A 9. jegyzetben pedig a szerző részletesebben foglalkozott az Illés Béla-féle kitalációkkal: „Ilyen fiktív elem volt például Fogarasi Béla–Illés Béla, Magyar–orosz történeti [sic!] kapcsolatok. Bp. 1945. c. kiadványában (állítólagos levéltári anyagra hivatkozva!) az, hogy I. (Nagy) Péter cár tüzérseget küldött Rákóczinak (ez egy időben középiskolai tankönyvbe is bekerült), meg az állítólagos Guszev kapitány 1849-es szerepe is (akiről ennek nyomán Budapesten ma is utca van elnevezve). Az első komolyabb kapcsolattörténeti gyűjteményes kötet: Kovács Endre (szerk.), Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Bp. 1956, közelebből ennek két, e témákban érdekelt szerzője: R. A. Averbuch és Perényi József már hallgatólag mellőzi is ezeket a mozzanatokat, illetve az utóbbi megjegyzi, hogy bizonyos korábbi adatközlések kizárólag szépirodalmi jellegűnek tekintendők. Mondjuk meg nyíltan, hogy az ilyen próbálkozások – éppen 1945-ben, az új időszak kezdetén – inkább csak arra voltak alkalmasak, hogy igazi pozitívumok kiemelése helyett fiktív elemekkel kompromittálják a két nép gazdag és értékes kapcsolatainak történetét. A »pártosság« helytelen értelmezésére I. Lukács György válaszáat 8 kérdésre: *Nuovi Argomenti*, 1962. VII–X” (KOSÁRY 1987: 511–512).⁷ E kitalációk történetét Kosáry – minden bizonnyal a „szocialista” rendszer főleg korábbi, de bizonyos vonatkozásokban még aktuális propagandájának is elemeit képező hamisítások leleplezése miatti esetleges támadásokat elkerülendő – nem tanulmánya főszövegében, hanem a mű kevésbé hangsúlyosnak tekinthető helyén: végjegyzetben tárgyalta.⁸ A két történet fikció voltának bemutatásánál pedig a szerző a „szocialista” Magyarországon megjelent írásokra

.....
⁷ Tanulmánya lezárásánál a szerző jelezte, hogy ezen írása „zömmel két cikkünk szövegére megy vissza”: KOSÁRY 1982: 23–33; KOSÁRY 1984: 832–859 (lásd: KOSÁRY 1987: 510–511). E két munkájában Kosáry még nem foglalkozott e kitalációkkal, szükségesnek tartotta azonban, hogy ezekkel kapcsolatos fejtegetéseit 1987-es kötetében megjelentesse.

⁸ Szántó Konrád 1994-es visszaemlékezése szerint *A katolikus egyház története* című műve 1985-ös II. kötetének munkálatai során hasznosította a jegyzetapparátust a hatalom számára valamiképpen problematikusnak számító információk közreadásához: „Volt, ahol sikerült túljárnom cenzoraim eszén, és amit kihúztak a szövegből, azt feltüntettem a jegyzetanyagban” (LŐCSEI 1994: 18).

hivatkozott: a Rákóczi-esetnél Perényi Józsefére, a Guszev-ügynél ráadásul szovjet történészére, R. A. Averbuchéra – félreérthetetlenül jelezve: ezeket a történelemábrázolásokat a „szocialista” tudományosság már évtizedekkel ezelőtt meghaladta. A szovjet történész szerepét ugyanakkor Kosáry azzal is kiemelte, hogy bár a két fikció közül időrendben a Rákóczi-ról szóló foglalkozik korábbi eseményekkel, a Guszev kapitányról megalkotott pedig későbbivel, így a 18. századi témában érintett Perényi tanulmánya is előbb van az említett 1956-os könyvben, mint az 1848–1849-es vonatkozásokat tárgyaló Averbuché (lásd PERÉNYI 1956: 52–95; AVERBUCH 1956: 116–130), mégis a szovjet szerzőt említette kettejük közül elsőnek. A továbbiakban Kosáry arra mutatott rá, hogy az efféle propagandisztikus eljárás azoknak a politikai rendszereknek is káros, amelyek éltek, illetve élnek vele (hiszen, bár a kutatások során kiderült, hogy Guszev kapitány nem létezett, 1987-ben még mindig utca van elnevezve róla a magyar fővárosban⁹): a történelmi igazságkeresés és a politika érdekei tehát korántsem ellentétesek egymással. A tanulmányíró szerint a magyar és az orosz nép kapcsolata esetében pedig ilyen fikciókra már csak azért sincs szükség, mert az – amint a „gazdag és értékes” jelzőkkel félreérthetlenné tette – rendkívül jó, nem egy, kiemelésre méltó igazi pozitívum van benne. Végül, a „helytelenül” értelmezett „pártosság”-gal kapcsolatban Kosáry mint „tekintély”-nek számító szerzőre, a születésének 1985-ös centenáriuma alkalmából a „szocialista” Magyarország legkülönbefőbb fórumain, kiadványaiban rendkívüli mértékben méltatott Lukács Györgyre¹⁰ hivatkozott. A történész ezen eljárását ugyanakkor indokoltta tette, hogy az általa felhasznált Lukács-szövegnek a sztálini „pártosság”-ra vonatkozó megállapításai közül nem egy kifejezetten a II. világháború időszaka (amikor Illés Béla megjelentette a Rákóczi-val és Guszev kapitánnyal foglalkozó kitalációit bemutató azon írásait, amelyek az említett 1945-ös kötetben is napvilágot láttak [ILLÉS 1945a: 3–4; ILLÉS 1945b: 3]) történelemhamisításait bírálta.¹¹ Mindezen eljárások alkalmazá-

⁹ Lásd erről például Vörös 2009: 319–333. Illés Béla Guszev-történetével korábban részletesebben már foglalkozott: KLIMÓ 2002: 220–234, 293–295. Újabbán lásd például Vörös 2008a: 447–464. – A Guszev-esetre irányuló kutatásaimat a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány *Az 1848-as forradalom sztálinista mitológiája* című pályázat keretében támogatta.

¹⁰ A Lukács-centenáriumról lásd például ROZSNYÓI–SZ. GYIVICSÁN (összeáll.) 1987: 50–55.

¹¹ E munkájában Lukács említette Hegelt, „akit a második világháború idején, a hitleri Németország elleni harc propagandakövetelményeinek érdekében, úgy tüntettek fel, mint a reakciós ellenállás ideológusát a francia forradalommal szemben. Eltekintve attól, hogy ez a tézis mennyire ellentétben áll Marx, Engels és Lenin téziseivel, valóban komikus felemlíteni, hogy ugyanebben az időszakban – hasonló propagandisztikus követelmények miatt – Szuworov cári tábornok viszont forradalmárnak minősült. Az a körülmény, hogy Szuworov hadjáratot viselt a francia forradalom ellen, Hegel pedig – egészen élete végéig – lelkesen védelmére kelt, a legkevésbé sem zavarta a sztálini »pártosság«. A tények elismerése »objektivizmusnak« minősült volna.

Ennek az irányzatnak a tetőfokát jelentette a »Párttörténet«, amely sok millió példányban forgott közkézen. Ebben a legfőbb funkcionárius »pártossága« az a félisten, amely megteremti, illetve

sán túl, az 1987-es szöveg írójának óvatosságát a fennálló politikai rendszer érdekei szempontjából kényes problémák tárgyalásánál az is jelzi, hogy Perényinek az egyébként a „szocialista” Magyarországon megjelent munkája megállapításait felidézve csak „bizonyos korábbi adatközlések”-et említett, és nem tudatta az olvasóval, hogy az 1956-os tanulmány szerzője éppen az 1945-ös, Kosáry által ugyane jegyzetben hivatkozott Fogarasi–Illés-féle kötetben is publikált Illés Béla-cikkről nyilatkozott elítélően... (PERÉNYI 1956: 93: 13. jegyzet).

A fentiekben csupán néhány példával szemléltetett jelenség részletes feldolgozásához, bemutatásához még további kutatásokra van szükség – ezeket pedig előmozdíthatják az itt ismertetett esetek rendszerezései, a róluk kialakított összegző jellegű megállapítások. Az itt tárgyalt sokféle eljárás ugyanis csoportosítható például a szerzők ezekhez történő hozzáállása szerint: az adott szituációban saját elgondolása alapján alkalmazta-e azt (mint például jelen munka írója a szemináriumi hozzászólásoknál) vagy külső nyomásra (mint például Kosáry az 1954-es *Bevezetés*-kötetnél). Külön csoportok alakíthatók ki azon szempont szerint is, hogy az egyes munkákban hol jelennek meg ezek az eljárások: valamiképpen elkülönülve az érdemi, politikailag kényesnek számító információtól¹²

.....
eltünteti a tényeket és – a követelményeknek megfelelően – létet és értéket kölcsönöz személyeknek és eseményeknek, illetve megsemmisíti azokat. A párttörténet irányzatok harca, amelyeket nem emberek képviselnek vagy támogatnak, a névtelen szembenállások stb. történetek, amelyben [sic! V. B.] – természetesen Lenin kivételével – egyedül Sztálin létezik igazán. (Az első kiadásban egyébként van egy kivétel: szerepel benne Jezsov, »a mi Marat-nk« is, a nagy pörök első szervezője, bukása után az ő neve is eltűnt a párttörténetből)” (LUKÁCS 1962: 37–39).

¹² Itt vethető fel a kérdés, hogy a bemutatott eljárások mennyiben sorolhatók a „vörös farok” elnevezésű jelenségek körébe. Mérő László alább idézett leírása szerint ugyanis az ilyen funkciójú, a téma politikailag-ideológiailag megfelelő voltát igazolni hivatott („vörös”) szövegrészek határozottan elkülönültek az érdemi részekről („farok”): „Ha hallgatóimmal az 1960-as, 1970-es években íródott magyar pszichológiai, közgazdaságtani vagy akár biológiai szakkikkeket olvastatok, mindig van egy pont, aminél megakadnak. Úgy érzik, a szerző egy pillanatra megőrlött. Mit keres egy szakszerű, korrekt műben egy olyan bekezdés, amely elmagyarázza, hogy a szerző mondanivalója mennyire megfelel a marxizmus-leninizmus elveinek – holott a cikk egészéből világosan kiderül, hogy nem felel meg. Pontosabban, ma már szerencsére azt sem tudják a hallgatók, hogy minek kellett megfelelni, ezért a bekezdés nem hamis, csak abszurd, érthetetlen.

Ez az, amit annak idején úgy hívtunk, hogy *vörös farok*. Ahogy a diktatúra puhult, a kibernetika, a pszichológia vagy mondjuk a genetika kikerült a »burzsoá áltudomány« hivatalos kategóriájából. Már lehetett írni róluk, de azért mindig ott volt az *ideológiai lektor* (nevezük a nevén: cenzor, bár hivatalosan távolról sem az volt), akinek a feladata, hogy megakadályozza a »rendszerellenes« irományok megjelenését. Az ideológiai lektor szerencsére többnyire nem volt túlbuzgó. Ha csak lehetett, behunyta a szemét, vagy hagyta, hogy port hintsenek bele. De a vörös farokhoz ragaszkodott, valahogyan neki is el kellett számolnia a munkáltatójával. [...] a legtöbbször úgy voltunk vele, hogy egye fene, minél feltűnőbb, hogy az adott bekezdés csak vörös farok, annál jobb, mert annál kevésbé zavarja meg az olvasót. Az olvasó is az adott kor terméke volt, tudta, amit kellett” (MÉRŐ 2005 [2007]: 117–118; lásd még: RÁCZKEVI 2002: 46–47). Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy egy marxista-leninista szemléletű történeti műben is lehet olyan „vörös farok” funkciójú szöveghely, amelyet egy politikailag különlegesen

(mint például forrásmegjelölésem az Eliade- és a Hofmann-műből származó fejtegetések ismertetésénél) vagy pedig azokba beleillesztve (mint Miskolczy Ambros Marx-hivatkozása az *Erdély történetében*). Fontos különbségek fedezhetők fel az itt bemutatott eljárások tartalmi elemeinél is: a hatalom retorziójának elhárítását ugyanis szolgálhatta hivatkozás a politikai rendszer ideológiájában, propagandájában klasszikusnak számító szerző művére (így használta fel Miskolczy Ambros Marx, Kosáry Lukács György munkáját); a „szocialista” Magyarországon megjelent, ám nem ilyen jellegű tudósok írására (ekként tárgyalta jegyzetében Kosáry Perényi és Averbuch tanulmányát és így szóltam én Eliade és Hofmann könyvéről), vagy ezeken túl, e célra alkalmas lehetett a korabeli hivatalos ideológia fontos elemének megjelenítése is: ezt tette például Kosáry, amikor 1987-es szövegében az orosz és a magyar nép „gazdag és értékes kapcsolatai”-t említette. Továbbá a hatalmi retorziók elkerülését segíthette elő annak közlése is, hogy az adott esetben még nem egy minden szempontból befejezettnek, teljesnek tekinthető kutatásról, illetve ennek eredményeit tartalmazó műről van szó – amint ez az 1964-es Berend T. Iván-könyv előszavainál megfigyelhető.

E jelenség vizsgálatánál a Niederhauser-visszaemlékezésben egyes hallgatói véleményének ismertetése arra figyelmeztet: a múlt ilyen eljárások alkalmazásával történő ábrázolásának megvolt az a veszélye, hogy a közönség legalábbis egy része nem tudta elválasztani a munka legfontosabb elemeitől az ezek bemutatását elősegíteni hivatott eszközöket, és a tudós szándéka részben vagy olykor talán egészében is, nem érte el célját. Ám ez nem csak e művek létrejöttének időszakában jelenthetett problémát: az 1989–1990 után felnövekvő új generációk egyes tagjainál is előfordulhat, hogy a „szocialista” korszakban keletkezett művek olvasásánál nem képesek elkülöníteni az ilyen eljárásokat a szöveg érdemi részeitől, és ezért nem tudják kellőképpen hasznosítani azok valós tudományos eredményeit. Immár a 21. század elején elkészített, *Szó- és fogalomhasználat az 1850-es és 60-as évekre vonatkozó gazdaságtörténeti irodalomban* című dolgozata egyik lábjegyzetében Szócs Máté ezt állította: „Miután én már a rendszerváltás után szocializálódtam az olvasásra, számomra már megkülönböztethetetlen a »vörös farok« és az is, hogy egy szövegnek akkor milyen aktuális politikai mondanivalója lehetett. Éppen ezért én úgy olvasom a szövegeket, mintha egy külföldi lennék, akinek fogalma sincs, hogy volt olyan korszak, amikor valaki nem írhatta le azt, amit gondolt, tehát minden mondatot komolyan veszek” (Szócs é. n.: 3: 9. jegyzet).¹³ A tárgyalt jelenségnek az egyetemi, főiskolai hallgatókkal való megismertetése

.....
kényes mozzanat megjelentetése és a szerzőt e miatt esetlegesen érő hatalmi retorzióknak az elhárítása érdekében illesztett munkájába a történetész.

¹³ Lásd még a hallgatók véleményének ismertetését a jelen munkám 12. jegyzetében idézett Mérő-szövegben!

tehát az 1949–1989 között keletkezett magyarországi szakirodalom eredményeinek befogadását is elősegítheti a felsőoktatásban.

A „szocialista” időszakban való létezés és az ekkor forgalomba került, valamint az ezekkel az évtizedekkel foglalkozó történeti munkák olvasása azonban e kor egykori megélője, későbbi kutatója számára is hozhat létre csapdahelyzeteket: így például azt, hogy történeti vizsgálódásainál saját egykori stratégiáit vetíti vissza egy korabeli szövegbe, saját egykori eljárásait leli fel abban – ettől azonban valamelyest megóvhatja más történészek visszaemlékezéseinek, alkotói eszközeinek megismerése. A Niederhauser-interjúrészt pedig azt is jelzi, hogy egy-egy tudós pályája során változhatott ezen eljárások alkalmazásának gyakorlata – ez segít elkerülni azt a csapdát, hogy a jelenség vizsgálója egy-egy esetből, szövegből általánosító következtetéseket vonjon le a szerző munkásságának egészét illetően.¹⁴

Az 1949–1989 közötti időszakban más tudományterületeken tevékenykedő szakemberek írásai,¹⁵ nem egy írónak a Guszev-esettel kapcsolatban ekkor keletkezett szövegei,¹⁶ újságírók munkáinak vizsgálatai¹⁷ jól jelzik, hogy ekkoriban korántsem csak a történészek számolhattak a műveik publikálását és a személyüket fenyegető hatalmi retorziókkal, és alkalmazhattak különféle eljárásokat ezek elhárítása érdekében. Ilyen veszélyek azonban nemcsak e négy évtizedben Magyarországon fenyegették azokat a gondolkodókat, alkotókat, akik a fennálló hatalom számára valamiképpen kényesnek számító felismeréseiket közre akarták adni, hanem a történelem legkülönbözőbb politikai rendszereiben, köztük a baloldali és jobboldali diktatúrákban is. Az általam bemutatott néhány magyarországi eseten túl annak megismeréséhez, hogy máshol és máskor tevékenykedő tudósok, művészek milyen eljárások alkalmazásával igyekeztek elterjeszteni a hatalom szempontjából valamiért problematikus munkáikat, még további tájékozódást igényel. Ezen alkotók módszereinek vizsgálata ugyanakkor nemcsak az ő munkásságuk pontosabb megismerését segítheti elő, hanem azon politikai rendszerekét is, amelyekben tevékenykedtek és amelyek illetékesei felismeréseiket valamiért kártékonynak ítélték saját hatalmukra nézve.¹⁸

¹⁴ További kutatási irány lehetne annak vizsgálata, hogy a tárgyalt eljárásokról szóló részletek miként illeszkednek a történészek visszaemlékezéseibe, milyen funkciójuk van azokban (lásd ehhez MISKOLCZY Ambrus jelen munkában idézett mondatait és GYÁNI 2002: 265–275).

¹⁵ Lásd ehhez például MÉRŐ 2005 [2007]: 117–120.

¹⁶ Lásd ehhez például VÖRÖS 2008b: 128–143.

¹⁷ Lásd ehhez: HEGEDŰS 2001: 56–57; TAKÁCS 2012: 163–166.

¹⁸ Egyes szerzők, minden bizonnyal nem egy ízben akkor is alkalmaztak ilyen eljárásokat, amikor valójában nem fenyegette őket, illetve művüket hatalmi retorzió felismeréseik közreadásáért, ám ezzel ők nem voltak tisztában. (Lásd ehhez Heller Mária, Némédi Dénes és Rényi Ágnes idézett gondolatait e munkában, továbbá: MÉRŐ 2005 [2007]: 119–122.) E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet R. Várkonyi Ágnesnek, Gecsényi Lajosnak, Hajdu Tibornak és Sipos Baláznak.

FORRÁSOK

- AVERBUCH, R[evékka] A[bramovna] (1956): A magyar nép 1848–1849. évi függetlenségi harca és az orosz társadalom haladó erői. In: KOVÁCS Endre (szerk.): *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest. 116–130.
- BEREND T. Iván (1997): *A történelem – ahogyan megéltem*. Kulturtrade Kiadó, Budapest.
- BORSODY, Stephen (1956): Kosáry, Domokos, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába [Introduction to the Sources of Studies of Hungarian History], II (1711–1825). Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1954. Pp 638. 81 forints. *Journal of Central European Affairs* 16/1. 79–80.
- HEGEDŰS B. András – RAINER M. János (szerk. 1990): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. III. Történészvita. (Politikatudományi füzetek). Kelenföld Kiadó – ELTE, [hely nélkül].
- HERZKA Ferenc (szerk. 2010): *Ormos Mária történész. (Nők a tudományban)* Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest.
- ILLÉS Béla (1945a): Rákóczi és az oroszok. Új Szó 1945. február 6. 3–4.
- ILLÉS Béla (1945b): Orosz tisztek Kossuth Lajosért. Új Szó 1945. február 10. 3.
- KOSÁRY Domokos (1954): *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. II. (1711–1825). Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest.
- KOSÁRY Domokos (1982): Realitások és mitológiák. Néhány megjegyzés a történelem és nemzeti tudat kérdéséhez. *Valóság* 25/12. 23–33.
- KOSÁRY Domokos (1984): A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. *Századok* 118/4. 832–859.
- KOSÁRY Domokos (1987): A történelem veszedelmei. In: KOSÁRY Domokos: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 484–512.
- LŐCSEI Gabriella (1994): A vörös diplomás történész Istent szolgálja. Szántó Konrád ferenccs szerzetes könyvekről, lektorokról, cenzorokról. *Magyar Nemzet* 1994. május 28. 18.
- LUKÁCS György (1962): Lukács György cikke a Nuovi Argomentiben. Nuovi Argomenti, júl.–okt. *Cikkek a Nemzetközi Sajtóból* 7/94. 27–45.
- MISKOLCZY Ambrus (1992): Arról, amit az Erdély történetében írtunk... Mítoszok és modellek között: Erdély 1848–49-ben. *Aetas* [évfolyamszámozás nélkül] 1–2. 150–157.
- MOLNÁR Erik (1952): A magyar történetírás a felszabadulás óta; eredményei, hiányosságai és legsürgősebb feladatai. *Társadalmi Szemle* 7/1. 53–65.
- NIEDERHAUSER Emil – TÓTH Pál Péter (1993): „Egész pályámat kisebbségi indulásom szabta meg”. Beszélgetés Niederhauser Emil akadémikussal. Tóth Pál Péter interjúja. *Magyar Tudomány* 38/11. 1330–1340.
- PERÉNYI József (1956): II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. In: KOVÁCS Endre (szerk.): *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest. 52–95.
- SÍK Csaba (1987): A történelem veszedelmei. Kosáry Domokos tanulmánykötete. *Magyar Hírlap* 1987. július 15. 5.

SOMLYAI Magda (2010): *Elszámolás nyolcvan évemmel. Villanások életemből – lírából, történelemből, politikából levezetve*. Napvilág Kiadó, Budapest.
 SZŐCS Máté [év nélkül]: *Szó- és fogalomhasználat az 1850-es és 60-as évekre vonatkozó gazdaságtörténeti irodalomban*.
 kistaska.tatk.elte.hu/forum/download/t7882989840/gazdtort.doc [2011. 11. 08.]

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BOGYAY Tamás (1979): Történetírás – történetkutatás. *Új Látóhatár* 30/3–4. 189–211.
 ELIADE, Mircea (1987): *A szent és a profán. A vallási lényegről*. (Mérleg). Európa Könyvkiadó, Budapest.
 GLATZ Ferenc (1997): Rendszerváltás, őrsekváltás, átértékelés. (Bevezető helyett). In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Agrármozgalmak Délkelet-Európában. (Begegnungen 5.)* Europa Institut, Budapest. 11–15.
 GLATZ Ferenc (2011): Történetírás Magyarországon, 1949–1990. *Történelmi Szemle* 53/3. 315–334.
 GUNST Péter (2000): *A magyar történetírás története. Történelmi kézikönyvtár*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
 GYÁNI Gábor (2002): A történész mint történeti forrás. In: GYÁNI Gábor: *Történészdiskurzusok. A múlt ösvényén*. L'Harmattan, Budapest. 265–275.
 HEGEDŰS István (2001): Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén. *Médiakutató* 2/2. 45–60.
 HELLER Mária – NÉMEDI Dénes – RÉNYI Ágnes (1992): A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: SOMLAI Péter (szerk.): *Értékrendek és társadalmi kulturális változások. Válogatott tanulmányok*. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest. 109–118.
 HOFMANN, Werner (1987): *A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest.
 KLIMÓ, Árpád von (2002): Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew. In: SATJUKOW, Silke – GRIES, Rainer (Hg.): *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Ch. Links Verlag, Berlin. 220–234, 293–295.
 KOSÁRY Domokos (1994): *A Görgey-kérdés története. I–II*. Osiris–Századvég, Budapest.
 KOSÁRY Domokos (2000): *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. Általános rész. 1. *Könyvtárak és bibliográfiák*. Osiris Kiadó, Budapest.
 MÉRŐ László (2005 [2007]): A vörös farkok. In: MÉRŐ László: *Maga itt a tánctanár? Pszichológia, moralitás, játék és tudomány*. Tericum, Budapest. 117–122.
 PÉTER László (1982): A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In: KARÁTSZON Endre – NEMÉNYI Ninon (szerk.): *Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról*. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, München. 147–206.
 RÁCZKEVI Ágnes (2002): Mesekommunizmus. Egy ünnep a Magyar Rádió 1947–1953 közötti gyermekműsoraiban. *Médiakutató* 3/6. 41–52.

- ROMSICS Ignác (2011): *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ROZSNYÓI Ágnes – SZ. GYIVICSÁN Mária (összeáll. 1987): *Történeti bibliográfia 1985*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- TAKÁCS Róbert (2012): *Politikai újságírás a Kádár-korszakban*. Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, Budapest.
- UNGVÁRY Krisztián (2011): Mozgásterek és kényszerpályák. Az MTA és az ELTE tudósai az állambiztonság célkeresztjében. In: RAINER M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája közleményei 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 73–99.
- VÖRÖS Boldizsár (2008a): Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelenítés cikkekkkel és lábjegyzetekkel. In: KRÁSZ Lilla – OBORNI Teréz (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 447–464.
- VÖRÖS Boldizsár (2008b): „Hiszen Guszev nem is létezett”. Egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. *Századvég* [évfolyamszámozás nélkül] 3. 127–143.
- VÖRÖS Boldizsár (2009): Kitalált kapitány valódi utcája. Guszev százados és társainak méltatása emléktáblával és budapesti belvárosi utcanévvel 1949–1990 között. In: Á. VARGA László (főszerk.): *Urbs. Magyar Vároštörténeti Évkönyv IV.* [kiadó nélkül], Budapest. 319–333.

A HIÁNY

A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI MUNKÁSKULTÚRA ÉS
A KÁDÁR-KORSZAK MUNKÁSMOZGALMI KÁNONJA

Lackó Miklós (1921–2010) emlékének

„A marxizmus mint a forradalmi proletariátus ideológiája azáltal tett szert világtörténelmi jelentőségre, hogy a marxizmus [...] magáévá tette és feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több ezer éves fejlődésében értékes volt. Csakis ezen az alapon [...] tovább folytatott, a proletariátus diktatúrájának mint a proletariátus minden kizsákmányolás ellen folyó végső harcának gyakorlati tapasztalatai által ihletett munka ismerhető el az igazi proletárkultúra fejlesztésének.”

V. I. LENIN: A proletárkultúráról
(4. pont, részlet, 1920)

75

1989. június 17-én, a Salgótarjánban megrendezett Hajnal István köri konferencián megtartott, a dualizmus kori munkászavargásokról szóló előadásában Gyáni Gábor úgy fogalmazott, hogy a hivatalos, marxista történetírás, mely ideológiailag rendkívül nagy súlyt fektetett a munkásosztály történeti megjelenítésére, voltaképpen vajmi keveset tett hozzá érdemi történeti ismereteinkhez a tárgyról.¹ Ez az élesnek tetsző, ám pontos megfogalmazás éppen a Nagy Imre és mártírtársainak temetése utáni napon voltaképpen afféle határpontnak is tetelezhető lenne, ha e napot a munkásság vagy a munkásosztály kutatása tekintetében eltérő szemléletű kutatások sora követte volna. De – összességében – nem követte.

Nem mintha ne lettek volna szórványosan, ám szinte kizárólag az államszocializmus időszakára vonatkozó, új szemléletű, magas színvonalú kutatások (PITTAWAY 1999; HORVÁTH–PETHŐ–TÓTH 2003; BELÉNYI 2009), ám a két háború közötti időszak munkásmozgalmának, munkáskultúrájának kutatása a rendszerváltás után jórészt eltűnt a kutatások tárgylencséjéről. A munkásság történeti-szociológiai sajátosságait összefüggésében is kutató Bódy Zsombornak a munkásság két háború közötti fogyasztási kultúrájával, fogalomtörténetével, társadalombiztosításával is foglalkozó írásai, melyeket módfelett izgatnak a politikatörténeti cezúrákon áthúzódó strukturális problémák, üdítő ellenpontjait képezik annak a hiánynak, melyet ennek ellenére mindmáig tapasztalhatunk

¹ GYÁNI 1991: 345. Lásd még GYÁNI 1984. A kevés számú kivétel közé tartozik a Művelődéskutató Intézet néhány munkája, összefoglaló ígénnel: KOVALCSIK 1986.

(BÓDY 2010; a Kádár-korszak időszakából Lackó Miklós strukturális-kvantitatív kutatásai emelkednek ki, lásd LACKÓ 1958 és 1961). A hiány fogalmát állítjuk tehát e tanulmány középpontjába, s amellet fogunk érvelni, hogy különböző okokból, de 1989 előtt ugyanúgy – jóllehet teleologikus és módszertani okokból – hanyagolt téma volt a két háború közötti munkáskultúra és -művelődés, mint amennyire elfelejtetté, hanyagolttá vált a rendszerváltás után. A továbbiakban nem a Kádár-korszak munkásmozgalmi és munkás-kulturális munkáinak kommentált repertóriumát szeretném adni, mindössze néhány előre kijelölt fogalmi pontosítás és módszertani szempont kijelölése nyomán rámutatok a deficit politikai-ideológiai, illetve szakmai-módszertani összetevőire.

Tulajdonképpen önmagában is érdekes, hogy a munkásmozgalom történeti kutatása, pontosabban annak a párt történetével azonosított verziójának legitimitása sokáig nem volt kérdéses.² Ebben a megkérdőjelezhetetlenségben természetesen annak ideológiai funkcióit ismerhetjük fel, ám a korszak ebben a tekintetben korántsem homogén. Az 1956-os forradalom utáni lassú ideológiai átalakulás magában a mozgalom historiográfiai megközelítésében is változásokat eredményezett, így a hetvenes évek végére már az a kérdés is feltehetővé vált, hogy „vajon van-e a munkásmozgalom-történetnek önálló tudományelméleti specifikuma” (GLATZ 1979: 226). Glatz Ferenc, akkor az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetőjeként tette fel e kérdést egy akkor megjelenő tanulmánykötet kapcsán, s válasza egyértelműen pozitív volt (VASS-SÍPOS 1978). „Nemcsak a párt politikájának megfelelő szintű tudományos propaganda segítője lett – állapítja meg Glatz –, hanem – mindenekelőtt az utóbbi másfél évtizedben – egyben hazai társadalomtudományunk egyik legtöbb szakmai eredményt is felmutató kutatási ágazata. A munkásmozgalom-történet felzárkózott a magyar történetírás hagyományosan 'erős' részdiszciplínái [...] közé” (GLATZ 1979: 227). Persze az ilyen megállapítás csak a viszonyítás ismeretében válik igazán informatív, annyit azonban az idézet is elismer, hogy a hatvanas évek közepétől észlelhető az a törekvés, melynek nevében a mozgalomkutatás kilép az ideológiai funkció szűk keretei közül, s *an sich* kutatási témává válik – jóllehet a hivatalos, legitim megerősítés az MSZMP KB 1974. márciusi határozatáig késlekedett. Eszerint a „társadalom felemelkedése szorosan összefügg a munkásosztály műveltségi helyzetével: a munkásművelődés ügyét ezért alapvető fontosságúnak kell tekinteni” (VASS 1978: 678).

Bárhogyan is van, akár szakszerű strukturális-kvantitatív szemléletű kutatásról, akár politika- és mozgalomtörténeti összefüggéseket vagy részleteket vizsgált vagy vizsgál egy kutató, az elemzés egy adott pontján mindenképpen számolnia kell a munkásság mint objektív és szubjektív módon létező társadalmi nagycsoport

² A teljesség igénye nélkül jó példa lehet erre FRISS 1955.

– a szó tág értelmében vett – politikai és kulturális háttérrel összefüggésrendszerével. Bármilyen elválaszthatatlannak is tetszik ma mindez, vegyük észre, hogy E. P. Thompson *The Making of the English Working Class* című munkájának 1963-as megjelenéséig mindez korántsem volt egyértelmű (THOMPSON 2007). Az osztályok, nagy társadalmi csoportok és kategóriák sokáig a szociológiai és társadalomtörténeti elemzések magától értetődő fogalmai voltak, s – Hoggart mellett – Thompson volt az első, aki az angol munkáosztály kialakulásának folyamatában nem a munkamegosztás és a termelési viszonyok problematikájára összpontosított, hanem azokra a rituálékra és reprezentációkra, melyek eredményeképpen összetartozásuk, öntudatuk kialakult, majd megszilárdult – vagyis a munkáskultúrát a mozgalom konstitutív elemévé tette.³ Egy társadalmi nagycsoport körülírására tehát Hoggart és Thompson a „kultúra” fogalmát alkalmazta; azét a konceptusát, mely konnektív struktúraként köti össze a benne résztvevők öntudatát, s melynek nevében így tartalmasan tudják kimondani azt: „mi, munkások”.

Míg tehát a nyugati marxista kutatók felismerték, s termékenyen alkalmazták a kulturális szempontrendszer módszertani integrálásának konstitutív előnyeit vizsgálataikban, addig Magyarországon a korszakban ez a szempontrendszer – a fenti összefüggésrendszer dacára – meglehetősen faramucin jelent meg. Egy, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gondozásában, 1965-ben megjelent válogatott bibliográfiában csaknem harminc oldalt tesznek ki csak a fővárosi munkáskultúrájáról és munkássportjáról írott közlemények, ám a gondos könyvtárosi munkát nem követte hasonlóan igényes kérdésfeltevés és feldolgozás (ZOLTÁN 1965: 275–303⁴). Nem állíthatjuk tehát, hogy egyáltalán nem létezett effajta kutatás, hiszen mindezekon túl a magyar történelemtudomány, a néprajz, a munkásmozgalom történeti kutatása vagy az irodalomtudomány számolt a „művelődés” szűken értett fogalmával. Elsősorban az etnográfus Nagy Dezső gyűjtötte már a hatvanas évek elejétől az ún. munkásfolklor egyes elemeit, s több munkájában igyekezett rendszerezni ezek sajátos megjelenését, ám kutatása egyrészt naivan történetietlen, másrészt módfelett szelektív; így a magyar munkásság rituáléiról, közösségképző kultúrájáról – az érdekes és érdemes adatokon túl – szinte semmit nem tudunk meg sem saját köteteiből, sem a korszak más közleményeiből (NAGY 1962; NAGY 1987; VOIGT 1968; PALÁDI–KOVÁCS 2003).

³ Itt érdemes megemlíteni Richard Hoggart Thompson könyvét néhány évvel megelőző, *The Uses of Literacy. Aspects of Working Class Life* című (1957) művét is, mely elsősorban a művelődési szokások és az életmód összefüggésében vizsgálta – bár nem történeti kontextusban – a munkásságot (magyarul HOGGART 1975).

⁴ A korábbi terjedelmesebb és átfogóbb kiadás: ZOLTÁN 1959. Utóbbi kötetről készült bírálat ráadásul külön kiemeli, milyen színvonalas a kulturális rész (lásd PRÁGER 1960; szükséges és módfelett szelektív volta ellenére lásd még GERELYES 1982: 124–132).

A történész Gecsényi Lajos szabadkozik is egyik közleménye felütésében, mivel szerinte a munkásdal kutatása nem valódi történeti feladat, az sokkal inkább a folklór és a zenetörténet tárgyköréhez tartozik⁵ (GECSÉNYI 1968; CZIGÁNY 1967; MARÓTHY 1979). Az irodalom- és színháztörténet szintén ambivalens viszonyt ápolt a szcénával, amennyiben egyfelől a munkáskultúra teljesítményét egyfajta lényeges, ám esztétikai szempontból mégiscsak peremműfajnak értékelte, s így elsősorban az experimentális, az avantgárd dal érintkező izgalmasabb, formabontóbb (bár a korabeli munkások számára érthetetlen) szeptét emelték ki a közegből (KOCIS 1973). Ezzel az esztétizáló eljárással ugyanakkor szét is választotta mindazt, ami nem csak Kassák Lajos, de Palasovszky Ödön vagy Tamás Aladár fejében is összetartozott, lévén, hogy az avantgardisták művészi hitelüket mégiscsak a munkássághoz tartozás éthoszából merítették.⁶ A professzionális társadalomtörténeti kutatások részéről pedig a másik véglettel találkozhatunk: Lackó Miklós az ipari munkásság összetételéről szóló monográfiájának utolsó fejezetében ugyan kitér a munkásmozgalom jelentőségére, ám ott a – már nem homogén módon kezelt, de rétegzett – munkásság egyes csoportjaira csak mint a mozgalom *bázisára* tekintett – minden különösebb tartalmi körülírás, kulturális szituálás nélkül⁷ (LACKÓ 1961: 184). Bár majdnem egy időben jelent meg Thompson korszakalkotó művével, módszertani, szemléleti tekintetben messze elmarad a brit történész munkájától – jóllehet magyar vonatkozásban még így is jelentékeny alkotás maradt sokáig.⁸

A klasszikus akadémiai diszciplínák felé tett kacsintás korántsem kötelező tiszteletkör volt pusztán, sokkal inkább annak a szakmai illetékességi körnek, illetve módszertani „érzékenységnek” a felmérése, mely meghatározta a két háború munkáskultúrájáról és mozgalmáról szóló diskurzus mintáit. Ugyancsak jellemző a kor tudományosan „szeptel”, felosztó gondolkodására, hogy míg a munkáskultúrával és a munkásfolklórral valamiféle társadalom- és művelődéstörténeti kérdésként bánt, addig a munkásmozgalmat valódi politikatörténeti – vagyis komoly, s nem afféle „járulékos” – témaként kezelte. S bár elvben nem nehéz belátni, hogy munkáskultúra és az abból kinövő mozgalom meglehetősen összefüggő témák, a diszciplináris felosztás előbb izolálta a kettőt egymástól, majd különbséget téve a(z) – érdekes, járulékos, de politikailag nem

⁵ Az MTA égisze alatt egyébként működött egy munkásdalkutató munkaközösség is ez idő tájt.

⁶ A kulturális hozzáférés fontosságáról lásd HEVESY 1978. Az elmélet gyakorlati alkalmazásáról pedig CSAPLÁR 1972. Lásd PALASOVSZKY 1980: 120–130.; MOLNÁR 1986.

⁷ Ezt az eljárást Bódy Zsombor egyik tanulmánya teljes joggal felveti másik szemszögből is: az 1924. április 7. és 12. közötti nyomdászsztrájk tényét ugyan minden történeti munka említi, ám annak lefolyásáról, mibenlétéről, vagyis értelmező kibontásáról vajmi keveset tudunk meg (BÓDY 2003).

⁸ Lackó művének jelentőségéről és szemléleti korlátairól Hanák Péter szolt egy 1973-as ülészen (összefoglalása: NAGY 1974).

elég direkt – „kultúra” és a(z) – ideológiailag harci kérdéssé lényegült – „mozgalom” között, az utóbbi mellett optált. Ennek eklatáns emlékezetpolitikai példája az, ahogyan 1966. július 1-jei hatállyal a Legújabbkori Történeti Múzeumot (1957) Magyar Munkásmozgalmi Múzeumra (MMM) keresztelik át (ESTI 1978; BENKE–HOLLÓS 1979). Az akkori muzeológusok közül a fotográfiára szakosodott Stemlerné Balog Ilona azonban fontos különbséget tett a múzeum és a hasonló nevet viselő, de egészében az MSZMP égisze alá tartozó Munkásmozgalmi Intézet között: „alapvető szemléleti különbség volt a [Munkásmozgalmi] Intézet, illetve a Nemzeti Múzeum fényképgyűjteménye között: a Nemzeti Múzeum műtárgy-nak tekintette a fényképet, még ha nem is olyan értékesnek, mint egy festményt vagy egy grafikát. Az Intézetben viszont egy használható archívumot akartak csinálni, amit a munkásmozgalom történetével foglalkozó kutatók, kiállításrendezők fel tudnak használni, és sokadrendű kérdés volt az, hogy a fényképet ki készítette” (BACSKAI 2001).

Ez az első látásra talán nem is olyan érdekes megjegyzés azonban módfelett beszédes lesz, ha a gyűjteményi helyen kezelt dokumentum szakmai szempontjaira összpontosítunk: nem elsősorban a tárgy pontos és rendszeres leírása, valamint muzeológiai meghatározása volt a döntő; azt látjuk, hogy a dokumentum inkább az *illusztráció* funkcióját töltötte be egy ideológiailag megmunkált „köz-művelődés” fogalom nevében íródó munkásmozgalom-történet megalkotásához. Esti Béla muzeológus, ekkor az MMM főigazgatója, egy népszerűsítő cikkében maga is így fogalmaz: „Az új- és legújabb kori történelemnek nem a tárgyi emlékek az elsődleges forrásai. Valamilyen történelmi esemény, például politikai megmozdulás, tüntetés, felkelés lényegét, céljait, lefolyását, eredményeit nem azokból a tárgyakból, eszközökből lehet megismerni, amelyeket a megmozdulásban felhasználtak, hanem főként az írásos forrásokból: feljegyzésekből, jelentésekből, röpiratokból, proklamációkból, a korabeli sajtóból stb., valamint fényképekből, esetleg film- és hangszalagokból. A tárgyi emlékek azonban mindenképpen hasznos *kiegészítői* az írásos forrásoknak és a fényképeknek, mert [...] általuk közelebb kerül hozzánk, mintegy kézzelfoghatóvá válik a történelem” (ESTI 1979).

Túl azon, hogy az MMM ennek jegyében részben levéltári, kéziratári funkciókat töltött be, érdemes eltűnődnünk azon, hogy a politikatörténet-centrikus látásmód a munkásmozgalom-történet egyetlen létezőt a végletekig vulgarizált osztályharcelmélet történeti illusztrációjában ismerte fel. A politikailag többé-kevésbé tudatos sztrájkok, tüntetések, a karhatalommal megütköző tömeges megmozdulások értelemszerűen fontosabb és pontosabb támpontjai voltak tehát a munkásmozgalom-történetnek, mint a homályos körvonalú, forradalmi teleológiával alig-alig vagy egyáltalán nem bíró olyan munkáskulturális rendezvények, mint például Szalmás Piroska kórusának fellépése 1930-ban a pesterzsébeti

munkásotthonban, a Csiliben.⁹ Emögött meghúzódott az a hallgatólagos beállítódás, hogy munkásmozgalmi szervezkedés alatt valamilyen többé-kevésbé konkrét célért folytatott politikai küzdelmet láttak, s a munkáskultúra olyan sajátos intézményeit, mint a szavalókórust, a természettudományos célokat és közösségépítést szolgáló rendszeres kirándulást például a TTE keretében, a munkástestedzést az MTE égisze alatt, a saját autonóm tér (zárt közösség) kialakítását Horányban vagy Gödön, olyan *szubpolitikai* cselekvésnek gondolták el, mely említésre is legfeljebb jobb híján érdemes.¹⁰ Nem tudni, hogy Eric Hobsbawm eredetileg 1959-ben megjelent *Primitive Rebels* című, magyarul csak 1975-ben kiadott könyve gyakorolt-e valódi hatást a magyar munkásmozgalommal foglalkozókra, de a brit történész már ebben a kötetben is felveti a prepolitikus, weberi kifejezéssel pusztán érzületetiekai, kifejtett, reflexív céllal és szervezettséggel nem rendelkező egyéni vagy tömeges cselekvések rejtett politikai jelentését – még ha jellemző módon azt nem is a kultúrában, a szabadidőben keresi (HOBBSAWM 1975).¹¹

A téma kitüntetett publikációs fórumának tekinthető *Párttörténeti Közlemények* lapjain természetesen megjelenik ugyan a két háború közötti munkásmozgalom témája, ám már az is beszédes adalék, hogy a repertórium tárgyszavak között fel sem tűnik a „munkáskultúra vagy -művelődés” fogalma, csak munkásosztály és -mozgalom.¹² Ezt első megközelítésre tekinthetnénk pusztán fogalmi kérdésnek, vagyis hogy más conceptus alatt tárgyalták e témát, ám így sem jutunk sokkal előbbre. Nem állítható, hogy az 1956-os forradalom után módszertani és ideológiai tekintetben homogén lenne a mozgalomtörténetnek a két háború közötti kommunista párthoz való viszonya, de az sem mondható el, hogy gyökeres változások történtek volna, akár csak metodikai, szemléleti tekintetben is. Egy 1956-os tanulmányában Lackó Miklós úgy fogalmazott, hogy a „magyar párttörténet annak a története, hogy a magyar munkásosztály, a magyar munkásmozgalom hogyan hozta létre harci vezérkarát; annak a története, hogy a forradalmi párt miként sajátította el a marxizmus-leninizmust, hogyan alkalmazta azt az ország és a munkásmozgalom fejlődésének egyes szakaszaiban” (LACKÓ 1956: 71). Már itt is tapasztalható, hogy a „párt” és a „mozgalom” közé fogalmi egyenlőségjel került, holott történeti értelemben a mozgalom jóval szélesebb,

⁹ PÉCSI 1980: 12. Pedig ezt a kórust is megfigyelték, sőt fellépéseit be is tiltották, lásd SZILÁGYI 1979: 344–347. Bár a kórusok jelentőségét a nyolcvanas években már kezdik felismerni: KENDE–SIPOS 1980: 17.

¹⁰ Ebből a hiányból fakad, hogy ma már csak a Politikátörténeti Intézet Levéltárában csekély számban, ugyancsak hiányosan fennmaradt levéltári forrásokból (elsősorban jegyzőkönyvekből), illetve interjúanyagból kutatható ez a szcena, s az akkor még élő alapítók, tanúkkal csak elvétve készült interjú (lásd *A telep* 1968; *Az Erdei Telep* 1978).

¹¹ Jóval később James C. Scott bírálta a brit történész lineáris, a lázadás tudatossági fokozataira épülő elméletét (SCOTT 1985: 273).

¹² BocsKay Somogyi 1980. A néhány évvel később kiadott válogatott munkásmozgalmi bibliográfia azonban már feltünteti „munkásművelődés” fogalmat: V. Toldi 1987: 299.

a szociáldemokratákat, a szakszervezeteket, a különböző egyesületeket s a kisebb szervezeteket (deményisták, weisshausiták, hartsteinisták stb.) is magában foglaló közeg volt.¹³ Ennek a közegnek a „jogelődnek” tekintett Kommunisták Magyarországi Pártja csak kisebb, nem is feltétlenül meghatározó része volt, bár kétségtelen, hogy a kommunistákhoz való viszony meghatározó volt ebben a miliőben.¹⁴

Hat évvel később Ságvári Ágnes, akkor a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyetese olyképpen fogalmaz, hogy a párttörténetírás legfontosabb feladata a szocialista öntudat kialakulásának megörökítése, s ennek jegyében tervszerűséget, módszerességet sürget például a témaválasztásban. Szintén szorgalmazza a közérthetőséget, melyet nem csak a szakzsargon visszaszorítására ért, de a témák kiválasztására is: helyteleníti a túlzottan az elvszerűsége összpontosító, történetetlen kérdésfeltevéseket, ugyanakkor a felvázolt témakatalógusban ő sem említi a mozgalmon „aluliként”, szubpolitikaiként értett munkáskultúra (vagy munkásművelődés) fogalmát (SÁGVÁRI 1961). 1963-ban Vass Henrik, aki akkor már két éve MSZMP KB Párttörténeti Intézetének vezetője volt, úgy fogalmazott, hogy „ne szorítkozzunk csupán a kommunista mozgalom létrejöttének, fejlődésének és harcainak ábrázolására, hanem mutassuk be az egész mozgalom, benne a szociáldemokrata párt, a szakszervezeti mozgalom tevékenységét is” (Vass 1963: 8). Vass irányadónak szánt cikke azonban az ideológiai dogmatizmusból kikeveredő történelemszemlélet jegyében mindössze a szociáldemokrácia revíziójára, részleges újragondolására törekszik, s a munkáskultúra jelentőségét nem érzékeli. Erényi Tibor az előbb Munkásmozgalmi, majd Párttörténeti Intézet megalakulásának 20. évfordulójára írott visszatekintésében ki is mondja, hogy 1956 előtt a dogmatizmus kényszere alatt retusálták ki a szocdemeket a mozgalomból, ám azt is megemlíti, hogy a korszak munkáinak alacsony színvonalát determinálta a témával foglalkozó kutatók szakmai tudásának, elmélyültségének, valamint professzionalizációjának hiánya (ERÉNYI 1968). Ez megítélésünk szerint azért fontos, mert a munkásmozgalom-történet kutatását és írását már nemcsak a politikai, ideológiai erőterben helyezi el, hanem – akaratlanul is – felhívja a figyelmet a szakmai deficit professzionalizációs összetevőire is. Ritkaság, de a magyar munkásmozgalom-történet úgy intézményesedett (Munkásmozgalmi Intézet [1948], MMM [1957]), hogy előtte nem történt meg (igaz, nem is történhetett volna) a hivatás szakmai-módszertani elveinek lefektetése vagy a történelemtudománnyal kapcsolatos viszonyának (periodizációs kérdések, a közös kutatási területek közötti

¹³ Ebben a tekintetben nem homogén a Kádár-korszak munkásmozgalom-történeti kutatása. Az 1970-es években már a „magyar munkásmozgalom- és párttörténet-írás” fogalma elválík, mely szemantika-
ilág is jelzi a beállítódás megváltozását (N. N. 1973: 5 és ERÉNYI 1974).

¹⁴ A teljesség igénye nélkül lásd GADANECZ–GADANECZ 1993; KONOK 2002; BORSÁNYI 1983. A korszak közül a legátfogóbb ismerettel a belügyi szervek rendelkeztek, lásd erről SOMBOR–SCHWEINITZER 2003.

összhang stb.) részletes tisztázása.¹⁵ Voltaképpen a témával foglalkozó, nemegyszer szakirányú végzettség, tapasztalat nélküli kutatók („laikusok”) egészen egyszerűen „betörték” a bourdieu-i értelmében vett, egyenlőtlenségekkel telített, strukturált tudományos mező erőterébe, méghozzá úgy, hogy a mező feletti rendelkezést – különösen a kortörténetként értett 20. századra – maguknak vindikálták (BOURDIEU 1980). Ugyanakkor éppen az ellenkezője történt annak, mint amit a ma már klasszikus mező-fogalom sugall, amennyiben ebben az esetben az ún. laikusok vonják magukhoz a mező feletti rendelkezést, úgy, hogy nem tartják be (hiszen nem is ismerik) a korábban kialakult „játékszabályokat”, vagyis a szakmai-módszertani fogásokat és hierarchiakat. Érdeemes lenne ezt a konfliktust történeti-szociológiai módszerrel alaposabban is, egyes életutakon keresztül megvizsgálni, ám legyen elég itt arra utalnunk, mennyire meglepte a saját bevallása szerint is outsider Vass Henriket, hogy – a Kossuth Kiadó után – éppen őt nevezték ki a Párttörténeti Intézet igazgatójának (VASS 2004: 204–205).

A fenti megfogalmazások nyomán a párttörténetírás elsődleges feladatát tehát a visszamenőleges legitimációtermelés jelentette. Így válik érthetővé az a muzeológusok által is szóvá tett *illusztratív* jelleg, mely – esetünkben – a két háború közötti mozgalomban nem az *an sich* történeti tárgyat látta, hanem a mindenkor párt ideológiai előtörténetét. Ebből az előtörténetből származik, innen „fejlődött ki” tehát ki az 1945 utáni párt (MKP, MDP, MSZMP), s hogy mennyire retroaktív, milyen mértékig visszamenőleges érvénnyel megírt történetről van itt szó, arra talán az a legplasztikusabb érv, hogy a második világháború előtti magyarországi legális és többnyire illegális mozgalom és a háború utáni párt személyi összetétele között ugyancsak csekély a folytonosság. Ez persze részben az emigráció tényéből, illetve az itthoni illegális, üldözött mozgalom sajátosságaiból is következik, de az előbb bécsi, utóbb moszkovita disszidencia léte legfeljebb a vezető testületek történetére nézve bír magyarázóerővel, de – ahogyan előbb Borsányi György, utóbb Kende Tamás is feltette a kérdést – ettől még nem tudjuk, hogy kik voltak a kommunisták (BORSÁNYI 1983; KENDE 2003). Egyszerűbben fogalmazva, mint ezt már a korszakban is többen felvetették, teljes mértékig hiányzik a mozgalom és a párt az osztályhelyzettel, a kulturális tőkével, a habitussal is számoló történeti-szociológiai megközelítése. Ebben nem is elsősorban ideológiai gátat sejtünk, mint inkább a politikatörténetre és a centrumra, a vezető testületekre fókuszáló, s a társadalmi bázis társas-kulturális tényezőire tökéletesen vak kérdésfeltevés tényét tudjuk megállni. Ha ugyanis csak a párttörténetírás retroaktív

¹⁵ Erényi szerint csak 1957 után kezdtek el más intézményekkel való „rendezett munkakapcsolat” kialakítására, ideértve az MTA Történettudományi Intézetét, a Hadtörténelmi Intézetet, a Munkásmozgalmi Múzeumot, az MSZMP Politikai Főiskoláját, valamint a Társadalomtudományi Intézetet (ERÉNYI 1968: 115).

jellegét domborítanánk ki, érthetetlen maradna, hogy a hatalomnak elkötelezett történészek miért nem kötötték össze a csekély számú illegális kommunista történetét más baloldali mozgalmakkal, illetve magával a jóval csendesebb, mégis módfelett újszerű kulturális képzeteket ápoló munkáskultúrával. Ettől a retroaktív előtörténet nem kevesebb, több lett volna. Miért nem akarták számszerűleg felfelé stilizálni a – persze heterogén – mozgalomban résztvevők számát, hogy ezzel is izmosabbnak, jelentősebbnek tűnjön a párt előképe?

Serfőző Lajos előbb rövidebb tanulmányként 1959-ben, majd kismonográfia-ként 1963-ban megjelenő, a kommunisták a munkáskulturális és sportmozgalmát tárgyaló munkája vagy Szilágyi János a munkásműveltség szintjét és a munkáskönyvtárak ügyét tárgyaló művei ugyanis fényesen igazolják, hogy a szubpolitikus szerveződések kutatása nem volt ideológiailag tiltott téma, csak egészen egyszerűen kívül esett a párttörténetírás metodikai horizontján (SERFŐZŐ 1959; SERFŐZŐ 1963; SZILÁGYI 1961; SZILÁGYI 1964; lásd még KUN-TAKÁCS 1973). A visszamenőleges legitimációtermelés szempontjából pedig sem a horizontális társadalmi szerveződés, sem a műveltségi szint kutatása nem volt harci kérdés, arról nem is beszélve, hogy a – párttal adott esetben szembehelyezkedő – munkáautonómia kérdése a munkástanácsok miatt 1956 után ugyancsak neuralgikus pont volt. Serfőző műve azonban csak *tematikailag* hoz újat, amennyiben felismerik a kulturális, irodalmi folyóiratok jelentőségét, méltatja a – már a korszakban Justus Pál által a munkáskulturális törekvések legsajátosabb közegének tartott (JUSTUS 1929) – szavalókórus intézményét, kitér az egyesületi élet sokszínűségére (alkoholelles munkások, természetjárók, eszperantisták, munkástedzők stb.), ám forráshasználatát és szemléletét tekintve e mű is komoly bírálatot érdemel. Túl azon, hogy Serfőző felismerte a szubpolitikum témáját, eljárása rendkívül szelektívnek mondható. Csak azokat a szervezeteket és fórumokat említi meg, melyek egy lapon voltak említhetőek az illegális párttal, mint például a Tamás Aladár-féle 100%, vagy ha ez az eljárás nem működőképes, úgy a „kommunista” szót szinonimaként használja a szocialista diákokra, az antiorganizációs tömörülésekre, a korschista baloldaliakra, mely csoportok többnyire (legalábbis hivatalosan) a szociáldemokraták égisze alatt működtek.

Elismeri ugyan, hogy ezek az egyesületek, közösségek a kommunistáktól függetlenül jöttek létre, ám olyképpen interpretálja a kontextust, hogy a párt felismerte ezek progresszív szerepét, s ezért megkezdte az agitációt e közegeken belül is. Kétségtelen tény ez, ám az is igaz, hogy az agitátorok és szimpatizánsok megjelenése fokozott óvintézkedések foganatosítására sarkallta e közösségeket. Ennek okát abban lelhetjük fel, hogy sem a munkásmozgalom, sem a munkáskultúra nem volt ideológiailag, illetve az életvezetési technikákat illetően homogén. Például a többnyire nyomdászcsaládok által alapított szigetmonostori (horányi) Telep zárt közösségét ugyancsak idegesítette, ha a forradalmi teleológiától ittas

kommunista agitátorok, Léviné szavával a „szabadságolt halottak” megjelentek, nyakukra hozva ezzel a karhatalmi szerveket. A Természetbarátok Turista Egyesületének közgyűlési és fegyelmi ügyei között találhatunk olyan pontokat, illetve olyan kizárási ügyeket, melyet éppen a kommunista tanok terjesztése miatt szabtak ki az egy-egy tagtársra.¹⁶ Bár használt levéltári forrásokot, értelmezése így is rendkívül tendenciózus maradt, s ez hosszabb távon azt is eredményezte, hogy rivális történeti értelmezés nem lévén számos újabb munka is hajlamos osztani a kommunista sejtek és a munkáskultúra lényegi azonosságát (SZOLLÁTH 2010).¹⁷

A *Párttörténeti Közlemények* hasábjain először 1969-ben tört meg a jég, amikor Kabos Ernő – Serfőzőre és Szilágyira is hivatkozó – írása a munkásművelődés kutatását szorgalmazza. „A munkáosztály szerepének és helyének ábrázolása – írja – [...] nem lehet teljes a munkásművelődés széles körű felkutatása nélkül. A munkásmozgalom története maga sem ismerhető meg kielégítően a kulturális összetevők alapos feltárása nélkül, anélkül, hogy tudnánk, milyen szinten állt a tömeg a szocializmus tudományos, politikai, szervezeti, szellemi-erkölcsi eszmekörének befogadására, elsajátítására” (KABOS 1969: 27). A munkáskultúra történeti kutatásának eladdig lózungszerűen hangoztatott ellenérve ugyanis Lenin ismert, a „kultúra kettősségének” elutasításáról szóló gondolatmenetén nyugodott, amennyiben az a proletkultosokkal szemben például a „külön kultúra” elvének ártalmasságát hangsúlyozta (LENIN 1988; LENIN 1974).¹⁸ A részegész viszonyrendszerre összpontosítva Kabos a dialektikai egyidejűség (egység és ellentét) talaján állva amellett érvel, hogy egyfelől egy általános kultúrafogalomban a munkások sajátos művelődése eleve benne van (vagyis nem különül el ez az egység), másfelől pedig a munkásmozgalmi (azaz politikai, gazdasági) jelentősége miatt eltérő, progresszív jelenséggé fogható fel. Ebben a minőségében pedig mindenképpen kutatásra érdemes tárgy. Kabos továbbfejleszti a munkásművelődés – túl komplex – fogalmát, amennyiben 1. *statikus* (műveltségi szint, írás-olvasás kérdése) és 2. *dinamikus* (kulturális osztályharc) szintekre bontja azt, majd 3. e két tényezőnek az általános kultúrában való *tükröződésének* szenteli figyelmét. Az első – mai szociológiai fogalmaink szerint – a kulturális tőke képződését (szocializáció, iskolázottság, szakértelem) hivatott felmérni, a második

.....
¹⁶ „Tekintettel arra, hogy a politikai ellentétek szítása az egyesületi életen belül már eddig is egyenlenségeket okozott, a közgyűlés arra kötelezi az összes csoportok és osztályok vezetőségét, hogy minden rendelkezésükre álló eszközzel akadályozzák meg, hogy a TTE a politikai világnézetek és elméletek hazai színterévé válhasson”. Politikátörténeti Intézet Levéltára (PIL) 68o. fond 1. csoport 2. őrzési egység: a TTE közgyűlési jegyzőkönyv (1929. október 9.). A kérdést bővebben tárgyalom: K. HORVÁTH 2012.

¹⁷ Az egyébként kitűnő kötetet ebből a szemszögből bíráltam (K. HORVÁTH 2011).

¹⁸ Érdemes hozzátenni: megítélésünk szerint csak akkor lehet így érteni, ha az olvasó a rövid határozati javaslatnak csak az 5. pontját olvassa el a 4. pont tanulmányozása nélkül (lásd még ILLÉS 1972).

képezi a jelen írás fókuszában álló munkáskultúrát (helyek, szcénák, intézmények, műfajok stb.), a harmadik pedig – kimondatlanul is a lenini tézisnek megfelelően – az általános kultúrával való viszonyt, kölcsönhatást kutatja. A kutatás akkori, tehát 1969-es állása kapcsán megjegyzi, hogy sok elszórt, apró, színvonalában nagyon egyenetlen munka áll rendelkezésre, melyet „az átgondolatlanság, az ötletszerűség” jellemzett (KABOS 1969: 34). Kabos mind problematikájában, mind szemléletmódjában igényes cikke (a szűkebb „művelődés” helyett a „kultúra” fogalmat szorgalmazza) tehát arra a paradoxonra világít rá, melynek fentebb is hangot adtunk: a csökkenő ideológiai teher egyre inkább teret, lehetőséget adott volna a munkáskultúra kutatásának, ám hiányzott az a szemléleti keret, módszertani tájékozottság, mely fogalmilag is segített volna a kérdéskör kifejtésében.¹⁹ Ennek ellenére, Vass Henriknek a PI 1971–1975 közötti munkáját összefoglaló és a jövőbeli terveket áttekintő beszámolójából világosan kitetszik a munkásmozgalom-kutatás témakatalógusának bővülése, ám a klasszikus társadalom- és esztétorténeti feldolgozások szorgalmazásán túl ott sem jut önálló fejezet a kultúrának (VASS 1976: 30).

Némileg különös módon, az 1970-es években a történelemtudomány fontos, ám némileg mostohán kezelt aldiszciplínái, műfajai kezdték feloldani a politikára és a döntéshozatali centrumokra összpontosító látásmódot. Előbb a gazdaságtörténet, majd fokozatosan az üzemtörténet és a helytörténet ugyanis szabadabban kezelhette tárgyát, kutatói figyelmét nem feltétlenül kötötte meg ideológiai béklyó vagy módszertani vakság, így – részben a forrásközeliség adta helyzetből fakadóan – érdekes résztanulmányok születtek a hetvenes és nyolcvanas évtizedben (VASS 1971; JAKAB-BORUS-GLATZ-TAKÁCS-VÉRTES 1971; BEREND 1972; SIPOS 1972; ALFÖLDI 1972). A munkáskultúra egyik legfontosabb, legsajátosabb intézményéről, a gödi Fészekről így született meg a máig egyetlen, összefüggő elemzés; szintén említésre méltóak az egyes kisebb látószögű, az esettanulmány igényével megírt üzemtörténeti, sztrájkértörténeti feldolgozások stb. Tegyük hozzá, sem fogalmilag, sem szemléletileg nem hoztak újat ezek a tanulmányok; forráskezelésük, problémalátásuk belesimul a korszak teljesítményébe, módszertani tudatosságról – Hobsbawm, netalántán Thompson hatásáról – itt sem beszélhetünk. A munkásművelődés értelmezése gyakran a helyszínek, a szereplők, az egyes előadások részletező felsorolásából állt, ám nem történt komoly kísérlet arra, hogy a kutatók belássák: a szabadidő eltöltésének olyan szabadon választott, kollektív formájával állunk szemben, mely kimondatlanul is egy *sajátos kultúrafogalmat* hoz létre. Nem az individuális, polgári-kispolgári családszerkezet adta szabadidő eltöltésével állunk szemben, hanem egy explicit módon vállalt munkásöntudattal, melyben a szabadidő tartalmasan eltelételezi, bírálja a munka világát. A horányi

¹⁹ Érdemes hozzáolvasni Szilágyi hozzászólását: SZILÁGYI 1970.

Telep vagy a gödi Fészek olyan autonóm, alulról szerveződő zárt munkasközösségek voltak, melyek a munkás-természetjárás és a munkástedzés programjából nőttek ki, ám politikai szemináriumaik, a szavaló- és munkásdalkórusok hangsúlyos jelenléte (Szalmás-kórus, Vándor-kórus), a munkástedzők a bécsi munkásolimpián történő részvétele stb. a polgári egyesületekkel *párhuzamos kultúra* létrejöttét feltételezi. Alternatív helyszínek, eltérő médiumok (szavalókórus, politikai színház), párhuzamos intézmények szegélyezik ezt a Budapesten kívüli helyszínekhez köthető ellenvilágot.²⁰

Illő hangsúlyozni, hogy ez nem pusztán *ex post facto* konstrukció; a TTE jegyzőkönyveiben emfatikusan megjelenik, hogy mennyiben más például a munkás-természetjárás, mint ha ugyanezt egy polgári egyesület művelné. Már-már tragikomikus, ahogyan a horányi Telep emlékeztétét úgy-ahogy fenntartó két kis belső kiadású kötet milyen kétségbeesett igyekezettel próbálja Ságvári Endre, Martos Flóra vagy József Attila személyének, illetve ott tett kirándulásának hangsúlyozásával saját legitimitását megteremteni a munkásmozgalom panteonjában. Nagyon is plasztikusan kiviláglik: az utódok második-harmadik generációja (valamint az 1950-es évek folyamán beköltöztetett kádertársadalom) már maga sem értette a fentebb vázolt munkáskultúra autonómiaigényét, s saját történetét mindenáron bele akarta írni egy sajátosan adaptált államszocialista munkásmozgalmi hőskultuszba.

A Kádár-korszak úgy társadalomtörténeti, mint munkásmozgalmi kánonjában mindez észrevétlen, említetlen marad. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, a kommunikatív emlékezet, vagyis az idők emlékeztetének megszűntének hatásán világosan jelentkezik az az igény, hogy a még élők feljegyezzék, megörökítsék a munkásmozgalom margóján megtúrt munkáskultúra emlékeit: ezt jelzik a különböző dokumentumkiadások, a résztvevők által szorgalmazott visszaemlékezések, illetve a Párttörténeti Intézet részéről Kővágó Sarolta szinte leletmentő munkássága.²¹ Ezek a – máskülönben rendkívül fontos – törekvések azonban minden etikai többletük mellett is csak arra voltak alkalmasak, hogy a fentebb vázolt úrt körülírják, de arra nem, hogy betöltsék. Az a néhány dokumentumkötet, visszaemlékezés – melyek alapján benyomásaink lehetnek arról a világról, melyet a szűkös levéltári dokumentumok (a jegyzőkönyvektől a megfigyelési iratokig) sem tudnak kellő mélységgel megörökíteni – inkább emlékműként, *figyelemfelkeltő mementóként* működik, mint a szó klasszikus értelmében vett forrásként.

Hiába volt „harc kérdés” a munkásmozgalom, hiába volt külön múzeum és intézet történetének megörökítésére és megjelenítésére, azt a sajátos közeget,

²⁰ A mű és a világnézet egymásba függését hangsúlyozza SZABOLCSI 1972.

²¹ A teljesség igénye nélkül SZILÁGYI 1979; PÉCSI 1970; KŐVÁGÓ 1984; KŐVÁGÓ 1980. Lásd még VASS-SIPOS 1982.

melyet a két háború közötti munkáskultúra jelentett, alig-alig ismerjük, ismerhetjük meg. Ennek a vakságnak talán legjellemzőbb példája a Kassák Lajos köré szerveződő, 1928-tól működő Munka-kör volt, mely talán a legkomplexebben és legtudatosabban igyekezett megformálni a diákok, az avantgardisták és a munkáskultúra egységét. Ezt Szilágyi János 1970-ben explicit módon is megfogalmazta, noha tíz évvel később a Kende–Sipos szerzőpáros szerint a Munka-kör egészen egyszerűen kívül helyezte magát a munkásmozgalom fogalmán, ezért nem érdemes vele foglalkozni (SZILÁGYI 1970: 174; KENDE–SIPOS 1980: 18). Kassák és Justus személye miatt politikailag jórészt nyilvánosan vállalhatatlan volt (mind a kommunistáktól, mind a szocdemektől önállóan fogalmazták meg magukat, Justus nyíltan bírálta a Szovjetuniót stb.), a művészettörténészek számára pedig egyrészt túl politikus, másfelől a legkevésbé artistikus miliő volt a „Munka” Kassák körei közül. A folyóirat maga pedig, úgy a professzionális, mint a munkásmozgalmi történészek számára túlzottan absztrakt mozgalom volt, sok avantgárd esztétikával.²² Ennek köszönhetően csak elvétve születtek feldolgozások, azok is az ún. szeletelés jegyében, mely módszerként alkalmatlan volt arra, hogy ezt a poétikát, életformát, viselkedésmódot, ideológiát és művészi cselekvést ötvöző, a mindennapi élet politikáját leképező művészi, „életformatikus” hitvallást megjelenítse (CSAPLÁR 1987; HEGYI 1983; K. HORVÁTH 2008).

A gátakat, melyek elzárják előlünk ezt a kultúrát, az a rendszer emelte, amely tudományosságának éppen feladata lett volna ennek feltárása, s ebben – ma már – kevésbé láthatunk ideológiai szempontokat, kifogásokat, mint inkább módszertani tájékozatlanságot és fogalmi érzéketlenséget.

FORRÁS

Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 68o. fond 1. csoport 2. őrzési egység (1929. október 9.).

HIVATKOZOTT IRODALOM

A telep (1968): *A Telep. Emlékezések, adalékok a szigetmonostori Erdei Telep történetéhez, 1928–1968.* [kiadó nélkül], Budapest.

ALFÖLDI Vilma (1972): *Sport, kultúra, munkásmozgalom a gödi Fészekben.* [kiadó nélkül], Vác.

²² Jellemző, hogy Román József visszatekintése is csak a rendszerváltás évében jelent meg (ROMÁN 1989).

- Az Erdei Telep (1978): *Az Erdei Telep, 1928–1978*. [kiadó nélkül], Budapest–Szigetmonostor.
- BACSKAI Sándor (2001): Fénnyel írott történelem. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára 2. *Fotóművészet* 44/5–6. 126–150.
- BELÉNYI Gyula (2009): *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- BENKE Zsuzsanna – HOLLÓS Alfréd (szerk. 1979): *A munkásmozgalom-történet muzeológiaiájának kérdéseiről*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- BEREND T. Iván (1972): Gazdaságtörténet – munkásmozgalom-történet. *Párttörténeti Közlemények* 18/1. 89–98.
- BOCSKAY Péter – SOMOGYI István László (szerk. 1980): *A Párttörténeti Közlemények repertórium, 1955–1979*. MSZMP KB Párttörténeti Intézete, Budapest.
- BÓDY Zsombor (2003): Egy bérharc dramaturgiája. In: HORVÁTH Sándor – PETHŐ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet, munkásantropológia*. Napvilág, Budapest. 36–52.
- BÓDY Zsombor (2010): *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum, Budapest.
- BORSÁNYI György (1983): Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól. *Valóság* 26/9. 19–31.
- BOURDIEU, Pierre (1980): *Questions de sociologie*. Seuil, Paris.
- CZIGÁNY Gyula (szerk. 1967): *Munkásének, 1919–1945. Magyar munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között*. Zeneműkiadó, Budapest.
- CSAPLÁR Ferenc (1972): Avantgard és tömegszínház. A Munka-kör öt esztendeje. *Színház* 5/11. 45–47.
- CSAPLÁR Ferenc (1987): A Munka-kör. In: CSAPLÁR Ferenc: *Kassák körei*. Szépirodalmi, Budapest. 250–306.
- ERÉNYI Tibor (1968): A Párttörténeti Intézet megalakulásának 20. évfordulójára. *Párttörténeti Közlemények* 14/4. 104–119.
- ERÉNYI Tibor (1974): A munkásmozgalom-történetírás helyzete és feladatai. *Párttörténeti Közlemények* 20/2. 129–143.
- ESTI Béla (1978): A munkásmozgalom-történet muzeológiaiájáról. *Párttörténeti Közlemények* 24/3. 144–161.
- ESTI Béla (1979): Munkáséletmód a boldog békeidőkben. A Munkásmozgalmi Múzeum állandó kiállítása a Budavári Palotában. *História* 2. 15.
- FRISS István (1955): *A Kommunisták Magyarországi Pártjának harca 1929 októberétől 1939 augusztusáig*. Szikra, Budapest.
- GADANECZ Béla – GADANECZ Éva (1993): A Weisshauss Aladár vezette szocialista népmozgalom története, 1927–1945. *Múltunk* 38/2–3. 68–115.
- GECSÉNYI Lajos (1968): Adatok a munkásdalok terjedésének történetéhez, 1919–1944. In: KATONA Imre – MARÓTHY János – SZATMÁRI Antal (szerk.): *A parasztdaltól a munkásdalig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 469–474.
- GERELYES Ede (1982): *Budapest munkásmozgalma, 1919–1945*. Kossuth, Budapest.
- GLATZ Ferenc (1979): Munkásmozgalom-történet – társadalomtudományok. Reflexiók egy tanulmánykötethez. *Párttörténeti Közlemények* 25/4. 225–228.

- GYÁNI Gábor (1984): Közösség és munkásradikalizmus. Történeti antropológiai problémák. *Valóság* 27/7. 80–91.
- GYÁNI Gábor (1991): Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben. In: Á. VARGA László (szerk.): *Társadalmi konfliktusok*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján. 345–355.
- HEGYI Loránd (1983): A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége. *Ars Hungarica* 9/2. 283–295.
- HEVESY Iván (1978): Tömegkultúra – tömegművészet. In: KRÉN Katalin (szerk.): *Az új művészetért. Válogatott írások*. Gondolat, Budapest. 50–54.
- HOBBSBAWM, Eric J. (1975): *Primitív lázadók*. Kossuth, Budapest.
- HOGGART, Richard (1975): *Művelődés, gondolkodás, szokások. Az angol munkáosztály – belülről*. Gondolat, Budapest.
- HORVÁTH Sándor – PETHŐ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk. 2003): *Munkástörténet, munkásantropológia*. Napvilág, Budapest.
- ILLÉS László (1972): Viták a proletárirodalom lehetőségeiről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76/2. 173–193.
- JAKAB Sándor – BORUS József – GLATZ Ferenc – TAKÁCS László – VÉRTES Róbert (1971): Gondolatok a munkásmozgalom-történet és helytörténet kérdéseiről. *Párttörténeti Közlemények* 17/2. 108–132.
- JUSTUS Pál (1929): Szavalókórus-antológia. *Munka* 4. 128.
- K. HORVÁTH Zsolt (2008): A munkáskalakagathia pillanata. Költészet, társadalomkritika és a munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör. *Café Babel* 56. 151–163.
- K. HORVÁTH Zsolt (2011): Szolláth Dávid: A kommunista aszketizmus esztétikája. *Irodalomtörténet* 3. 435–447.
- K. HORVÁTH Zsolt (2012): Természetközelség és közösség a munkáskultúrában: művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között. *Múltunk* 57. (sajtó alatt).
- KABOS Ernő (1969): Gondolatok a munkásművelődés történetének kutatásához. *Párttörténeti Közlemények* 15/4. 25–45.
- KENDE János – SIPOS Péter (1980): Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között. *Párttörténeti Közlemények* 26/1. 3–22.
- KENDE Tamás (2003): A nagy terv, avagy kik azok a kommunisták? *Beszélő* 12. 52–64.
- KOCSIS Rózsa (1973): *Igen és nem. A magyar avantgard színjáték története*. Magvető, Budapest.
- KONOK Péter (2002): A trockizmustól a tanácskommunizmusig: a magyarországi baloldali kommunizmus és a 'Hartstein-csoport', 1928–1933. *Múltunk* 47/2. 3–75.
- KOVALCSIK József (1986): *A kultúra csarnokai. A közösségi művelődés szinterei – utópiák, mozgalmak, társadalomszervezés: a művelődési otthonok kialakulása*. I–III. kötet. Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- KÖVÁGÓ Sarolta (1980): Szavalókórusok a magyar munkásmozgalomban (1926–1933). *Párttörténeti Közlemények* 26/2. 77–102.
- KÖVÁGÓ Sarolta (1984): A Magyarországi Munkásdalogyletek Szövetsége. *Párttörténeti Közlemények* 30/3. 136–163.
- KUN László – TAKÁCS Ferenc (1973): A Vörös Sport Internacionálé harca a Nemzetközi Munkáspart-mozgalom egységéért. *Párttörténeti Közlemények* 19/1. 121–138.

- LACKÓ Miklós (1956): A magyar párttörténet oktatásának néhány tapasztalatáról. *Párttörténeti Közlemények* 2/1. 70–82.
- LACKÓ Miklós (1958): *Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LACKÓ Miklós (1961): *Ipari munkásságunk összetételének alakulása, 1867–1949*. Kossuth, Budapest.
- LENIN, V. I. (1974): A proletárkultúráról. In: *Lenin összes művei*. 41. kötet. Kossuth, Budapest. 319–320.
- LENIN, V. I. (1988): Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. In: MÁTÉ István (szerk.): *A nemzeti kérdésről. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása, 1896–1914*. Kossuth, Budapest. 302–317.
- MARÓTHY János (1979): A cselekvő ember zenéje. Munkásmozgalom és zenekultúra. *Párttörténeti Közlemények* 25/4. 43–61.
- MOLNÁR Géza (1986): Az Új Föld története. Beszélgetés Tamás Aladárral. *Népszabadság* 1986. március 1. 15.
- N. N. [szerző nélkül] (1973): A munkásmozgalom története kutatásának negyedszázada. *Párttörténeti Közlemények* 19/3. 3–19.
- NAGY Dezső (1962): *A munkásdal és munkásfolklor magyar szakirodalma*. [kiadó nélkül], Budapest.
- NAGY Dezső (1987): *Magyar munkásfolklor*. Gondolat, Budapest.
- NAGY Ferenc (1974): A munkásmozgalom-történetírás hatékonyságáról. *Párttörténeti Közlemények* 20/2. 156–168.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (2003): Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában. In: HORVÁTH Sándor – PETHŐ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet, munkásantropológia*. Napvilág, Budapest. 26–35.
- PALASOVSKY Ödön (1980): A húszas évek munkás-kultúrharcáról. In: *A lényegretörő színház*. Szépirodalmi, Budapest. 120–130.
- PÉCSI Antal (szerk. 1970): *Vonuljatok ki, Chansonok! A Szalmás-kórus albuma*. Zeneműkiadó, Budapest.
- PÉCSI Antal (1980): Az első fellépés. In: TISZAY Andor et al. (szerk.): *Visszaemlékezések a Szalmás-kórus megalakulásáról és történetéből*. Kóta, Budapest.
- PITTAWAY, Mark (1999): The social limits of state control: Time, the industrial wage relation and social identity in Stalinist Hungary, 1948–1953. *Journal of Historical Sociology* 12/3. 271–301.
- PRÁGER Miklós (1960): Budapest munkásmozgalma 1919–1945. Bibliográfia. *Párttörténeti Közlemények* 6/1–2. 281–284.
- ROMÁN József (1989): Nem! Párttörténeti mellékszálak. *Valóság* 32/5. 99–112.
- SÁGVÁRI Ágnes (1961): A magyar párttörténetírás feladatai. *Párttörténeti Közlemények* 7/2. 1–18.
- SCOTT, James C. (1985): *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, New Haven.
- SERFÖZŐ Lajos (1959): *A Kommunisták Magyarországi Pártjának tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban 1925–1930*. Különnyomat. Acta Universitatis Szegediensis. 47–77.

- SERFŐZŐ Lajos (1963): *A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925–1945)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SIPOS Péter (1972): Üzemtörténet és munkásmozgalom-történet. *Párttörténeti Közlemények* 18/4. 110–125.
- SOMBOR-SCHWEINITZER József (2003): 1937-es előadása a radikális baloldali mozgalmakról. *Múltunk* 48/2. 199–230.
- SZABOLCSI Miklós (1972): Irodalomtörténet és munkásmozgalom-történet. *Párttörténeti Közlemények* 18/2. 123–141.
- SZILÁGYI János (1961): *A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között (1920–1944)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI János (1964): *Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919–1945 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI János (1970): A munkáskultúra történetének kutatásáról. Hozzászólás Kabos Ernő tanulmányához. *Párttörténeti Közlemények* 16/3. 168–175.
- SZILÁGYI János (szerk. 1979): *Munkásmozgalom és kultúra, 1867–1945*. Kossuth, Budapest.
- SZOLLÁTH Dávid (2010): *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*. Balassi, Budapest.
- THOMPSON, Edward Palmer (2007): *Az angol munkásosztály születése*. Osiris, Budapest.
- V. TOLDI Sarolta (szerk. 1987): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája, 1945–1984*. Kossuth, Budapest.
- VASS Henrik – SIPOS Levente (szerk. 1982): *Műveltség – művészet – munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről*. Népszava, Budapest.
- VASS Henrik – SIPOS Levente (szerk. 1978): *Munkásmozgalom-történet – társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VASS Henrik (1963): A párttörténetírás és oktatás egyes feladatairól a VIII. Kongresszus határozatainak tükrében. *Párttörténeti Közlemények* 9/2. 3–25.
- VASS Henrik (1971): Munkásmozgalom-történet és helytörténet. *Párttörténeti Közlemények* 17/1. 3–31.
- VASS Henrik (1976): A Párttörténeti Intézet tudományos munkájáról. *Párttörténeti Közlemények* 22/3. 3–35.
- VASS Henrik (szerk. 1978): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1971–1975*. Budapest, Kossuth.
- VASS Henrik (2004): *Egy életút a XX. században. Találkozásom a történelemmel*. MTA TTI – Glória Press, Budapest.
- VOIGT Vilmos (1968): *Irányzatok és távlatok a mai munkásdal-kutatásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZOLTÁN József (szerk. 1959): *Budapest munkásmozgalma 1919–1945. Bibliográfia*. I–III. kötet. FSZEK, Budapest.
- ZOLTÁN József (főszerk. 1965): *Budapest munkásmozgalmának válogatott irodalma (1919. augusztus 1. – 1945. február 13.)*. FSZEK, Budapest.

A TÖRTÉNETÍRÁS IDEOLÓGIAI FUNKCIÓI MAGYARORSZÁGON AZ 1960-AS ÉS AZ 1970-ES ÉVEKBEN

Az alább következő elemzések apropóját és szűkebben vett tárgyát két MSZMP KB ideológiai állásfoglalás jelenti, amelyek a magyar történettudomány helyzetéről és feladatairól születtek, s amelyek közül az első 1968. szeptember 10-i, a második 1977. február 1-i keltezésű.¹ Szögezzük le rögtön: e határozatok tényében önmagában nincs meglepő. A kulturális és tudományos élet Kádár-kori ideológiai „kézi-vezérléséről” az 1958-as *Művelődéspolitikai irányelvektől* kezdve központi bizottsági határozatok sora tanúskodik. Ha nincs benne semmi meglepő, akkor nincs benne semmi izgalmas vagy figyelemreméltó sem – mondhatná valaki. Ez azonban messzemenőkéig nincs így. Szemben a legtöbb kelet-európai szocialista ország gyakorlatával, az „ideológiai állásfoglalás” műfaja a Kádár-korszakban még a KB-határozatok szintjén is meglehetősen pragmatikus diszciplínának bizonyul. Noha az egyértelmű elvi iránymutatás szándékától vezérelt ideológiai sematizálás ezekből a szövegekből sem hiányzik, mindez legtöbbször a mindenkori társadalmi, gazdasági, kulturális problémákról adott konkrét helyzetelemzések közéjébe illeszkedik. Ezek az elemzések pedig olykor már-már mazochista módon utalnak a magyar társadalom eszmei-társadalmi anomáliáira, és időnként vért izzadnak, hogy a marxizmus-leninizmus doktrínáit és nyelvezetét az aktuális helyzetekhez (vagy a párton belüli hatalmi harcokhoz) és bizonyos mértékig a társadalmi elvárásokhoz igazítsák. Jellemző, hogy az MSZMP monopol politikai szerepe, a Szovjetunióhoz fűződő viszony és 1956 megítélése kivételével, a korszakban még az olyan kikezdhetetlenné látszó marxista dogmák is pragmatikus ideológiai értelmezéseinek tárgyává válhatnak, mint a munkásosztály társadalmi vezető szerepének kérdése.

¹ Lásd Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a magyar történettudomány helyzetéről és feladatairól (1968) (VASS 1974: 200–216). Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a történettudomány helyzetéről (1977) (VASS 1983: 361–372).

A történettudomány szempontjából ez a műfaji sajátosság az ideológiai szövegek *historiográfiai értékéről* tanúskodik. A MSZMP KB állásfoglalásai jelzik a történetírásnak tulajdonított vagy attól elvárt társadalmi funkciókat, láthatóvá teszik az ideológiához való közeledés és az attól való eltávolodás tudományos és politikai játéktérét, tanúskodnak az egyes történettudományos kutatási témák ideológiai tétjéről és befolyásoltságának mértékéről és így időbeli lefutásukban láttatják a hazai történetírás belső és külső eszmei kényszereinek alakulását a Kádár-korszakban.

E historiográfiai jelentőséget tovább növeli az a szerep, amelyet a létező szocializmus ideológiája a történettudománynak juttat. A filozófia mögött, de a politikai gazdaságtan előtt, a történetírás maga a *par excellence* marxista-leninista társadalomtudomány. Míg előbbi kettő törvényszerűségeket kutat, utóbbi a történelmi materializmus elveinek megfelelő történeti-társadalmi valóság megalkotásának tudománya. A történetírás esetében úgyszólván egyfajta deskriptív törvényalkotó tudományról kellene beszélni, melynek célja nem elvi iránymutatás, hanem a történeti és társadalmi valóság ideológiai szempontú *szelekciójának* konkrét kidolgozása: vagyis a társadalmilag haladó és elmaradott, a progresszív és reakciós, a szükségszerű és esetleges, az objektív és szubjektív, a történetileg értékes és káros tényezők elkülönítésének és szisztematikus kifejtésének tudományos gyakorlata a történelemre való tekintettel. A történetírás a létező szocializmus marxizmusában ennyiben mindig a *jelen tudománya* is, mert szelekciós szempontjait nem csupán a dialektikus materializmus örök törvényeiből, de az osztálytársadalom aktuális küzdelmeiből is meríti.² Ez a tény pedig *közvetlen ideológiai*, vagyis a szakmain messze túlmutató funkcióval ruházza fel: a szocialista társadalomban elvi feladata az, hogy a társadalom tagjainak gondolkodását úgyszólván felzárkóztassa az általuk megélt történelmi valóság szintjére; demonstratív elemzésekkel és „eszmei harccal”, azaz múltképük közvetlen befolyásolásával alkalmassá tegye őket a jelen társadalmi követelményeinek és a jövő elvárásainak való megfelelésre. Ennek kapcsán nem csodálkozhatunk, ha az 1970-es évekig nem csupán az a szemrehányás érheti az ideológiailag nem kellően hangolt kelet-európai történészt, hogy munkáját „empirista”, „pozitivist” vagy „objektivist” tendenciák jellemzik, de az is, hogy „túlságosan múltba forduló” attitűdöt tesz magáévá.³

.....
² Mint Márkus György hangsúlyozza, „a történelem marxi szemlélete nem fogható fel a történelmi tények egyszerű konstatálásából következő, pusztán »leíró«, értékmentes absztrakció gyanánt. A történelem e szemlélete feltételezi egy meghatározott *perspektíva* elfogadását (azaz meghatározott, a jelenben meglévő s e perspektíva irányába mutató, azt célzó társadalmi *szükségleteknek*, a proletariátus radikális szükségleteinek igenlését), s az értékek egy ebből következő, ezáltal meghatározott megválasztását” (MÁRKUS 1971: 68: 12. jegyzet).

³ Kállai Gyula az MSZMP VIII. kongresszusán elhangzott felszólalásában például így fogalmaz: „Még mindig nem tudtuk leküzdeni fontos társadalomtudományi ágak elfordulását a mai élettől. Jellemző,

Ez a mindenkori *jelenre szabott* ideológiai feladat teszi, hogy a Magyarországon a szocialista korszakban visszatérően fogalmazódhat meg a történetírás ideológiai funkciójának egy erőteljes meghatározása: a történettudomány ideológiai feladata nem más, mint hogy döntő módon járuljon hozzá – a Kádár-korszak egy emblemikus kulcsszavát idézve – a társadalmi tudat mint *szocialista tudat* formálásához. Ebben a feladatkijelölésben a történetírásra természetyszerűleg a „történeti tudat” kérdésének kimunkálása hárult. Vagyis az, hogy a történelmet osztályharcként értelmezve a magyar történelmi hagyományoknak a közgondolkodásban, a közvélekedésben, a társadalmi értékválasztásokban, a nemzeti és társadalmi elkötelezettségben játszott szerepét vizsgálja, és ezek szükséges ideológiai korrekcióját hajtsa végre. Minderre pedig azért van szükség – mint arra a korszak ideológiai szövegei visszatérően rámutatnak –, mert a történelemhez való viszony Magyarországon hagyományosan igen fontos funkciót tölt be a társadalmi gondolkodás és a politikai közvélekedés alakításában.

Messze nem jelentőség nélküli ebből a szempontból, hogy a történettudományról szóló két KB-állásfoglalás nem csupán szlogenszerűen ismétli a „szocialista tudat” formuláját, de ez utóbbi két konkrét kutatási programhoz is kapcsolható. 1964-ben az MTA – utólagos javaslat alapján – veszi fel kiemelt kutatási témái közé „A szocialista tudat kialakítása és fejlesztése” című témát, melynek megvalósítása részben az Akadémia Történeti Intézetének hatókörébe kerül (PACH 1977: 82). 1976-ban pedig a KB Agitációs és Propaganda Bizottság tűzi ki „A szocialista tudat fejlődése” című kutatási témát, melyet jelentős „interdiszciplináris” együttműködés keretében (18 tudományos intézet és tanszék több mint 60 kutatójával) az ELTE II. Filozófia Tanszéke koordinált, s amelyben az MTA Történettudományi Intézetének két résztema, a „Történelmi önismeret és szocialista tudat”, illetve „A politikai gyakorlat és a marxista-leninista elmélet kapcsolatának mai problémái” kidolgozásának feladata jutott.⁴

Egy pillanatra sem szeretnénk azt a látszatot kelteni, hogy ezek az ideológiai célok és a hozzájuk köthető kutatási programok minden további nélkül a magyar történetírás általános Kádár-kori eszmei látületét adhatnák. Különösen nem az 1960-as években. Hiszen nem túlzás azt állítani, hogy ebben az időszakban valamennyi társadalomtudomány közül a történetírás volt az, amelyik a leginkább

.....
 hogy a hivatalos történetírói folyóirat, a *Századok* az ellenforradalom leverése óta 19 számot bocsátott ki, több ezer oldal terjedelemben, de mindössze két tanulmányt közölt hazánk felszabadulás utáni történetéről” (KÁLLAI 1962: 213). Lásd ehhez még P. N. Fedoszejevnek, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája alelnökének a magyar Agitprop-delegáció 1963-as látogatása során tett megjegyzését, mely szerint „a szovjet történettudományban még mindig tapasztalható a múltbafordulás” (MOL 288. f. 41/17, 25).
⁴ Összefoglaló A *szocialista tudat fejlődése* című, az MSZMP KP Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási irány zárótanulmányáról (MOL 288. f. 41/330, 41–42). A zárótanulmány részletei megjelentek a *Társadalmi Szemle* 1980/8–9. számában (85–110).

megsínylette az 1956-os forradalom ideológiai értelmezésének romboló határait. 1956-tal egy mai szemmel nézve egészen elképesztő történelmi zárójel kerül a magyarországi történeti diskurzusokba: mikor egyes hazai ideológiai szövegek már a történeti kutatás teljes szabadságáról beszélnek, mikor Kádár János 1956 kapcsán már „társadalmi tragédiát” emlegethet, a hazai történészek az „ellenforradalommal” még hosszú ideig csak mint ideológiai tiltójellel – vagy legfeljebb propagandaanyaggal –, de mint valódi történeti kontextus és magyarázat nélkül álló eseménnyel kénytelenek szembenézni. Ez a helyzet pedig kiváltotta a történeti szakmai tudat olyan öncenzurális gyakorlatait, mely saját történetmegtelenítésével csak ennek kánonná emelt érzéstelenítése árán volt képes szembenézni. Lássunk egy példát: mikor Pach Zsigmond Pál egy 1975-ös cikkében azokról „a sikerek és vívmányokról” beszél, „amelyeket 1945 óta és 1957 óta a független, szabad, szocialista Magyarország építésében elértünk”, akkor nem teheti meg – s valószínűleg szándékában sem áll –, hogy e „független és szabad” ország akadémikusaként, nem mellesleg az MTA Történettudományi Intézet igazgatójaként felvesse a kérdést, hogy történetileg mi magyarázza, hogy a harmincéves függetlenség, szabadság és szocializmus történetét cezúraként szeli ketté egy olyan láthatatlan esemény, amelyben ezek szerint radikálisan eltérő célok és értékek megvalósításáról volt szó (PACH 1977: 274).

Az 1970-es évek szellemi anesztéziológiával kezelt „ellenforradalom” kérdése a 60-as években azonban még fájdalmas tünet. A történeti tudat zavarai ebben az időszakban valójában alig-alig teszik a történettudományt alkalmassá arra, hogy nekiláthasson közvetlen ideológiai feladatának, a „történeti tudat” vizsgálatának, nem kevés zavart okozva ezzel magának a pártnak az ideológiai helyzet-elemzéseiben. Jól példázza ezt, hogy miközben Szirmai István a Központi Bizottság titkára, egyben a KB Agitációs Propaganda Bizottságának elnöke, egy 1963 márciusában a Politikai Akadémián elhangzott *A marxizmus-leninizmus eszmei offenzívája* című előadásában „a felélénkülés jeleiről” beszél történettudományunkban, mert „előtérbe kerültek a szocializmus építése, a párt eszmei harca szempontjából időszerű legújabbkori témák” (SZIRMAI 1963: 223), addig egy 1963. májusi agitprop-bizottsági jelentés „a történettudományban tapasztalható elmélettől való idegenkedést, a vulgarizálást, a pozitivistá és objektivistá tendenciákat” teszi szóvá, s azt, hogy „a kedvező változások ellenére is elmaradott a legújabb kori magyar történelem, különösen a népi demokratikus korszak és az egyetemes történelem tanulmányozása”. A „felsorolt hibák közös okát” pedig „elsősorban a pártos marxista igény, a marxista elméleti és módszertani megalapozottság gyengeségében” találja meg.⁵

.....
⁵ *Javaslat a társadalomtudományi munka szervezésének és irányításának megjavítására* (MOL 288. f. 41/8, 19–20).

1968 nyarán megjelent *Történelmi ismeret – szocialista tudat* című könyvében Elekes Lajos az 1956 utáni hazai historiográfiai fejlődésben hasonló ideológiai elbizonytalanodást detektált, aminek forrását egyértelműen a történetírást illető központi irányvonal hiányának tulajdonította: „Miután a követendő, a kívánatos irányvonal tekintetében nem állt rendelkezésre – a történettudományi munka vonatkozásában – világos és egyértelmű állásfoglalás, [...] a fejlődés meglehetősen spontán módon, nem egy vonatkozásban ösztönösen és alkalmyszerűen alakult” (ELEKES 1968: 135). Azt azonban nem tudhatjuk, hogy Elekes mennyire volt elégedett a néhány hónappal később megjelenő „A magyar történettudomány helyzetéről és feladatairól” szóló KB Agitációs Propaganda Bizottsági állásfoglalással, mely inkább növelhette, mintsem eloszlathatta a történész szakma ideológiai zavarait. A pártdokumentum már szerkezetében sem tükröz egyértelmű iránymutatást: magát a jelentést az MTA II. Filozófiai és Történettudományi Osztálya terjesztette a KB Agitprop Bizottság elé, melyhez azonban a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya fontos kiegészítéseket fűzött, mondván, az MTA-jelentés a magyar történettudomány helyzetéről a „valóságosnál problémamentesebb összképet” sugall (VASS 1974: 212). E két állásfoglalást aztán a KB Agitprop Bizottsága saját közleménye zárta, amely újabb szempontokat fűzött az ideológiaiilag már így is túlterhelt állásfoglaláshoz.

Az 1968-as állásfoglalás, miután megállapítja a marxizmus-leninizmus uralkodóvá válását történetírásunkban, s már-már stilisztikailag is fájdalmas módon ismételteti a történetírás szerepét a szocialista tudat formálásában – melyet egészen a történeti ismeretterjesztés szükségességének kérdéséig terjeszt ki –, konkrétumokat csak az „elmúlt évek tudományos vitái kapcsán” említ, amelyekben azonban mindjárt állást is foglal. A Horthy-korszak fasiszta jellegének megítélését övező viták álláspontjait ismertetve például Nemes Dezső – aki ekkor a Politikai Bizottság tagja és a Politikai Főiskola igazgatója – álláspontjára hívja fel a figyelmet, mely szerint a korszak „a fasiszta önkényuralom és a burzsoá törvényesség bizonyos elemeinek” keveréke (VASS 1974: 202). Rosszabbul járnak a népi demokratikus átalakulás jellege körül kialakuló történészvita résztvevői, akik a polgári demokratikus és szocialista szakasz viszonyának meghatározásán fáradoznak. Leszögezve, hogy „ezt a problémát a nemzetközi marxista irodalomban is vitatják, eldöntéséhez további kutatások szükségesek”, az állásfoglalás a következő megállapítást teszi: „valószínűnek látszik, hogy e két szakaszt nem lehet élesen elválasztani: nem két forradalom egymásutánjáról van szó, hanem sajátos, békés útról a proletárdiktatúra, a szocializmus győzelméhez, amelyben a demokratikus és szocialista elemek első perctől fogva keveredtek, sajátos ötvözetet alkottak, s lépésről lépésre a szocialista elemek kerültek túlsúlyba” (VASS 1974: 203). Hogy a történelmi valószínűségnek ezt az elgondolását az állásfoglalás milyen források, milyen elemzések alapján tárta fel, arról a dokumentum nem árul el további titkot.

E két vitával ellentétben, a harmadikat – a Molnár Erik nézetei körül kialakulót – az állásfoglalás nem tárgyalja jelentőségének megfelelően, s ennek éppen a történettudomány ideológiai funkciói tekintetében jelentősége van. A Molnár Erik vagy „történész-vitát”, mely egészen a 70-es évek közepéig, de talán még azontúl is mozgósította a magyar történészeket, nem volna túlzás a Kádár-korszak döntő historiográfiai eseménysorozatának tekinteni. Ebben az írásban nincs módunk, de szándékunk sem, hogy ezt a vitát akár csak vázlatosan is ismertessük. Legutóbb Lackó Miklós tette közzé ez irányban végzett részletes kutatásait a *Századok* 2008-as évfolyamában (LACKÓ 2008). Itt csupán azokra az ideológiai következményekre érdemes felhívni a figyelmet, amelyeket e vita hosszú távon generált.

Az első és talán legfontosabb következmény magának a marxista-leninista ideológiának a Kádár-kori természetét és ennek a történelemmel való kapcsolatát érinti. Mert miközben Molnár Erik kommunista rendszer iránti lojalitása megkérdőjelezhetetlen maradt, sőt radikális antinacionalizmusa az 1956-ra vonatkozó egyetlen korszakbeli történeti jellegű értelmezési kísérletének mondható, amennyiben 1956-ot mint a magyar közgondolkodás nacionalista elemeinek felszínre törését és politikai hatalomátvételi kísérletét jellemezte, s ennyiben értelmezése teljes mértékben kiszolgálta a kádári restauráció ideológiai szükségletét, az általa generált vitában az is kiderült, hogy ez az ideológiai igyekezet nem határok nélküli. A magyar nemzeti függetlenségi törekvések Dózsa-parasztháborútól 1919-ig tartó vonulatának a történelmi materializmus doktrínájával való összevetése ugyanis nem csak arra világított rá, hogy az osztályharc mint végső történelmi mozgatóerő koncepciója igencsak képlékeny történészi alkalmazást igényel, de arra is felhívta a figyelmet, hogy hazánkban a „nemzet”, „haza” és „hazafiság” koncepciói kapcsán olyan *történelmi tétek* jönnek forgalomba, amelyek között csupán politikai-hatalmi szóval döntenem nem lehet. A történész-vita ennyiben közvetett módon a tisztán ideologikus történetírás határaitra világított rá.

A második következmény közvetlen kapcsolatban áll az elsővel. A történész-vita ugyanis intenzitásával, a benne felszínre kerülő elvi és gyakorlati történeti eredményekkel, az általa teremtett nyilvánossággal már-már megidézte egy valódi tudományos vita légkörét. Ennyiben nem csupán a történeti forráskezelés és magyarázat bizonyos képlékenységet tette kézzelfoghatóvá a marxizmus-leninizmus által meghatározott társadalomtudományos színtéren, de implicit módon megkérdőjelezte a majd az 1969-es KB *Tudománypolitikai irányelvekben* megfogalmazott és az 1973-as „filozófus-perben” közvetlenül hivatkozott ideológiai álláspontot, mely szerint a marxizmusban adott történelmi feltételek között egy adott kérdésnek csupán egyetlen igaz megoldása lehetséges.⁶ A történész-

.....
⁶ „Csak egy objektív valóság van, meghatározott történelmi feltételek között csak egyféle objektív igazság létezik, ezért az azt kutató marxizmus sem lehet többféle” (VASS 1974: 356). „Aligha szükséges

vita ugyan látszólag nem vonta kétségbe az egységes marxista történeti „alapigazság”, vagyis a gazdasági érdekek által motivált osztályharc tételének kizárólagosságát, valójában azonban épp azt mutatta ki, hogy ezt az igazságot nagyban eltérő történeti magyarázatokban is kamatoztatni lehet.

A vita harmadik ideológiai következménye a nyilvánosság tényezőjének jelentőségében rejlett. Ezt az aspektust egyébként maga Molnár Erik vezette be, mikor a magyar történeti gondolkodásban megbúvó nacionalista elemek bírálatát 1962-ben az *Új Írás* hasábjain népszerűsítő formában tette közzé (MOLNÁR 1962). Ezzel nem csak azt érte el, hogy a vita 1967-től kezdődő második hulláma már a sajtóban, a történészek közvetlen befolyási körén túl zajlott le, de mindez azt is láthatóvá tette, hogy a „közgondolkodás” jóval többet jelent, mint az ideológiai befolyásolás megcélzott kollektív alanyát. A nyilvánosság befolyásolásáról a nyilvánosság előtt folyó vita ugyanis arról tanúskodott, hogy a szocialista tudat alakításához nem csupán ideológiai sémákra, de konkrét *tényekre* és *érvekre* is szükség van. Ez pedig hosszú távon jelentősen átalakította a marxista történetírás társadalmi hatékonyságáról szóló elképzeléseket.

Mindez természetesen nem változtat a tényen, hogy a Molnár Erik kapcsán kialakult történészi vita nem lépett ki a marxizmus keretei közül, s mai szemmel nézve a megfogalmazott álláspontok egyike sem tűnik elfogadhatónak. Azt azonban minden jel szerint elérte, hogy a történetírással terhelt ideológiai funkciók és tételek az 1970-es évekre átrendeződjenek, amint erről az 1977-es, második, történészeknek szóló Agitációs Propaganda Bizottsági állásfoglalás tanúskodik. Ezt a változást valójában már az 1969-ben közzétett KB *Tudománypolitikai irányelvek* jelzik, amelyekre az 1977-es állásfoglalás közvetlenül hivatkozik, szót sem ejtve az azt egy évvel megelőző, történészeknek címzett ideológiai dokumentumról. Figyelemreméltó, hogy a *Tudománypolitikai irányelvek* egyik fő gondolata, mely szerint Magyarországon a társadalomtudományos kutatás teljesen szabad, „nincsenek tiltott témák és előírt következtetések”, e szabadság gyakorlásában „ugyanakkor nagyfokú politikai felelősség és következetes önellenőrzés” szükséges (VASS 1974: 355), már korábban megjelenik a hazai történészi diskurzusban. Pach Zsigmond Pál egy 1968-as írásában már megfogalmazza a következő alapelvet: „teljes szabadság a kutatásban – nagyfokú társadalmi-politikai felelősség a közlésben és felhasználásban” (PACH 1977: 23). Az persze már egy másik kérdés, hogy a „politikai felelősség” formula leginkább a pártideológia kiszolgálását,

.....
bizonyítani, hogy az objektív valóság létének tagadása, az egy adott kérdésben lehetséges többféle igazság feltételezése, a törvényszerűségek tagadása a történelemben – tudománytalan, sőt lényegében tudományellenes tettek” (VASS 1979: 465). Ez utóbbi KB-határozat kapcsán, Földesi Tamás igyekezett finomítani annak tézisének a már a korszakban is kirívó korlátoltságán, mely szerint a marxizmusban egy adott kérdésnek csak egyetlen igaz megoldása létezhet (FÖLDESI 1974).

az „önellenőrzés” pedig az öncenzúra szentesített gyakorlatát jelentette, revánsot véve ezáltal a kutatási szabadság hangoztatott elvén.

Az 1977-es, történettudományról szóló KB-állásfoglalás azonban nem ezeket, hanem egy másik, új keletű ideológiai alapelveket hangsúlyoz. A dokumentum egy helyen így fogalmaz: „míg korábban elsősorban a történettudomány ideológiai-tudatformáló funkciójára esett a hangsúly, addig 1969 óta nagyobb figyelem fordítódott az *ideológiai-tudatformáló*, valamint *valóságfeltáró* funkciónak a történettudományon belül is megnyilvánuló egységére” (Vass 1983: 362). Megkockázatható az állítás, miszerint a „tudatformáló” és „valóságfeltáró” funkciók nevesített elkülönítése tulajdonképpen legitimálja a hazai történetírásban azt a lehetőségét, hogy közvetlen ideológiai kötelezettségek nélkül tegyen eleget tudományos feladatának. A „valóságfeltárás” kifejezést ugyanis a *történeti kutatás* szinonimájaként lehetett érteni, amelytől innentől kezdve csak a jelenkori vagy közvetlen politikai tételt bíró témák (1919, Horthy-korszak) esetében követelt automatikus ideológiai érdekérvényesítést. Jellemző, hogy maga a KB-állásfoglalás alig-alig hozza szóba a tudatformálás kérdéskörét – azt csak a készülő tízkötetes *Magyarország-történet* munkálatai apropóján és a népszerűsítő művek igénye kapcsán említi – és inkább a történetírás „eszmei-módszertani” kérdéseiről és a történetészek „közéleti” szerepéről ír.

Nem kevésbé fontos azonban észrevenni azt is, hogy az 1977-es KB-állásfoglalás tulajdonképpen inkább szentesített, mintsem megteremtett egy új tudományos helyzetet. Mert a történetírásban rejlő valóságfeltáró és ideológiai funkciók egységének hangoztatása, amely az 1969-es *Tudománypolitikai irányelvek* óta került be a hazai történetészek szótárába, valójában ettől a pillanattól kezdve annak a kérdésnek a felvetését is lehetővé tette, hogy milyen *arányban* és milyen *módon* kerüljön sor erre a szintézisre. Jellemző, hogy egy 1971-es egri tudományos tanácskozáson, mely a „szocialista hazafiság és történelem” kérdéskörét ölelte fel, Ránki György a Köpeczi Béla nyitóelőadásában elhangzott történeti „valóságfeltárás és ideológia” viszony kérdéséhez a következő kritikai megjegyzést fűzte: „természetesen a tudomány része az ideológiának, de a tudománynak ugyanakkor feladata is az ideológiának mint jelenségnek a vizsgálata és kutatása”. Ehhez pedig Ránki a történetírás egy olyan, eredetileg Szűcs Jenőtől származó definícióját kapcsolta, mely szerint a „történettudomány a múlt szociológiája”.⁷ S szinte vonakodva tette hozzá, hogy a „történettudomány persze a múlt politikája” is, de még ez is csak azt jelenti, hogy „nem helyettesítheti a jelen politikáját” (Ács et al. 1974: 222). Ugyanezen a tanácskozáson R. Várkonyi Ágnes a „valóságfeltárás/ideológia” kérdéséhez és Ránki György gondolatához kapcsolódva már az 1848-as történetésznevezeték megfogalmazását eleveníti fel: „a történelem a jövő

⁷ „A történelem a múlt szociológiája” megfogalmazáshoz lásd Szűcs 1984: 164.

csillagászata”, amely a mai nemzedék számára szolgált tanulságokat a múlt valóságának megismertetésén keresztül. Zárásképpen pedig Horváth Mihályt idézi: „elérkezett az az idő, mikor igen sokan, sőt talán egész nemzedékek csak az igazságot követelik” (Ács et al. 1974: 234).

Mindebből nem szükséges messzemenő következtetéseket levonni. Az azonban állítható, hogy az 1970-es évekre a magyar történetírásban kialakul az a legitim lehetőség, hogy ha nem is „posztmarxista”, de „posztideologikus” módon lássa el feladatát. Gondosan kiválasztott témák esetében a történeti „valóságfeltárás” valódi eredményeket hozó történeti kutatássá volt alakítható, s a tudatformálás funkcióját történeti ismeretterjesztésként is lehetett érteni, amely megint csak lehetőséget adhatott a maradandó történeti értékkeremtésre, amint erre a *História* folyóirat 1979-as indulása példaként szolgál.⁸ Az ideológiai funkció jelenléte azonban továbbra is ott kísértett a szakmai választásokat övező *morális helyzetekben*. Ennek elemzése azonban, épp emiatt, részben túlmutat az ideológia területén. Feltárása ugyanakkor messze nem csupán historiográfiai kérdés. A választ itt csak a történeti szakmai öntudat és a „szocialista tudat” olyan mentalitás- és társadalomtörténeti elemzése adhatja meg, melynek „valóságfeltáró” funkciója mentes minden öncenzúrától és apologetikától.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MOL 288. f. 41/8.

MOL 288. f. 41/17.

MOL 288. f. 41/330.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ács Tibor et al. (szerk. 1974): *A szocialista hazafiság időszerű kérdései*. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Budapest.

ELEKES Lajos (1968): *Történelmi ismeret – szocialista tudat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

FÖLDESI Tamás (1974): „Egy az igazság” és „oszthatatlan”? *Magyar Filozófiai Szemle* 6. 824–857.

KÁLLAI Gyula (1962): *Szocializmus és kultúra*. Kossuth, Budapest.

LACKÓ Miklós (2008): Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok* 6. 1483–1536.

MÁRKUS György (1971): *Marxizmus és „antropológia”*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

⁸ A népszerűsítő folyóirat iránti igényt az 1977-es állásfoglalás is jelzi (Vass 1983: 364).

- MOLNÁR Erik (1962): Történet szemléletünk nacionalista maradványairól. *Új Írás* 11. 1236–1243.
- PACH Zsigmond Pál (1977): *Történet szemlélet és történettudomány*. Kossuth, Budapest.
- SZIRMAI István (1963): *A kommunista eszmék győzelméért*. Kossuth, Budapest.
- SZŰCS Jenő (1970): A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához). In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest. 11–189.
- VASS Henrik (szerk. 1974): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Kossuth, Budapest.
- VASS Henrik (szerk. 1979): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975*. Kossuth, Budapest.
- VASS Henrik (szerk. 1983): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Kossuth, Budapest.

A MIKROTÖRTÉNELEM
MAGYARORSZÁGON

MI A MIKROTÖRTÉNELEM?

102

In: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról
Szerk.: ERŐS VILMOS – TAKÁCS ÁDÁM. Budapest, 2012,
ELTE Eötvös Kiadó. /Talentum 13./ 102–111.

A mikrotörténelem egy viszonylag jól körülhatárolható kisebb egység (legtöbbször egyetlen esemény, egy falu közössége, egy család vagy egy egyén) intenzív történeti vizsgálatát jelenti: a történész nem teleszkóppal, hanem mikroszkóp segítségével vizsgálja tárgyát. A mikrotörténelemben a történeti vizsgálat fókuszának beállítása konkrét esetekre, személyekre és körülményekre a tárgy intenzív tanulmányozását teszi lehetővé, és így egészen más képet kapunk a múltról, mint a nemzetek, államok, egyes társadalmi csoportok történetéből évtizedeket, századokat vagy valamely hosszú időtartamot felölelő vizsgálatok eredményeiből.

A mikrotörténelem azonban – és ez a definíció második, már nem magától értetődő, de annál fontosabb eleme – nagyobb célt tűz maga elé, mint egy pusztán esettanulmány: a mikrotörténész mindig valamely általános történeti kérdésre keresi a választ a mikrovizsgálat révén. Ahogy Charles Joyner mondja, „a mikrotörténelem a nagy kérdésekre kis helyeken keresi a választ” (idézi SHIFFLETT 1995). (Ha pedig a mikrotörténelemnek nem a tárgyából, hanem a céljából indulunk ki, beszélhetünk akár egy egész ország mikrotörténelméről is [vö. SZIJÁRTÓ 2011].¹)

Végül pedig a mikrotörténelem alapvető jellemzője, hogy a múltbéli embereket nem a mélyben működő nagy történelmi erők bábjaiként ábrázolja, hanem tudatos cselekvőknek tekinti őket – és itt főleg az olasz *microstoria* iskolára gondolok, amellyel a szűk értelemben vett mikrotörténelem azonos, és amely világszerte jelentős hatást gyakorolt, különösen az *Annales* körére és a német kollégáikra, de amelytől később lényegesen eltérő mikrotörténelmi munkákat is létrehozott főleg az angolszász történetírás.

¹ A történelem a múlt történetként való értelmező megjelenítése, ez alól a mikrotörténelem sem kivétel. Magyarország mikrotörténelmét egy könyvsorozatként lehetne elképzelni, amelyben mikrotörténelmi munkák tucatjai kerülnének egymás mellé, amelyek mind egy-egy esetet alaposan körüljárva egy-egy nagyobb történeti kérdésre próbálnak válasszal szolgálni, miközben tarka együttesük a történelem diskurzus mivoltát leképezve egyszerre több szövegben szólaltatná meg Magyarország múltját.

ELŐFUTÁROK: NEM TUDJÁK, DE TESZIK

„A valaha elvégzett legalaposabb vizsgálat” – írták George R. Stewart könyvéről a *New York Times* hasábjain. De nem manapság, mert a gettysburgi csata döntő mozzanatát, a délieknek Pickett tábornok által vezetett, a Temetődomb ellen intézett, az északiak által végül visszavert támadását egy több mint fél évszázada megjelent munka tárgyalja. Mivel az amerikai történelem legdrámaibb mozzanata a polgárháború, ennek csúcspontja Gettysburg, tehát „Pickett rohama” az amerikai történelem központi pillanata – érvelt Stewart, és könyvében mindössze 15 óra történéseit vizsgálta (STEWART 1959).

A historiográfia oktatása kapcsán az egyik tapasztalatom az, hogy bárhol próbálom kijelölni valami kezdőpontját, hogy azután az adott anyagot valamilyen értelmesnek tűnő rendszerbe szervezzem, mindig akadnak történetírók, akik kilógnak ebből a kronológiai keretből: velük mint előfutárokkal külön kell foglalkozni. Itt is erről van szó: valójában a mikrotörténelem története sem Itáliában kezdődött. Stewart könyve már 1959-ben megjelent Amerikában, és nemcsak alcímében mondta magát – először – mikrotörténelemnek, hanem megközelítésmódja is teljesen megfelelt a később létrejött *microstoriáénak*: „Közelítsünk akkor mikrokozmoszként a rohamhoz. Ily módon, aprólékos, gondos vizsgálat tárgyává téve pár órát, olyan világosan tárulhat eléink a háború, mintha a teljes négy évet tekintenénk a maguk egészében, de éles fókusz nélkül” (STEWART 1959: xii).

Nemcsak Stewart írt mikrotörténelmet a (későbbi) olasz mikrotörténelem célkitűzéseivel – ezek ismerete nélkül. Für Lajos könyve (immár 2000-ből) ugyanilyennek látszik. Vajon miért verte félholtra az egyik földesúr a másikat Tisza-bercelen 1784. május 23-án a dinnyeföld kiosztása alkalmával? Ebből az első pillantásra érthetetlen mozzanathoz indult ki Für Lajos, s a kérdés megválaszolása érdekében könyvében feltárt egy egész világot. Részletes elemzése eredményeképpen bemutatja, hogy két típus, két mentalitás ütközött össze – a szó szoros értelmében is – a megvert Olasz Lajos és a tettes Bessenyei Boldizsár személyében. Olasz Lajos, az erőszakos *homo novus* széleskörű ellenérzést keltett magával szemben mint törekvő, újíto gazda, aki különösen a majorsági földművelés kiterjesztésével próbálkozott a falu számára nagy fontosságú közösségi állattartás rovására. A kétségtelenül a jövőt képviselő földesúrral a kudarcos maradiság, de egyúttal a jobbágyvédő szándék került szembe Bessenyei Boldizsár alakjában (FÜR 2000).

Für Lajos minden elméleti háttér nélkül is mikrotörténelmet írt, ahogy a berceli zenebonában meglátta mindazt, ami a 18. század végi Magyarország agrártársadalmát jellemezte, és ezen az eseten keresztül, ebből kibontva megírta azt, amit ő erről gondolt fél évszázados kutatói pályafutása végén.

A KLASSZIKUS MIKROTÖRTÉNELEM: AZ OLASZ ÚT

A *microstoria* legismertebb munkájában Carlo Ginzburg Menocchióban, a tragikus sorsú molnárbán, az ő Istenről és a világról vallott furcsa nézeteiben a mintegy repedésen felszínre törő ősi hagyomány, az orális materialista népi kultúra képviselőjét látja. Menocchio „egy elkallódott, véletlenül megmaradt hírmondója egy ismeretlen és kifürkészhetetlen világnak”, esetének „háttérében a népi kultúra elnyomása és megsemmisítése áll” – írja (GINZBURG 1991: 29, 291).

A társadalomtörténeti irányultságú *microstoria* alapművében pedig Giovanni Levi a modern állam kialakulását előkészítő változások alternatív történetét adja: figyelmét a mikroszintre összpontosítva az embereket nem a nagy, személytelen, a mélyben munkáló történelmi erők bábjaiként, hanem aktív cselekvőkként ábrázolja. A *falusi ördögőző és a hatalom* című könyvből az derült ki, hogy a santenai parasztok célja nem a profit maximalizálása volt, mint a *homo oeconomicus*nak, hanem arra törekedtek, hogy a kockázatokat minimalizálják életükben – és a főhős Giovan Battista Chiesa ördögűzéseinek sikere tükrében mondhatjuk, hogy nem csak gazdasági téren (LEVI 2001).

Erdélyi Gabriella a körmendi ágostonos barátok elleni vizsgálatot tárgyaló kiváló könyvét maga illeszti be az olasz mikrotörténelem historiográfiai és elméleti-módszertani közegébe. Komoly teoretikus arzenál felvonultatása után elemzi a tanúkihallgatások közléshelyzetét, az emlékezés folyamatának sajátosságait, a szakrális ökonómia fogalmának keretében értelmezi a körmendiek viszonyát a botrányos életet folytató szerzetesekhez, majd a kolostorreformban és a reformációban egyaránt kulcsfontosságú papválasztás kérdését megvizsgálva a kolostorper történetét ezen a szálon lazán hozzáfűzi a reformáció korának kiterjedt diskurzusához. Ugyan nem mondja azt, mint Ginzburg, hogy éppen a körmendi kolostorper kellett megvizsgáljunk ahhoz, hogy az egyház középkor végi reformjainak és a reformációnak a kapcsolata feltáruljon előttünk, de könyve egyértelműen rokonítható az olasz mikrotörténelem fő vonalának eredményeivel (ERDÉLYI 2005).

A FRANCIA RECEPCIÓ: ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK

A francia történetírás „kritikai fordulata” az 1980-as évek végén lényegében megújulási kísérletként értékelhető: két nagy szerkesztőségi cikk sürgette az *Annales* megújulását. 1988-ban az *Un tournant critique* az elbizonytalanodást és a válságot konstataulta (amelyet a társadalomtudomány és nem a specifikusan a történelem válságának tartott), és összefogást sürgetett az atomizálódás ellen. A rá következő évben megjelent *Tentons l'expérience* pedig már egy új paradigma létrehozására tett kísérletként értékelhető, amelynek középpontjába a strukturalista megközelítés helyébe az állandó változás, mozgás, a társadalom önépítése állna. Előtérbe került a léptékváltás koncepciója, és érezhető volt az olasz mikrotörténelem hatása (*Histoire* 1988, *Histoire* 1989).

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a *microstoria* javaslati igencsak kapóra jöttek a francia történészeknek, akik abban a reményben karolták fel őket, hogy ezek kihúzzák őket a társadalomtörténet válságából. Az *Annales* harmadik és negyedik generációja reflexióit a történeti vizsgálat szintjeiről, léptékeiről szóló *Jeux d'échelles* (1996) című kötetben foglalta össze (REVEL 1996). A francia recepciót ugyanis nem mikrotörténeti művek jellemezték, hanem a mikrotörténelem elméleti kérdései iránti figyelem. Ki kell emelnünk Bernard Lepetit koncepcióját a dinamikus kartográfiáról (LEPETIT 1995).

A magyar befogadásban is megtalálhatóak azok, akiket az olasz mikrotörténelem nem a forrásokhoz indított, hanem elméleti reflexióra sarkallt. K. Horváth Zsolt tanulmánya felvázol egy ívet két fikciós detektívtől, Sherlock Holmestól és Dupin lovagtól Peirce-ön át Polányiig és Warburgig, feltárva, hogy a megismerésnek lehet irracionális eleme, és rámutatva, hogy a nyomokból kiinduló mikrotörténelem ezt a megismerésmódot használja (K. HORVÁTH 2003).

Levi, Revel és Lepetit álláspontjával szembeszállva Lugosi András úgy véli, hogy a mikrotörténelemnek csak a valóságról reduktív modellt készítő válfaja kerül szembe feltétlenül a geertzi kulturális antropológiával (erre a viszonyra hamarosan külön kitérek), de van a mikrotörténelemnek egy holisztikus válfaja is, például Ginzburg történetírása, amely rokonságot mutat fel Geertz elképzeléseivel abban a tekintetben, hogy „a kiismerhetetlenül kusza világot [...] a maga összetettségében kívánja [...] szemügyre venni”. Lugosi azt javasolja viszont, hogy a mikrotörténelmet ne Ginzburgot követve az orvosi diagnosztika, hanem a homeopátia eljárásának analógiájaként képzeljük el: ez a tudás az általánosságra való törekvés nélkül is lehetséges (LUGOSI 2001: 28).

A NÉMETEK DUPLA FENEKŰ MIKROTÖRTÉNELME

Létezik-e vajon mikrotörténelem 500 oldalt meghaladó terjedelemben? Erre is van példa. Hans Medick és Jürgen Schlumbohm, a valamikori göttingeni Max Planck Történeti Intézet kutatói a társadalomtudományos történelem szemlélete és módszertana alapján fogtak be kutatásaikba, amelyeket a kilencvenes években már mikrotörténelemként értelmeztek újra. A megszületett vaskos monográfiák egyesítették mindkét megközelítésmód sajátos jegyeit (MEDICK 1996; SCHLUMBOHM 1994).

Sok tekintetben rokonítható ezzel az eljárással Benda Gyula posztumusz megjelent doktori értekezése, amely Keszthely 1740 és 1849 közötti történetének egyszerre társadalomtörténeti és mikrotörténelmi feldolgozása. Benda Gyula úgy sajátította el a mikrotörténelemnek a cselekvő egyénekre vonatkozó kérdésfeltevéseit, hogy rendelkezett a társadalomtudományos történelem műveléséhez szükséges tudással is, és nem adta fel eredeti kérdéseit, hanem folytatta a kezdeti kutatásokat, és ezekre építette rá a mikrotörténelmi megközelítésből következő vizsgálatokat (BENDA 2008).

A GYENGÉBB VÁLTOZAT: AZ ANGOLSZÁSZ MIKROTÖRTÉNELEM

Az angolszász mikrotörténelemre sokszor nem igaz már az, ami a *microstoria* definíciójának második eleme volt: tudniillik hogy a mikroszkopikus vizsgálat nem öncélú, hanem egy nagy történeti kérdésre keresi a választ. *Martin Guerre visszatérésének* története azt mutatja, hogy ez a kérdés háttérbe szorulhat a kutatás során – és pedig éppen azért, ami az olasz mikrotörténelemben is kulcsfontosságú volt: a cselekvő egyénekre, a múltbéli emberekre való összpontosítás miatt (DAVIS 1999). Sok olyan mikroelemzés is van azonban, amely már a kezdet kezdetén sem tűz maga elé az általánosság szintjén elhelyezkedő célokat. Az angolszász mikrotörténelem mindinkább az esetre fókuszál, és azt önmagáért, az emberért vizsgálja, illetve érdekességért, nem pedig egy általános történeti kérdésre való válaszadás igényével.

Ha megnézzük, milyen előadásokra került sor a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi konferenciáján, hogyan tettek többen próbát azzal, hogy saját munkájukat mikrotörténelemként értelmezzék át, általában ezzel a mikrotörténelmi vonallal állítható párba az, ami létrejött (DOBROSSY 2003). Ennek a típusnak a megjelölésére Robert Darnton az incidenstörténelem vagy incidenselemzés terminust javasolta (DARNTON 2004: 282).

MIKROTÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNETI ANTROPOLÓGIA

Jóllehet maga a *microstoria* sohasem titkolta rokonságát az antropológiával, mint erre már utaltam, Giovanni Levi mégis elvetette Geertz antropológiájának történeti alkalmazását (LEVI 1986). Az olasz mikrotörténelem és közvetlen követői azért helyezkedtek szembe a geertzi szemlélettel, mert abban a valódi cselekvő a kultúra, amely az egyénben csak megnyilvánul, míg a *microstoria* ragaszkodik a történeti szereplők cselekvő egyénként történő felfogásához. Ezt tükrözi Roger Chartier kritikája is, aki Robert Darnton híres esszéjét, a geertzi antropológiára építő *A nagy macskamészárlást* tette bírálat tárgyává (DARNTON 1984; CHARTIER 2000).

A magyar történetírásban Mátay Mónika remek könyve, a *Törvénytörő játékok* egyensúlyoz a történeti antropológia, a mikrotörténelem és társadalomtudományos történelem határmezsgyéjén. A könyv elején a szerző az antropológiai szemléletet emlegeti, három esettanulmánya a házasságtörőről, a mizantrópról és a fajtalankodóról mégis inkább mikrotörténelmi. Nem egy homogén kultúra magyaráz meg mindent, hanem egyértelmű szereplőinek autonómiája. A mikrotörténelem azonban a könyvben kvantitatív elemzésbe vált a nők helyzetéről, a nemi szerepekről, az erőszakról és a szexualitásról (MÁTAY 2006).

A MIKROTÖRTÉNELEM VISZONYA A POSZTMODERNHEZ

Sokan mondják, hogy a mikrotörténelem igazi posztmodern történetírás, az olasz mikrotörténészek azonban kézzel-lábbal tiltakoztak ez ellen (Renata Ago, Gianni Pomata, Levi és Ginzburg álláspontját idézhetném), még hozzá a posztmodern szkeptikus ismeretelméleti álláspontja miatt. Nem csak diskurzus van, a történelem a valósággal foglalkozik – állítják egybehangzóan. De a csak szélesebb értelemben mikrotörténelemnek tekinthető angolszász változat már nem ennyire elutasító a posztmodernnel szemben.

A posztmodern téziseket nem túl sok konkrét történeti munka próbálta átültetni a gyakorlatba. Ezek leghíresebbje Simon Schama angol történész *Dead Certainties: Unwarranted Speculations* című könyve (2001), amely mikrotörténelemnek is tekinthető. Legjellemzőbb vonása a valódi és a fiktív elemek szándékos összecsúsztatása. A szerző munkájáról azt mondja, hogy „a képzelet műve, mely történelmi eseményeket örökít meg”, „az elbeszélések elsődleges forrásokon alapulnak” (SCHAMA 1992: 327).

Más módon, de szintén a történeti munka relativizálására törekszik Nagy-Csere Áronnak a közelmúltban megjelent tanulmánya is, amely egy 1955. évi sztálinvárosi futballmérkőzésről szóló jelentés alapján tesz kísérletet a történelem megalkotására. A szerző játékosan elkülöníti történészi énjét, és hozzájuk kapcsolva felvillantja a történeti narratíva megalkotásának különféle lehetőségeit: Re Ferenc hinne a forrásának, és ebből kiindulva alkotna történészi szöveget, Fu Kornél minden értelmezéstől el akar tekinteni, Séma Simon pedig fiktív szöveget akar írni. Ezek helyett az „átlagtörténész” végül a szakirodalomra alapító kontextualizációt valósítja meg (NAGY-CSERE 2011).

MIKROTÖRTÉNELEM MINDEN KÜLÖNÖSEBB KOCKÁZAT NÉLKÜL

108

Az egyik kézenfekvő lehetőség annak biztosítására, hogy a mikroelemzés egy nagy történeti kérdésre adjon választ, az, ha a mikroszkopikus elemzés közvetlenül egy nagynak tartott történeti eseményre irányul. Napóleon 1812. évi oroszországi hadjáratának sok epizódja vagy a poltavai csata ilyen – vagy persze Stewart már említett könyve a gettysburgi csata döntő mozzanatáról (ZAMOYSKI 2008; ENGLUND 2003). Ráadásul a hadtörténet ilyen mikromegközelítésű munkáiból általában a cselekvő egyének szerepe is szépen kidomborodik. Ez jó mikrotörténelmi témaválasztás azoknak, akik biztosra mennek.

Ugyanezt elmondhatjuk egyes magyar történeti munkákról is, példának okáért az 1956. október 25-én a Parlament előtt történt vérengzésről vagy Petőfi Sándornak a segesvári csataterén töltött utolsó óráinak a rekonstrukciójáról szóló munkákról (KÖ–NAGY 2001, PAPP 1988–1989).

A mikrotörténelem ezen alfajába sorolhatók azok a könyvek, tanulmányok, amelyek az irodalom egyes kiemelkedő figuráiról írtak. Említhetem James Shapiro nagyszerű 1599: *egy év Shakespeare életéből* című könyvét, amely az újhistorizmus megközelítéséhez híven a kor kulturális kontextusába illeszti Shakespeare műveit, s egyetlen éven (egy kulcsfontosságú esztendőn) keresztül mutatja be egész pályafutását (SHAPIRO 2005). Nem véletlen, hogy sokan tartják mikrotörténelemnek.

Szilágyi Márton egyszerre irodalomtörténész és történész. Elemzéseit néha társadalomtörténetinek mondja, például Lisznyai-monográfiáját, illetve néha bátran nevezhetjük ezeket egy mikro-irodalomtörténeti megközelítés gyümölcseinek, például egy készülő Csokonai-életrajz már megjelent fejezeteit (SZILÁGYI 2001, 2009, vö. SZILÁGYI 2007). Ebben az esetben a művész, az általa létrehozott esztétikai érték garantálja, hogy a mikromegközelítés valamely „nagyobb” történeti kérdés megoldására irányul.

Az életrajz egyébként szinte adja magát a mikrotörténész számára. A történetet az eleje és a vége teszi kerekké, és szerintem két esetben adott ez a maga „természetes” formájában: a nap ilyen és az élet. Nem csoda, hogy a mikrotörténelem oldaláról is sokan fordulnak az életrajzhoz, az utóbbi években például Sabina Loriga (LORIGA 2010). Magam pedig egyszer szeretném egyetlen diétai ülésnap történetén keresztül megírni a magyar országgyűlés 18. századi történetét.

A MIKROTÖRTÉNELEM LEHETŐSÉGEI

Milyen tehát a magyar mikrotörténelem? Kicsi, sárga, savanyú – de a miénk. Bizonyos értelemben fő, hogy egyáltalán létezik. És nem is csak egy variánsban: lényegében minden változat, amely másutt feltűnt, megfigyelhető a magyar történetírásban is. Hogy ez a jelenség részleteiben miként értékelendő, az egyes említett munkák milyen szintet ütnek meg, az csak a minták és a magyar történetírás említett termékeinek alapos összevetéséből állapítható meg. Ennek elvégzésére itt nincs tér: ehelyett egy tavaly ilyenkor megjelent kötetre utalok, amely elsősorban ezt az összehasonlítást próbálta elvégezni (PAPP–SZIJÁRTÓ 2010).

Benda Gyula azt szokta mondani, hogy az volt a fő baj a társadalomtudományos történelem magyar recepciójával, hogy amikor a franciák átálltak más divatokra, akkor a legtöbb francia nagyvárosnak már elkészült az ár- és bértörténete, a magyar történetírás viszont úgy „gyógyult ki” a társadalomtudományos történetírás kvantitatív paradigmájából, hogy egyedül Sopronról készült el egy szeriális történeti monográfia. Ehhez képest a mikrotörténelem divatja már több figyelemre méltó magyar munkát hagyott maga után egyfelől, másfelől nem biztos, hogy a mikrotörténelem csillaga már végképpen leáldozott az emlékezet és a tér története, a posztkolonális és a globális történetírás, a nem emberi történelem (mint a klímátörténet vagy az állati történelem) divatjai miatt.²

Ugyanis a fél lábbal a társadalomtörténet, fél lábbal a kultúrtörténet térfelén álló mikrotörténelem egy behatárolt kutatási tárgy vizsgálata során képes lehet ezek megközelítésmódját egyszerre alkalmazni, képes egyszersmind a társadalomtörténet magyarázataival szolgálni és a kultúrtörténet jelentéseit megragadni egy korlátozott vizsgálat keretében: bemutatni a történeti cselekvő tapasztalatait, s azt is, hogyan látta ő a saját világát, milyen jelentést tulajdonított a vele történt dolgoknak. De ez nem zárja ki azt, hogy retrospektív analízissel a mikrotörténész

² Nem szándékom általában a magyar történetírás jelenlegi állapotának korszerűségét bizonygatni. Már csak azért sem tehetném ezt, mert – mint mindenki tudja – naponta kétszer még az álló óra is éppen a pontos időt mutatja.

egyes mélyben meghúzódó történeti struktúrákra is utaljon, hosszú életű mentalitásra hivatkozzon, globális folyamatokra – sok mindenre, ami hiányzott a kortársak saját értelmezéseiből. Csak egy igen körülhatárolt tárgy történeti vizsgálata során kerülhet sor mindegyikre együtt, a múlt komplexitását csak mikroszinten lehet leképezni, azon a szinten, ahol nemcsak a történeti cselekvők élték az életüket, hanem maguk az olvasók is, amely szinten tehát a legkönnyebben befogadható számukra az olvasott narratíva. Ha a történész más szinten próbálkozik, vagy a múlt komplexitását veszíti el, vagy az olvasóit.

HIVATKOZOTT IRODALOM

110

- BENDA Gyula (2008): *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.
- CHARTIER, Roger (2000): Szöveg, szimbólumok és franciaság. A szimbolikus antropológia használata a történetírásban. In: SEBŐK Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Budapest. 73–87.
- DARNTON, Robert (1984): *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DARNTON, Robert (2004): Egyik este. *BUKSz* 16/3. 282–287.
- DAVIS, Natalie Zemon (1999): *Martin Guerre visszatérése*. Osiris, Budapest.
- ERDÉLYI Gabriella (2005): *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és kora újkor határán*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- DOBROSSY István et al. (szerk. 2003): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.
- ENGLUND, Peter (2003): *The Battle that Shook Europe. Poltava and the Birth of the Russian Empire*. I. B. Tauris, London – New York. (Első kiadás: 1992.)
- FÜR Lajos (2000): *A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történeti pillanat megragadására*. Osiris, Budapest.
- GINZBURG, Carlo (1991): *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Európa, Budapest.
- Histoire (1988): Histoire et sciences sociales. Un tournant critique? *Annales E. S. C.* 43/2. 291–293.
- Histoire (1989): Histoire et sciences sociales. tentons l'expérience. *Annales E. S. C.* 44/6. 1317–1323.
- K. HORVÁTH Zsolt (1993): Az ötök jele. Nyom, nyomozás, értelemképzés a microstoria látószögéből. In: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris, Budapest. 94–119.
- KŐ András – NAGY J. Lambert (2001): *Kossuth tér, 1956*. Teleki László Alapítvány, Budapest.

- LEPETIT, Bernard (1995): Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. *Aetas* 10/4. 142–157.
- LEVI, Giovanni (1986): I pericoli di geertzismo. *Quaderni Storici* 20. 269–277.
- LEVI, Giovanni (2001): *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Osiris, Budapest.
- LORIGA, Sabina (2010): *Le petit X. De la biographie a l'histoire*. Seuil, Paris.
- LUGOSI András (2001): A tünetektől az interpretációig. Esszé egy homeopata jellegű történetírói gyakorlatról: a mikrotörténelemről. *Szociológiai Figyelő* 2. folyam 5/1–2. 24–42.
- MÁTAY Mónika (2006): *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben, 1793–1848*. Csokonai, Debrecen.
- MEDICK, Hans (1996): *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- NAGY-CSERE Áron (2011): Lesállás történeti olvasatban. Gyakorlati útmutató történészeknek megoldókulccsal. *Sic itur ad astra* 25/62. 257–264.
- PAPP Gábor – SZIJÁRTÓ M. István (szerk. 2010): *Mikrotörténelem másodfokon*. L'Harmattan, Budapest.
- PAPP Kálmán (1988–1989): Az otffelejített ember. *Szivárvány* 9–10. 26. 24–46., 27. 30–73., 28. 31–38.
- REVEL, Jacques (1996): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience. Textes rassemblés et présentés par Jacques Revel*. Seuil – Gallimard, Paris.
- SCHAMA, Simon (1992): *Dead certainties. (Unwarranted speculations)*. Vintage Books, New York. (Első kiadása: New York, 1991.)
- SCHLUMBOHM, Jürgen (1994): *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- SHAPIRO, James (2005): 1599. *A Year in the Life of William Shakespeare*. Faber and Faber, London.
- SHIFFLETT, Crandell (1995): Könyvismertetés a Gary W. Gallagher (szerk.): *The Fredricksburg Campaign: Decision on the Rappahannock*, Chapel Hill – London, 1995. című könyvről, <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=174> [2012. 03. 01.]
- STEWART, George R. (1959): *Pickett's Charge. A microhistory of the final attack at Gettysburg, July 3, 1863*. Houghton Mifflin, Boston.
- SZIJÁRTÓ M. István (2011): *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai*. Balaton Akadémia, Keszthely.
- SZILÁGYI Márton (2001): *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Argumentum, Budapest.
- SZILÁGYI Márton (2007): *Határpontok*. Ráció, Budapest.
- SZILÁGYI Márton (2009): Az irodalomtörténeti biográfiák hasznáról és használatáról. Egy készülő Csokonai-biográfia mikrotörténeti alapjai. *Sic itur ad astra* 20/59. 19–47.
- ZAMOYSKI, Adam (2008): *1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata*. Park, Budapest.

AZ AMERIKAI „PREZENTISTA-RELATIVISTA” TÖRTÉNETÍRŐK (CHARLES A. BEARD ÉS CARL L. BECKER) MEGÍTÉLÉSE MAGYARORSZÁGON A KÁDÁR-RENDSZER IDŐSZAKÁBAN

112

In: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról
Szerk.: ERŐS VILMOS – TAKÁCS ÁDÁM. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó. /Állentum 13./ 112–133.

„Még a leginkább érdek nélküli történész is rendelkezik legalább egy prekoncepcióval: azzal a szilárd eszmével, hogy neki nincsenek ilyenek.”

(Carl Lotus Becker 1932: 233)

Az 1990-es évektől a hazai történészszakma körében is megélénkült az érdeklődés a posztmodern történetírás, illetve az arra reflektáló historiográfiai irodalom iránt. Mindez felkeltette a figyelmet azon történetírói álláspontok irányában is, amelyek a 20. század első felében megelőlegezték az objektív történetírás lehetőségét tételező posztmodern álláspontot. Ennek köszönhetően fedezték fel újra a szakmájuk és saját történetírói törekvéseik önreflexióját fontosnak tartó magyar történészek a két világháború közötti egyesült államokbeli „prezentista-relativista” történetírást, amelyet mindenekelőtt Charles Austin Beard (1874–1948), illetve Carl Lotus Becker (1873–1945) munkássága fémjelzett. Azok a magyar historikusok, akik a rendszerváltást követő időszakban döntő szerepet játszottak az amerikai „prezentista-relativisták” újrafelfedezésében, zömében egyetértően utaltak Beard és Becker elméleti írásaira.¹ Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy ez a kedvező kép hogyan viszonyult a két amerikai historikusról a Kádár-rendszer időszakában kialakított alapvetően elítélő felfogáshoz. Azt

.....
¹ A két háború közötti egyesült államokbeli „prezentista-relativizmus” magyarországi újrafelfedezésében négy történész játszott fontos szerepet: Romsics Ignác, Gyáni Gábor, Erős Vilmos és jómagam (ROMSICS 2002: 12–13, 2003: 56–59, 2011: 189–190, 203–204, 212–213; GYÁNI 2000: 96–97; 2010: 28; ERŐS 2010: 78–80; LÉVAI 2003a: 58–111, 2003b: 52–76). Ezen túlmenően, jelentős befolyással bírt Ernst Breisach munkája, illetve az, hogy Beardnek és Beckernek egy-egy elméleti tanulmánya is megjelent magyarul (BREISACH 2004: 324–325, 338–340, 371–377, 398–399; BECKER 2006: 162–174; BEARD 2006: 1087–1099).

a kérdést igyekszem megválaszolni, hogy a két amerikai történetíró életművének magyarországi megítélése miért lehet fontos és érdekes az 1956 utáni magyarországi történetírás története szempontjából.

Úgy vélem, hogy legalább két okból. Egyrészt ideológiai, másrészt pedig módszertani szempontból. Az első azt jelenti, hogy Charles A. Beard és Carl L. Becker esetében amerikai, pontosabban egyesült államokbeli történetírókról van szó. Abban az országban éltek és alkottak, illetve annak az országnak a történelméről mondtak véleményt, amely a szocialista tábor fő ellenfele és politikai ellenlábas volt. Ez azt jelenti, hogy felfogásuk azon nyomban politikai és ideológiai kontextusba emelkedett, vagyis a róluk megfogalmazott magyarországi vélemények nem csupán róluk, mint történetírókról, hanem a rendszer működéséről is sok mindent elárulnak. A rendszer működési logikájának megfelelően, a Beardról és Beckerről Magyarországon megfogalmazott nézetek megváltozása szoros összefüggésben volt a magyar–amerikai kapcsolatok változásaival, ami viszont alapvetően a szovjet–amerikai viszony alakulásától függött. Módszertani szempontból pedig azért érdekes az amerikai „presentista-relativisták” magyarországi recepciójának vizsgálata, mivel Beard és Becker olyan ismeretelméleti felfogást fogalmaztak meg, amely szöges ellentétben állt a „hivatalos” marxista-leninista módszertannal. Az tehát, hogy a két egyesült államokbeli historikus ismeretelméleti nézeteit mikor, ki és meddig tolerálhatta vagy bírálhatta, megint csak fontos adalékokkal szolgál a rendszer működési mechanizmusait illetően.

Előjáróban megjegyzem, hogy tanulmányomban a témával kapcsolatban Magyarországon megjelent magyar nyelvű, de nem feltétlenül magyar szerzőktől származó szakirodalommal foglalkozom. Teszem ezt kettős megfontolásból. Egyrészt azért, mert a nem magyar szerzőktől származó, de Magyarországon megjelent írások is a magyarországi viszonyok kontextusában jelenhettek meg, s kiadásuk ebben az értelemben a hazai történetírás állapotától is függött. Másrészt pedig azért, mert hatásukat is a magyarországi történetírás összefüggésrendszerében fejtették ki. Írásomban Becker és Beard ismeretelméleti felfogásának megítélésével foglalkozom, vagyis nem térek ki arra, hogy történetírói munkásságuk egyéb vonatkozásait miként értékelték a korabeli magyarországi történeti irodalomban. Tanulmányomat amolyan „mélyfúrásnak”, olyan esettanulmánynak tekintem, amelyen keresztül egy periférikusnak látszó téma segítségével mondhatok mégis valami fontosat az 1945 utáni magyarországi historiográfia alakulásáról.

A fentebb említett kérdések megválaszolása előtt azonban nem árt röviden összefoglalni a két amerikai történész elméleti felfogásának esszenciáját, mivel az Magyarországon még ma sem közismert. Több forrásból kialakuló relativista felfogásának első elméleti összegzését Carl Becker már egy 1910-ben publikált tanulmányában megfogalmazta: „A történelemben nincsenek egységyi tények. A történelmi valóság folyamatos és végtelenségig összetett; s azok a »hideg tények«,

amelyekről azt tartják, hogy az elemzés eredményeként adódnak, nem a valóság konkrét darabjai, hanem pusztán aspektusai annak. A történelem valósága örökké elveszett, és a történelem tényei – bármik is voltak egykoron – pusztán mentális képzetek vagy képek, amelyeket a történész hoz létre annak érdekében, hogy megértse azt” (idézi LÉVAI 2003a: 66). „Prezentista” világlátása is világosan kitetszik ugyanezen tanulmánya egy másik részletéből: „Sajnos a történész és a koncepciója is részei annak a folyamatnak, amelyet értelmezni szeretne; e folyamat végeredménye állandóan változik, s a történész aligha kerülheti el, hogy ne változzon vele együtt” (idézi LÉVAI 2003a: 69).²

Charles Beard „prezentista-relativizmusának” érzékeltetésére elegendő talán az 1935-ben, szintén az Amerikai Történelmi Társulat közgyűlésén elmondott *That Noble Dream* (Ama nemes álom) című híres beszédének néhány rövid részlete: „Annak az eszmének az elfogadása, hogy a történelem múltbeli helyét a jelenben élő történész tudatán kívül létezőként foglalja el, valójában egy közmegegyezés eredménye. A történész nem a – saját korán kívül fekvő – múlt megfigyelője. Nem képes a történelmet olyan értelemben *objektíven* szemlélni, ahogy a kémikus a kémcsőben zajló kísérletet. A történész a történelem valóságát a dokumentáció közvetítésével kénytelen »látni«. Ez az egyetlen lehetséges” (BEARD 2006: 1095). Érvelésének összegzéseként pedig azt állapította meg, hogy a „rankei formula és historizmussá avanszált változata a belső ellentmondások és a kortárs gondolkodó elutasítása révén érvényességét veszti. A történész hatalma korlátozott. Keresheti, de meg nem találhatja a történelem objektív igazságát, nem írhatja azt le »úgy ahogy történt«” (BEARD 2006: 1096).

Mi jellemezte tehát a két egyesült államokbeli historikus megítélését a Kádár-rendszer időszakában? Erre összességében az volt a jellemző, hogy

² Romsics Ignác és Gyáni Gábor az amerikai történész relativista felfogásának első jelentkezését az Amerikai Történelmi Társulat ülésén 1926-ban elmondott beszédéhez kötik. Ezzel összefüggésben két megjegyzést tennék. Az első az, hogy az 1926-os beszéd első variációját a Cornell Egyetem *Research Club*-jában olvasta fel Becker 1926. április 14-én. Ennek egy kismértékben módosított változatát mondta el a fentebb említett szakmai szervezet éves közgyűlésén ugyanazon év decemberében a New York állambeli Rochesterben. E beszéd közvetlen hatása azonban meglehetősen korlátozott maradt, mivel a szöveg nyomtatásban először csak 1955-ben látott napvilágot a *The Western Political Quarterly* hasábjain. Ez utóbbi, 1955-ös szövegváltozat jelent meg magyarul a *Történetelmélet* című válogatás első kötetében, anélkül azonban, hogy annak bevezető jegyzete az írás eredeti keletkezési idejére és körülményeire utalt volna. Második és fontosabb megjegyzésem pedig az, hogy Becker relativista kételyei már az első világháborút megelőzően megfogalmazódtak. Sőt, nemcsak megfogalmazódtak, hanem *Detachment and the Writing of History* (Elfogulatlanság és történetírás) címen publikálta is azokat a *The Atlantic Monthly* 1910-es évfolyamában. Az 1926-os beszéd logikája nagymértékben az 1910-es – általam fentebb idézett – tanulmány gondolatmenetét követi (ROMSICS 2002: 13, 57; ROMSICS 2011: 189; GYÁNI 2000: 96; Becker 1926-os szövegének keletkezési körülményeire lásd SNYDER szerk. 1967: 41–42; az 1910-es tanulmányt lásd BECKER 1967: 3–28, ebből részletek magyarul is olvashatók: LÉVAI 2003a: 65–80).

a Magyarországon publikáló szerzők a hivatalos marxista-leninista történetszemlélet szempontjából erőteljesen kritizálták az egyesült államokbeli „presentista-relativista” történetírást. A Kádár-rendszer időszakát mégsem lehet teljesen egységes korszaknak tekinteni ebből a szempontból, mivel e kritika jellege és éle jelentős változásokon ment keresztül a rendszer fennállásának idején. Általánosságban az mondható, hogy a korszak elejére jellemző ideologikus elutasítás az 1970-80-as évekre egy megértőbb kritikai attitűddé alakult át, s ez a folyamat a rendszer fennállásának végére elvezetett oda, hogy Beard egyik könyve csonkítatlanul, teljes terjedelemben megjelenhetett magyarul, mégpedig egy nem marxista amerikai történész tollából származó bevezető tanulmánnyal együtt (MCDONALD 1988: 5–33).

Korai megjelenése ellenére, az ideologikus elítélés dominanciája mellett, az árnyaltabb kritika jelenléte is jellemezte Solt László írását, amely 1958-ban a *Századok* hasábjain látott napvilágot, s amelyben a *The American Historical Review* 1956-os évfolyamáról adott áttekintést. Az 1940-es évek végétől éles vita bontakozott ki az amerikai történetírásban a progresszizmus, illetve a „presentista-relativista” felfogás által fémjelzett második világháború előtti történetírásról. Ennek képezte részét az a disputa, amely a *The American Historical Review* említett évfolyamában Perez Zagorin és Leo Gershoy között bontakozott ki Carl Becker történetírói teljesítményének megítélésére vonatkozóan (SOLT 1958: 465–474; ZAGORIN 1956: 1–11; GERSHOY 1956: 12–17).

Recenziójában Solt László eléggé tárgyilagosan ismertette a két vitázó fél írását, bár világosan érzékeltette, hogy inkább a Becker nézeteit támadó Perez Zagorinnal ért egyet. A vita kapcsán röviden bemutatta Becker híres, *Everyman His Own Historian* (Mindenki a maga történésze) című tanulmányának lényegi mondanivalóját is, amelyet Becker az American Historical Association (Amerikai Történelmi Társulat) elnökeként olvasott fel 1931-ben. Solt a vitát az amerikai szakmára jellemző „elméleti ziláltság és iránytűnélküliség” [sic!] jellegzetes megnyilvánulásaként értékelte, ami annak volt köszönhető, hogy „az amerikai történetírás a pozitivizmus feladása óta nem tudott a maga részére olyan elméleti bázist teremteni, amely egyrészt lehetővé tenné, hogy a történetírás az események leírásán túlmenően a történelmi fejlődés magyarázatát is nyújthassa, másrészt, hogy az elméletből folyó módszertana révén a maga egész tevékenységét illetően a tudományosság igényét támaszthassa”. Mindezek alapján pedig megállapította, hogy a „presentista-relativizmus” olyan „vulgárisan relativista, tudományellenes áramlat”, amely „a történelmi kutatás tudományos alapjait romboló tételeivel széles utat nyit a történelmi agnoszticizmus, szkepszis, s vele együtt az apologetikus szemlélet részére” (BECKER 1932: 221–236; SOLT 1958: 467–469).

A dolgok illetően történő „helyretétele” után azonban Solt László azt is megjegyezte, hogy „az amerikai történelemelméletben itt-ott egészségesebb színek, hangok és gondolatok is felbukkannak, jelezve, hogy az amerikai történelemelméleti

irodalom, gondolkodás nem befűlledt, megrekedt, mozgást nem ismerő állóvíz” (SOLT 1958: 469). S ez alapján Solt még a „relativista–prezentista” Becker nézeteiben is talált „igen értékes vonásokat”, nevezetesen azt, hogy a beckeri elmélet „ha tökéletlenül és ellentmondásosan is, de helyes oldalról is felveti ismereteink viszonylagosságának és az egyre adekvátabb történelmi ismeretek szerzésének problémáját” (SOLT 1958: 471). Ez, illetve a módszertani vita ténye véleménye szerint mégiscsak arra utal, hogy – „az irracionális szubjektivista áramlat szinte természetesnek vett uralkodó helyzete” ellenére – „a tudományosság igénye komoly gyökerekkel rendelkezik az amerikai történészek körében” (SOLT 1958: 471). Erre pedig Charles Beard munkásságát tartja az egyik legjobb példának, akinek életművét William Appleman Williams írása alapján ismertette. Solt egyetértett az amerikai történezzel abban, hogy pályája első szakaszában Beard úttörő szerepet játszott az amerikai történelem gazdasági érdekszempontok alapján történő elemzésével. Azt is nagyon pozitívnak tartotta, hogy mindezzel az amerikai historikus egy, az amerikai történelem egész menetét magyarázó általános elméletet akart kidolgozni. Ugyanakkor – William Appleman Williams véleményét ismételve – Beard „prezentista-relativizmusának” jelentkezését egyértelműen negatív jelenséggént ítélte meg Solt László. Mint megfogalmazta „Az 1934 után a német teoretikusok felé forduló, új utakat kereső Beard [...] csak ellentmondásos nézetekhez tud eljutni, az új hatások nem »szűrődnek« jól át, zavarosan jelentkeznek” (SOLT 1958: 472). Igaz, mindehhez azt is hozzátette, hogy az amerikai történész „történetírói munkásságának második, erősen zavaros szakaszában sem tud »leszokni« a történelmi tények között fennálló összefüggések, törvényszerűségek kereséséről” (SOLT 1958: 472). Azt is érdemes azonban hozzátennünk, hogy Solt László mindezt egy olyan amerikai történészt idézve állapította meg, akit az amerikai történetírás történetét összefoglaló egyik ismert munka a New Left (Új Baloldal) történetírás megalapítójának vagy „grand old man”-jének nevezett (KRAUS–JOYCE 1990: 337).

Az 1960-as években több magyar szerző is foglalkozott a két világháború közötti amerikai „prezentizmus” kérdésével. 1962-ben látott napvilágot Kovács Endre *A mai polgári történetírás* című munkája, amelyben egész fejezetet szentelt a kérdés vizsgálatának. A szerző azonban olyan mértékben eltorzította és félreértelmezte Becker és Beard álláspontját, hogy megállapításai nyilvánvalóan nem állják meg a helyüket, és arról tanúskodnak, hogy Kovács Endre nemigen olvasta a két historikus pályájának néhány meghatározó munkáját (KOVÁCS 1962: 71–77).

Véleménye szerint a 19–20. század fordulóján „az imperializmus erősödésével [...] fokozódott az ideológiai harc az elnyomó és elnyomott osztályok eszmei képviselői között, egyre nyilvánvalóbbá lett a történelmi koncepciók függősége az amerikai burzsoáziától. A munkásmozgalom előretörése, a marxista eszmék terjedése félelmet keltett az uralkodó osztályok nézeteit kiszolgáló filozófusokban, közgazdászokban, történészekben. Felmerült Amerikában is az a gondolat,

hogyha a szocializmus térhódítása törvényszerű jelenség, ha a történeti fejlődés belső törvényeiből folyik, akkor a polgári világ halálra van ítélve. Az objektív fejlődés fenyegető perspektívájától rémüldöző polgári történettudósok körében erősödik az a tendencia, hogy magát az objektív fejlődéstörvényt vonják kétségbe, kérdésessé tegyék a történeti megismerésnek, a történelem lényege megragadásának problémáját. Utat tört a szélső szubjektivizmus a történészek körében” (KOVÁCS 1962: 71). Beard és Becker tehát olyan reakciós gondolkodókként jelentek meg Kovácsnál, akik a fennálló burzsoá rend védelmében jutottak el az objektív történetírás lehetőségének megkérdőjelezéséig. Mondja ezt arról a radikális progresszivista elkötelezettségű Beardról, aki lesújtó véleménnyel rendelkezett az általa megvédelmezni szándékozott „polgári világról”, s rendkívül elégedetlen volt hazája fennálló viszonyaival. Arról az emberről, aki szocialista képviselőjelek mellett agitált, akit bírálói többször is marxistaként bélyegeztek meg, s akit pályájának első szakaszában szinte bojkottált a „hivatalos” történettudomány. S állítja ezt arról a Beckerről, aki progresszivista elkötelezettségét soha meg nem tagadva, finom és bölcs ironiával szemlélte kora történéseit (LÉVAI 2003a: 53–76).

Kovács Endre a fenti „objektíve adott” egyesült államokbeli gazdasági-társadalmi viszonyok mellett, Croce, Dilthey, Cassirer és Freud, illetve John Dewey és a pragmatizmus eszmei hatásának tulajdonította a prezentista irányzat jelentkezését. Nem meggyőző érveléssel igyekezett cáfolni a két amerikai szerző tévesen bemutatott relativizmusát. Három pontban foglalta össze a „prezentisták” érveit az objektív történetírás lehetetlensége mellett. Ennek megvalósítása Beard és Becker szerint először is azért nem lehetséges, mivel a történész – a természettudósoktól eltérően – „kénytelen a valóságot közvetett módon: források alapján tanulmányozni, de ezek a források mindig hiányosak” (KOVÁCS 1962: 73). Továbbá „a történész sohasem függetlenítheti magát teljes mértékben saját korának szemléletétől”, s „a történeti forrásanyagok kiválogatásánál mindig megszólal a történész egyénisége, az alkotó énje” (KOVÁCS 1962: 74). Mint Kovács megállapította „a prezentizmusnak ezt a hármas állítását a marxista tudomány gyökeresen megcáfolta” (KOVÁCS 1962: 74). Először is azért, mert a természettudományokban is elterjedt a közvetett megfigyelés gyakorlata, s a „történeti igazság, a történeti törvényszerűség megállapításához nem az összes, hanem a legfontosabb jelenségek megvizsgálására van szükség. Nem akármilyen, hanem lényeges adatok kellenek a történésznek” (KOVÁCS 1962: 74). Arra nézve azonban semmiféle kritériumrendszerrel sem szolgált Kovács, hogy a történész mi alapján különítse el egymástól a lényeges és a lényegtelen adatokat – bár nyilván a marxizmus-leninizmus elméletére gondolt. Ezt követően pedig egyszerűen kinyilatkoztatja, hogy ami a történeti igazság elbírálásánál a döntő, „az nem a történész személyisége, egyéni, szubjektív hajlama, énje, hanem a tudományos módszer, amely minden

tudósra egyaránt kötelező, s amely segít abban, hogy a lényeges vonásokat emeljük ki a történeti folyamat tárgyalásánál” (KOVÁCS 1962: 74).

Kovács Endre magyar nyelven elsőként ismertette nagyon tömören Becker 1926-ban írott híres tanulmányát (*What Are Historical Facts?* – Mik a történelmi tények?). Sajnos – első nyomtatásban való megjelenése alapján – tévesen ő is 1955-re tette a keletkezését, amikor Becker már tíz éve halott volt. Végső összegzésében pedig azt állapította meg, hogy „a prezentizmusnak végső konklúziója: nincs történeti valóság, a történeti tények csupán a történész tudatának termékei. Mindenki a maga történésze. Mindenki úgy írja a történelmet, ahogy neki tetszik. Ez felmenti a történészt a tudományos kritériumok alól, de ugyanakkor igen alkalmas arra, hogy az imperialista zsoldban álló amerikai történészek tettség szerint hamisítsák a múltat. Hiszen alapelvük, hogy a múlt címén a mai politikai érdekeket kell kiszolgálni” (KOVÁCS 1962: 76–77).

Minderről az állapítható meg, hogy Kovács Endre – már csak Solt László tanulmánya alapján is – tudhatta volna, hogy Becker nem a valamikor megtörtént „történeti valóság” létezését vonta kétségbe, csupán arról beszélt, hogy nem lehetséges „objektív”, a megtörtént történelem bonyolult totalitását maradéktalanul rekonstruáló történetírás.³

Érdekes, hogy Solt Lászlóval ellentétben, Kovács Endre egyetlen pozitív momentumot sem tudott felfedezni Beard és Becker felfogásában. Solt is bírálta az egyesült államokbeli „prezentista-relativista” történészeket, de nem nevezte őket nyíltan az amerikai burzsoázia egyszerű kiszolgálóinak. Itt érdemes megjegyezni, hogy a történetírás történetét feldolgozó főiskolai jegyzetében Czakó Kálmán – apró módosításoktól eltekintve – szinte szó szerint átvette Kovács Endre szövegét, s hogy a Kriston Pál által jegyzett későbbi főiskolai jegyzet egyetlen rövid bekezdést szentelt a „prezentizmus” irányzatának (CZAKÓ 1987: 220; KRISTON 1991: 113).⁴

Részletesen és viszonylag hosszan foglalkozott Beard és Becker munkásságával az a kétkötetes *Az Egyesült Államok története* címet viselő könyv, amely egy szovjet szerzői kollektíva tollából Moszkvában 1960-ban, Magyarországon pedig 1964-ben jelent meg. Mindkét kötet végén terjedelmes historiográfiai összefoglalás olvasható, amely az amerikai történetírás történetét tekintette át a kezdetektől 1918-ig, illetve az azt követő időszakra vonatkozóan. Becker és Beard „prezentista-relativizmusának” elemzését a második kötet historiográfiai fejezetében végezték el a szovjet szerzők, akik a Kovács Endréhez nagyon hasonló értékelést

³ Kovács Endre ismerte Solt László recenzióját, ami abból is kiderül, hogy ez alapján idézte Robert Palmer és Oscar Handlin véleményét, s az utóbbi történészt – Solthoz hasonlóan – ő is csak vezetéknevén említette (KOVÁCS 1962: 76).

⁴ Kriston – végletesen leegyszerűsítő módon – „a prezentista-relativizmus” nézeteit azonosította a (tévesen írt Dewey) Dewey által fémjelzett pragmatista filozófiával.

nyújtottak a két amerikai történész ismeretelméleti felfogásáról. Úgy vélték, hogy a nagy októberi szocialista forradalom győzelme következtében az amerikai történetírásban is kiélesedett a „haladó nézeteknek a tudománytalan burzsoá felfogás ellen vívott megfeszített harca” (*Az Egyesült Államok története* II. kötet 1964: 360), minek következtében az Egyesült Államokban is elmélyült „a polgári történettudomány válsága”. Ilyen körülmények között, a bukásra ítélt kapitalizmus védelmében „az Egyesült Államok polgári történettudományában megerősödtek a reakciós irányzatok. A fináncstőke további létehez új módokat és eszközöket keres, igyekszik felhasználni a történettudományt a szocializmus erői ellen folytatott harcában, s ezért közvetlen vagy közvetett ellenőrzést gyakorol felette” (*Az Egyesült Államok története* II. kötet 1964: 360). A fináncstőke pedig „a reakciós polgári történetírás elé azt a feladatot tűzte, hogy a történelem meghamisításával igazolja a tőkés rend további létét, s megingassa a néptömegekben a szocializmus végső győzelmének elkerülhetetlenségébe vetett hitet. Ezt a feladatot nem lehet megoldani másként, csak a történelem elferdítésével, a tudomány történelmiségére vonatkozó elv tagadásával, a társadalmi-gazdasági rendszerek törvényszerű váltakozására vonatkozó elv tagadásával” (*Az Egyesült Államok története* II. kötet 1964: 360–361).

A szovjet szerzői kollektíva szerint ezzel a légkörrel magyarázható az olyan „prezentista-relativista” nézetek megjelenése a két világháború közötti amerikai történetírásban, mint Carl Becker ismeretelméleti felfogása. Ezzel indokolható, hogy „a polgári történészek azt kezdték hangoztatni, hogy a történelmi tény csak szimbólum, minden objektív realitás nélkül, s csak a történész tudatában létezik [...], hogy objektív történelem nem lehetséges” (*Az Egyesült Államok története* II. kötet 1964: 361). Ezt a beckeri felfogást aztán mások – például Beard, Charles Bolton és William E. Dodd – is átvették, s így az Amerikai Történész Szövetség [sic!] „úgyszólván hivatalos platformjává lett”. Összefoglalva ez azt jelenti, hogy a „prezentista-relativizmus” megjelenése az amerikai történetírásban nem egyszerűen a kapitalista rend végső válságának megnyilvánulása, hanem olyan eszköz is egyben, amellyel az egyesült államokbeli történetírás az amerikai fináncstőkét támogatja e válság elleplezésében és a haladó nézetek ellen vívott küzdelmében (*Az Egyesült Államok története* II. kötet 1964: 361).

Kovács Endre és a szovjet szerzők kritikai felfogása jellemezte Léderer Emma megközelítését is, aki szélesebb összefüggésbe, azon „történettel foglalkozó teóriák” fejlődésmenetébe ágyazva tárgyalta az amerikai prezentizmust, „amelyek a két világháború közt kezdenek jelentkezni és a második világháború után megsokasodnak, és amelyek a történetírásnak s így a történeti műveknek tudományos voltát vonják kétségbe vagy teljesen tagadják” (LÉDERER 1968: 32). Léderer ide sorolta Croce, Ortega y Gasset, Collingwood, illetve Beard és Becker felfogását. Valamennyi közös sajátosságának azt tartotta, hogy „ezek a teóriák [...] végső

soron tükrözik a burzsoáziának a két világháború közti kiábrándultságát, bizonytalanságát és azt a szkepszt, amelyet saját jövőjével, de múltjával szemben is érez” (LÉDERER 1968: 32). Léderer tehát a két világháború közötti időszak fejleményének tekintette a „prezentizmus” amerikai jelentkezését, amelynek kialakulásában Croce ösztönző hatását emelte ki.

Léderer – a már korábban említett 1926-os tanulmányára hivatkozva – „szélsőséges prezentistaként” ábrázolta Beckert, mint aki „leginkább kétségbe vonja a történet tudomány voltát” és aki „a legmegvetőbb hangon” beszél a „történet forrásainak értékéről és arról, hogy a történet mennyire nem szolgálja az emberiséget” (LÉDERER 1968: 36). Ennek példaként Becker első világháborúról kialakított véleményét hozta fel, végletesen leegyszerűsítve az amerikai historikus álláspontját. Amint az Léderer szövegéből és hivatkozásaiból világosan kitűnik, megállapításait nem Becker eredeti munkáira, hanem egy történetfilozófiai kézikönyvre alapozta (a Léderer által használt kézikönyv: MAYERHOFF szerk. 1959).

Léderer Emma ebben a tanulmányában Beard munkásságával is foglalkozott. Életútját „a polgári ideológusok filozófiai és politikai bizonytalanságának pregnáns bizonyítékaként” értékelte, amennyiben nem tudta egyetlen skatulyába gyömöszölni Beard pályájának azokat az elemeit, amelyek Léderer értelmezési keretében ellentmondani látszottak egymásnak (gazdaságtörténeti érdeklődését, az alsó néprétegek, a progresszivisták és roosevelti társadalmi reform melletti elkötelezettségét az egyik, illetve „prezentista-relativizmusát” és 1930-as évekbeli izolacionizmusát a másik oldalon). Léderer Beard munkásságának bemutatásához is ugyanazt a kézikönyvet használta (LÉDERER 1968: 36–38).

Nagyon érdekesek Léderer Emma azon fejtegetései, amelyekben összevetette egymással a marxizmus, illetve az amerikai „prezentisták” azon megállapításait, amelyek a történelem jelenre irányultságára vonatkoznak. Mint írta, „a marxizmusnak az a követelése, hogy az alapvető objektív törvényszerűségek felismerése útján »meg kell változtatni a világot«, ill. [sic!] előre kell mozdítani a haladást, szükségszerűvé teszi, hogy a múltban érvényesült törvényekből a jelenre, ill. [sic!] a jövőre megfelelő következtetéseket vonjanak le” (LÉDERER 1968: 39). Léderer úgy látta, hogy a marxizmus szerint „a mindenkor jelen a múlt más és más törvényeit helyezi esetenként előtérbe”, s a történeti elemzés „célja: a világ megváltoztatása, a haladás előmozdítása érdekében” (LÉDERER 1968: 39).

Ha mindez így van, akkor viszont minek köszönhető, hogy a marxizmusnak sikerült elkerülnie, hogy a „relativizmus uszályába keveredjen”? Léderer szerint annak, hogy „a múlt törvényei nem alkalmazkodnak a jelenhez, ezek nem változnak a mindenkor jelenrel, és a marxista dialektika helyes alkalmazása útján soha nem válhat relatívvá a történettudomány: még kevésbé maga a történet” (LÉDERER 1968: 39). Ennek tükrében különösen érdekes Léderer azon megjegyzése, miszerint a marxista történetfelfogás „még abban a sajnálatos időszakban

sem válhatott azzá [ti. relativistává – L. Cs.], amikor a marxista tudományosság súlyos torzulása következtében a múlt történeti eseményeinek tanulságait erőltetetten aktualizálták, és ezeket a tanulságokat a torzult politikai célok érdekébe állították. A múlt törvényeinek megítélésében (persze olyan szélsőséges példák kivételével, amelyeknek már semmi köze a marxizmushoz) még ebben a korszakban sem beszélhetünk történeti relativizmusról” (LÉDERER 1968: 39). Vagyis a történelmi fejlődésre vonatkozó marxista elmélet objektív törvényszerűségei akkor is érvényesülnek, ha azokat a jelen politikai céljainak érdekében tévesen aktualizálják. Mindez azért olyan érdekes, mivel – mint Kovács Endre esetében is láthattuk – a „presentista-relativistákkal” szembeni marxista kritika egyik alapvető elemét annak kiemelése jelentette, hogy a relativizmus megteremti annak lehetőségét, hogy „az imperialista zsoldban álló amerikai történészek tetszés szerint hamisítsák a múltat. Hiszen alapelvük, hogy a múlt címén mai politikai érdekeket kell kiszolgálni” (KOVÁCS 1962: 76–77). A politikai érdekeket mechanikusan kiszolgáló dogmatikus marxista történetírás viszont nem követett el történelemhamisítást, mivel a történelmi fejlődés marxizmus által megállapított objektív törvényszerűségei akkor is érvényesek maradtak és hatottak, amikor azokat „tévesen” értelmezték. A nyilvánvalóan tarthatatlan megállapításokra pedig azt lehetett mondani, hogy azoknak „már semmi közük a marxizmushoz”. Léderer persze nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a marxizmus klasszikusai által megfogalmazott „objektív elmélet” maga is egy meghatározott történelmi korszak „jelenbeli” igényeinek ösztönzésére született, s ezért érvényessége és hatóköre is korlátozott lehet (LÉDERER 1968: 39).

Több írásában is foglalkozott a „történelmi relativizmus sajátosan amerikai, USA-beli presentista változatával” Elekes Lajos, aki a magyar nyelvű historiográfiai irodalomban elsőként hívta fel a figyelmet a James Harvey Robinson által kezdeményezett New History irányzatra. Ennek kibontakozásához véleménye szerint „kétségtől az amerikai társadalom új igényei, új szükségletei szolgáltatták az alapot és az indítékot [...], a tőkés fejlődés élére ugró Egyesült Államok ideológiai szükségleteivel aligha volt összhangba hozható a történelem menetének és tanulmányozásának a »scientific« irányzat fő iskoláinál megfigyelhető értelmezése, sem a felfogás [...], sem a módszer [...] tekintetében” (ELEKES 1975: 221). A New History képviselői ugyanis felvetették az igényt „a történettudomány szempontjainak és módszereinek kitérésére más tudományok: elsősorban a szociológia, antropológia, etnográfia, demográfia stb. szempontjainak és módszereinek segítségül vételével” (ELEKES 1975: 221). Elekes szerint a probléma ezzel a megközelítéssel az volt, hogy célja „sem ekkor, sem később nem a történettudomány fejlesztése, hanem a társadalommal és emberrel foglalkozó specializált tudományok együttműködésének

kialakítása” volt, a pragmatizmus égisze alatt. Ezt pedig megint csak „az imperialista úton gyorsan fejlődő Egyesült Államok szükségleteivel [...], felettébb gyakorlatias igényeinek érvényesítésével” hozta összefüggésbe (ELEKES 1975: 221).⁵

Elekes a New History újdonságát a gazdaság- és társadalomtörténet előtérbe állításában s „az amerikanizmus szempontjának fokozott érvényesítésében” látta. A tudományos iskola végső soron az európai gyökerek tanulmányozása révén kívánt közelebb jutni az amerikai történelem megértéséhez. Ezzel szemben a fiatalabb történészek – legfőképpen Frederick Jackson Turner – úgy látták, hogy az amerikai történelem sajátos vonásai a helyi körülmények hatására alakultak ki, s nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az Egyesült Államokon belüli regionális eltéréseknek is. Elekes felemlítette a marxizmus amerikai jelentkezésének hatását is, bár sajnálattal állapította meg, hogy ekkoriban még inkább csak annak „kilúgozott” változata vált ismertté. Ezzel összefüggésben megemlítette E. R. A. Seligman nevét, aki valóban jelentős befolyással bírt Charles Beard eszméinek formálódására. A „prezentista látásmód” kialakulásában azonban a döntő szerepet John Dewey és a pragmatista filozófia hatásának tulajdonította (ELEKES 1975: 223–224).

Elekes közvetlen kapcsolatot látott a New History és a prezentista-relativizmus kialakulása között. Felhívta a figyelmet arra, hogy Becker és Beard is kapcsolatban állott Robinsonnal és a New History irányzatával – ha nem is a maga teljességében mutatta be a három historikust egymáshoz kapcsoló szálakat. Ugyanakkor, a korábbi magyar elemzőknél világosabban ábrázolta a három történész relativizmushoz való viszonyát. Rámutatott arra, hogy a prezentizmus „Robinson gondolataiban még viszonylag csekély hangsúllyal és nem kifejtett alakban jelentkezett (nagyreszt annak a helyes felismerésnek függvényében, hogy a tudományok folyamatos gyarapodása több-kevesebb idő múltán túlhaladottá teszi helyesnek és viszonylag teljesnek tekintett ismereteinket is)” (ELEKES 1975: 225). Robinson a New History programja legfontosabb elemének a társadalomtudományok módszereinek történettudományi alkalmazását tekintette, viszont sohasem vonta kétségbe a történelem tudomány voltát s nem rendült meg a tudomány „fejlődésébe”, s az ennek segítségével megvalósított társadalmi „haladásba” vetett hite (ELEKES 1975: 225).⁶

⁵ Elekes ebben a könyvében, az amerikai „prezentista-relativistákra” vonatkozóan, az alábbi korábbi írásait összegezte (ELEKES 1969b: 83–85, 1969a: 1024–1043). Érdekes, hogy egy 1968-ban megjelent tanulmányában Kovács Endre nem foglalkozott az amerikai „prezentistákkal” (KOVÁCS 1968: 349–371).

⁶ Becker – noha csak az 1898–99-es tanév erejéig – ösztöndíjasként valóban tanult a Columbia Egyetemen, ahol akkor Robinson is tanított. Elekes viszont láthatólag nem tudott arról, hogy Beard és Robinson közvetlen munkatársakká váltak a Columbián, s hogy közösen egyetemes történeti jegyzetet is írtak (lásd: LÉVAI 2003b: 54; James Harvey Robinson ekkori felfogására lásd: LÉVAI 2003a: 98–109).

Beckert „a prezentizmus álláspontjának elméleti összegzőjeként” ábrázolta Elekes, s munkásságáról számos olyan információval is szolgált, ami nagyban pontosította a róla és felfogásáról addig kialakult képet. Kovács Endrével ellentétben, tisztában volt vele, hogy *What Are Historical Facts?* című nevezetes tanulmánya nem 1955-ben, hanem 1926-ban keletkezett, sőt egy lábjegyzetben arra is utalt, hogy a relativizmus problémája „már jóval korábban, 1910 körül kezdte foglalkoztatni” Beckert (ELEKES 1975: 226). Az amerikai historikus felfogását tárgyszerűen ismertette Elekes, főként 1931-es, *Everyman His Own Historian* (Minden ember a maga történésze) című tanulmányára támaszkodva. „Természetesen” nem értett egyet Becker következtetéseivel, miszerint „mindenki a maga történésze (vagyis úgy fogja fel a történelmet, ahogy azt érdeklődése, fogalmai, ismerei: saját személyiségének jellemző vonásai meghatározzák)” (ELEKES 1975: 228). Ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy maga Becker „ebből az ismeretelméletileg mélységesen pesszimisztikus értékelésből nem vont le ugyanilyen pesszimista következtetéseket” (ELEKES 1975: 228), hiszen a mindenkire sajátosan jellemző történelemfelfogásra támaszkodva az egyes egyének erőit nyerhetnek „a jelen cselekvéseinek előmozdítására” függetlenül attól, hogy e nézetek nem felelnek meg – mivel nem felelhetnek meg – egy objektív, tudományos történelem kritériumainak. Vagyis „egy dolog a nézetek gyakorlati használhatósága, más dolog a tudományos megbízhatóság” (ELEKES 1975: 228).

Elekes Charles Beard relativizmusának kialakulásával is foglalkozott, amit elsősorban a két világháború közötti amerikai fejlődés alakulásával és a pragmatizmus hatásával magyarázott. Mint megfogalmazta, a relativizmus álláspontjára „az ő helyzetében szükségképpen el kellett jutni a pragmatizmus eredeti kérdésfelvetései nyomán” (ELEKES 1975: 229). Ehhez képest másodlagosnak tartotta „a német szubjektív idealizmus” és Croce hatását. Ugyanakkor, az olasz teoretikus és Beard kapcsolatára vonatkozóan olyan adalékokkal – levelezésük tényének megemlítése, a Beard által olvasott Croce művek felsorolása – szolgált, amelyek jelentősen árnyalták az olasz gondolkodó és az amerikai relativizmus kapcsolataira vonatkozó magyarországi képet. A relativista felfogás egyesült államokbeli befolyásával kapcsolatban Elekes fontosnak tartotta megemlíteni, hogy Beard az Amerikai Történelmi Társulat elnökeként mondta el híres *Written History as an Act of Faith* (Az írott történelem mint hit kérdése) című beszédét 1933 decemberében (ELEKES 1975: 230).

Elekes Lajos elemzése információgazdagabb volt a „prezentista-relativizmust” addig magyar nyelven bemutató és bíráló ismertetéseknél, s számos vonatkozásban pontosította és árnyalta az irányzatról kialakított képet. Ezzel összefüggésben azonban azt is meg kell jegyezni, hogy alapvetően egyetlen kézikönyvre támaszkodott, s hogy következtetéseinek egy része is ebből származott. Abban azonban ő sem tért el elődeitől, hogy a marxizmus-leninizmus ideológiája alapján élesen

bírálta az amerikai „prezentistákat”, és egyértelműen elvetette megállapításait. E felfogás kialakulását világos módon „a kapitalizmus belső ellentmondásainak” kiéleződésével hozta összefüggésbe: „Ez teremtett olyan ideológiai szükségleteket, amelyek lehetővé tették, sőt egyenesen megkövetelték a tudományok új eredményeinek irracionálisztikus értelmezését” (ELEKES 1975: 230). S bár az Egyesült Államokban „a fejlődés eltérő körülményei miatt” e jelenségek később bontakoztak ki, mint Európában, „a relativizmus kialakulása és elterjedése mögött [...] ugyanaz a világtörténelmi folyamat húzódott meg, amely Európában jóval hamarabb idézett elő hasonló, sőt súlyosabb válságtüneteket a történelmi gondolkodásban” (GILBERT–HIGHAM–KRIEGER 1965; ELEKES 1975: 230–231).

Kovács Endre és Léderer Emma egyoldalúan elítélő felfogásához képest már Elekes Lajos is árnyaltabb képet rajzolt az amerikai „prezentista-relativista” történetírásról. Az 1960-as évek végétől jelentkező viszonylagos ideológiai „fellazulás” még határozottabb jeleit lehetett megfigyelni Aron Jakovlevics Gurevics tanulmányában, amely a Glatz Ferenc szerkesztésében megjelent *Történetelméleti és módszertani tanulmányok* című válogatásban látott napvilágot 1977-ben. Gurevics pályája és műveinek magyarországi megjelenése kiválóan jellemzi az 1950-es évekhez képest megváltozott viszonyokat. A középkorkutató Gurevics ugyanis a nyugat-európai feudalizmus kialakulásáról írott és a Szovjetunióban 1970-ben megjelent munkájában nem követte az ortodox marxizmus felfogását, és a kulturális tényezők önállóságának szerepét emelte ki. Ennek eredményeként a moszkvai Filozófiai Intézetből ugyan elbocsájtották, ám történészként tovább dolgozhatott, és könyvei külföldön, így magyarul is megjelenhettek (GUREVICS 1977: 186–216; Gurevicsnek ez a tanulmánya eredetileg 1969-ben látott napvilágot a Szovjetunióban; GUREVICS 1974 és 1987). Ezek után nem csodáltnivaló, hogy Becker *What Are Historical Facts?* (Mik a történelmi tények?) című, 1926-ban keletkezett tanulmányának elemzése során Gurevics Kovács Endrénél, Léderer Emmánál és Elekes Lajosnál is megértőbbnek bizonyult amerikai kollégája felfogásával szemben.

Gurevics az amerikai „prezentizmus” eszmei és társadalmi gyökereit kutatva, annak megjelenését egy sajátos, komplex gazdasági-társadalmi környezet kialakulásával magyarázta. Ennek fő meghatározója az első világháborút követő, majd a nagy gazdasági világválság által felerősített kiábrándultság volt, amely „megingatta a politikai liberalizmusba és az általa hirdetett értékekbe, többek között az akadémikus tudományba vetett hitet” (GUREVICS 1977: 196). Ehhez járultak még olyan európai szellemi hatások, mint „az amerikai partokig eljutó rickertiánus és újhegeliánus hatás”, valamint a „saját természetű filozófiai pragmatizmus és instrumentalizmus, amely az eszmék közvetlen gyakorlati hasznosságát hangsúlyozta” (GUREVICS 1977: 196). A marxizmus felfogásának megfelelően tehát, Gurevics úgy látta, hogy „a pragmatizmus lázadását a történelemben

széleskörűen meghatározta az USA társadalmi-politikai és szellemi atmoszférája” (GUREVICS 1977: 196). Árnyaltabb megközelítésére mégis jellemző, hogy Gurevics szerint nem lehet a „társadalmi-politikai és szellemi atmoszféra” bemutatóásával „teljes magyarázatot adni” a prezentizmus kialakulására, „mint ahogy helytelen lenne értelmét kizárólag a burzsoá ideológia növekvő reakciósságához kötni” (GUREVICS 1977: 196). Hiszen a „prezentisták” egy sor olyan kérdésre igyekeztek válaszokat találni, amelyek a történettudomány belső fejlődéséből következtek: „a történeti kutatás technikája bonyolultabbá vált, kitágult a bevonható források köre, a történészek előtt új kérdések és feladatok fogalmazódtak meg, miközben megingott a természettudományok által vizsgált jelenségek és a történeti tény identitásába vetett meggyőződés” (GUREVICS 1977: 196). Gurevics tehát nem bélyegezte meg olyan egyértelműen az amerikai historikusok törekvéseit, s mindenképpen olyan reális problémáknak tartotta az általuk felvetett kérdéseket, amelyekkel a történetírásnak szembe kell néznie.

Ilyennek tekintette például azt a problémát, hogy „a történész nem »pápaszem« és nem szenvedélymentes »rovarkutató«, hanem a történelmi folyamat résztvevője, menetének értelmezője” (GUREVICS 1977: 202). Ez azt jelenti, hogy „szelektálja az anyagot tudományos hipotézise és elmélete fényénél”, vagyis a történész munkamódszere, „a források megválasztásának elvei, a következtetések megalapozottsága így vagy úgy kapcsolatban áll a történész eszmei és társadalmi állásfoglalásával” (GUREVICS 1977: 202–203). Gurevics szerint sem lehet tehát „figyelman kívül hagyni, hogy a világnézeti és értékelméleti mozzanatok valamilyen mértékben a történész munkásságának kezdetétől végéig, a kutatás egész folyamatába beleszövődnek” (GUREVICS 1977: 203). Abban viszont aligha van igaza, hogy a „prezentisták” – a fenti jelenségeket fel nem ismerve – „a történész-kutatót változatlanul magányos emberként fogták fel”, ami azt jelenti, hogy a „burzsoá individualizmus »metodológiai individualizmusban« lelte meg kifejezését” (GUREVICS 1977: 204). Gurevicsnek ez a megjegyzése semmiképpen sem igaz Beardre és Beckerre, akik részben a történész elkerülhetetlen „társadalmi beágyazottságára” hivatkozva vetették el a történelmi folyamaton kívül álló, pártatlan megfigyelő történész lehetőségét, beleértve saját történetírói tevékenységüket is.

Gurevics egyetértett amerikai kollégájával abban, hogy „a tudományos ismeret rendszerében [...] meghatározott tudományos műveletek eredményeként” kapott „tények rendszere különbözik a közvetlen realitástól” (GUREVICS 1977: 205). Az amerikai historikustól eltérően Gurevics mégis úgy látta, hogy ez nem jelenti azt, hogy „a tudományos kép kevésbé objektív a realitásnál: ellenkezőleg, meghaladja annak kaotikus és tagolatlan voltát, ahogyan az szemben áll az »események áramában« lévő emberek »mindennapi tudatával«, egyedül a tudományos kép tárja fel a jelenségek objektív kapcsolatait, találja meg a történelmi tények valódi természetét” (GUREVICS 1977: 205). Gurevics elfogadta, hogy a történészek

azáltal, hogy „elkülönítik az általuk kiválasztott jelenségeket a megszámlálhatatlan empirikus viszonyoktól, amelyekben léteznek, és olyan összefüggések soraiba kapcsolják be, amelyeket a tudomány lényegesnek tart”, tevékeny módon részt vesznek a történelmi tények „megalkotásában” (GUREVICS 1977: 205). Úgy látta azonban, hogy e folyamat révén mégsem vész el „annak az eseménynek a konkrét tartalma, amelyet az így létrehozott tény tükröz” (GUREVICS 1977: 206). Vagyis a történész közreműködésével „létrejött” történelmi tény – Becker felfogásától eltérően – nem csupán a kutató gondolkodásában létező absztrakció, hanem „a konkrét érzéki objektum absztrakciójának és képzetének egysége” valósul meg benne (GUREVICS 1977: 206).

Gurevics tehát nem tagadta a történelmi kutatás eredményeként előadódó történelmi tény „előállításában” a történész alkotó hozzájárulásának jelentőségét, s azzal is teljes mértékben tisztában volt, hogy ez a „történelmi rekonstrukció ugyanakkor azt tükrözi, hogy a múltból mit tart lényegesnek az adott kor és társadalom történésze, aki meghatározott világnézettel és tudományos módszerrel rendelkezik” (GUREVICS 1977: 207). Mégis úgy vélte, hogy „a tények közötti viszonyok nem csak a történész agyában jönnek létre, és nem csupán a történész értékskalája határozza meg értékelésüket. Ezek a kapcsolatok és viszonyok objektíve léteznek, és a történész arra törekszik, hogy mind jobban teremtsen ezeket újjá, tudva, hogy ő nem alkotja, hanem rekonstruálja ezeket a viszonyokat, miközben azok belső logikája vezeti, s konstrukciójában az objektív realitást tükrözi” (GUREVICS 1977: 209). Vagyis „annak elismerése, hogy a történész ítéletei feltétlenül értékelő jellegűek, és ennek megfelelően végzi a tényanyag kiválasztását, semmi esetre sem vonja maga után azt a következtetést, hogy a történelemben nincs lehetőség tudományosan objektív konstrukciókra” (GUREVICS 1977: 210).

Gurevics tehát egyfajta középutas megoldás mellett szállt síkra. Méltánylandónak és a történészszakma számára feltétlenül tudatosítandónak ítélte Beard és Becker számos felvetését, de végkövetkeztéseikkel mégsem értett egyet, és kitarzott a történetírás mint objektív tudomány lehetősége mellett. Az amerikai historikusok tevékenységének értékelésekor azonban néhol ő is „elvetette a súlykot”. Véleménye szerint „a prezentisták relativizmusa [...] hozzájárult az objektív történelmi ismeret lehetőségéhez való nihilista viszonyulás elterjedéséhez” (GUREVICS 1977: 199). A relativista történészek e módszertani „defetizmusa” pedig „képes fegyvert adni bármelyik reakciós »pressure group« kezébe, amely esélyes az USA jövőendő politikai vezetésének megszervezésére, és igazolni fogja a történelmi múlt meghamisítását ennek a csoportnak a konkrét érdekében” (GUREVICS 1977: 200). Ha nem is olyan durva formában, de lényegében a Kovács Endre, Léderer Emma és Elekes Lajos által is felemlgetett vádat hangoztatta Gurevics is, nevezetesen hogy a prezentizmus a reakciós társadalmi erők ideológiai kiszolgálójává válhat. A nihilizmus vádja szakmai és erkölcsi értelemben sem állja meg

a helyét Beard és Becker vonatkozásában. A relativisták amerikai bírálóinak egyik fő érvét átvéve, Gurevics arra is utalt, hogy Becker és Beard „saját történeti tárgyú munkáikban betartották mindazokat a kutatási elveket, amelyeket támadtak” (GUREVICS 1977: 199). Ebben annak bizonyosságát látta, hogy „a prezentizmus nem javasolt és nem is javasolható semmilyen kutatási metodológiát és technikát, ezért nem is volt képes a »gyakorló« történészeket felvértezni” (GUREVICS 1977: 200).⁷ Az is figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Gurevics az eredetileg 1969-ben Moszkvában megjelent tanulmányában egyszer sem hivatkozott a marxizmus-leninizmus „klasszikusaira”.

A két amerikai historikus magyarországi recepciójában a gurevicsi vonalat vitte tovább Solt László 1985-ben megjelent, *1787: Az amerikai történetírás évszázados vitájának újabb állomásai* című munkája. Mint korábban láthattuk, Solt felfogását már 1958-ban egyfajta kettősség jellemezte, s újabb munkájában ez a látásmód élt tovább azzal a módosulással, hogy a kritikai elem háttérbe szorult, s elsősorban Beard munkássága még pozitívabb megvilágítást kapott (SOLT 1985).

Könyve témájából adódóan, Solt László elsősorban Beard 1913-ban megjelent, *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése* című könyvét tárgyalta. Elemzése középpontjában nem Beard ismeretelméleti felfogásának, hanem annak vizsgálata állt, hogy a könyv milyen szerepet játszott az alkotmánnyal kapcsolatos historiográfia fejlődésében. Elsősorban annak igazolására törekedett, hogy Karl Marx társadalomszemlélete nagy hatást gyakorolt az amerikai historikusra. Ennek során Solt az amerikai szakirodalomra támaszkodva beszámolt Beard származási körülményeiről, neveltetéséről, hazai és külföldi egyetemi tapasztalatairól, valamint arról, hogy mindezek során milyen szellemi hatások érték. Szólt például E. R. A. Seligman rá gyakorolt befolyásáról, de Beard és James Harvey Robinson kapcsolatának jelentőségéről is megemlékezett.⁸

Feltűnő ugyanakkor, hogy Solt alig érintette Beard „prezentista-relativizmusának” problematikáját, amely a korábbi marxista kritikusok érdeklődésének középpontjában állott. Az amerikai historikus „prezentizmusát”, vagyis azt, hogy művével saját korának kívánt szólni, illetve annak elismerését, hogy a könyvben a 20. század eleji Amerika viszonyai is visszatükröződnek, Solt pozitívan értékelte, mivel az összeegyeztethető volt a marxizmus gazdasági alapról és ideológiai felépítményről vallott felfogásával. Mint megfogalmazta „aligha kétséges, hogy a könyv [Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése – L. Cs.] a maga módján beleavatkozott a századeleji [sic!] amerikai élet »napjainak« valóságába. Beard azzal, hogy a reforméra, a tömegeknek joгаik, érdekeik

.....
⁷ E kritikája megfogalmazásakor Gurevics Chester McArthur Destler *Some Observations on Contemporary Historical Theory* című tanulmányára hivatkozott (DESTLER 1950: 503–529).

⁸ Soltnak az amerikai forradalom jellegére vonatkozó felfogására lásd LÉVAI 2006: 220–221.

megóvásáért folytatott harca közepette az amerikai történelem egy másik nagy konfliktusára emlékeztetett, amikor szintén élesen szembekerült egymással a nép [...] és az uralkodó kisebbség, és azzal, hogy [...] a társadalmat mozgató nagy erők, érdekek nyílt feltárásával tette, műve révén is részesévé vált kora harcának” (SOLT 1985: 105–106).

Az amerikai történész „relativizmusát” azonban annak ellenére sem tárgyalta Solt, hogy hivatkozott Beard *Ama nemes álom* című beszédére, amely „relativista” felfogásának legtömörebb összefoglalását tartalmazta. Ebből azonban azokat a részeket emelte ki, amelyekben az amerikai historikus az objektív történetírás lehetetlenségéről értekezett, hanem azt, amelyben Ranke gondolkodásának korhoz kötöttségét mutatta ki, valószínűleg azért, mert ez is összeegyeztethető volt a marxista elmélettel.

Az amerikai „prezentista-relativisták” egyre pozitívabb magyarországi recepciója szempontjából további előrelépést jelentett Beard *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése* című könyvének megjelenése 1988-ban. Ennek jelentőségét egyrészt az adta, hogy a két amerikai historikus tollából eddig csak rövid részletek jelentek meg a munkásságukat elemző történészek tanulmányaiban, vagyis ez volt az első hosszabb és teljes szöveg, ami valamelyiküktől magyarul napvilágot látott. Beard munkájának megjelenése másrészt azért volt fontos, mert két olyan kísérőtanulmányt tartalmazott, amelyek minden eddiginél részletesebb betekintést nyújtottak az amerikai historikus pályájába, illetve műve megszületésének körülményeibe (BEARD 1988).

A dolog pikantériáját tovább növelte, hogy a kötet bevezető tanulmányát az a Forrest McDonald írta, aki az 1950-es évek végén megjelent írásaival jelentős szerepet játszott Beard nimbuszának akkori megrengetésében. McDonald minden addiginál részletesebben és árnyaltabban mutatta be a progresszivistá historikus életútját és gondolkodásának eszmetörténeti hátterét. Tárgyilagosan értékelte Beard és a marxizmus kapcsolatát, viszont a „prezentista-relativizmus” kérdésére csak két futó utalást tett. A „prezentizmust” illetően tanulmánya elején McDonald mindössze annyit jegyzett meg, hogy Beard „érett kori történetfilozófiájának központi tétele volt [...], hogy egyszerűen rávetítjük a múltra folyton változó korunk fő gondjait, s az így létrejött prizmán keresztül szemléljük a múltat” (MCDONALD 1988: 5). Mindezt azzal egészítette ki, hogy egyes értékelők éppen a beardi prezentizmus szellemében kapcsolták az 1950-es évekbeli kritikusok tevékenységét az eisenhoweri Amerika konzervatív légköréhez. Ezt a megközelítést azonban McDonald túlságosan is leegyszerűsítőnek tartotta (MCDONALD 1988: 21, 27).

McDonald előszava *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése* 1986-os egyesült államokbeli kiadása elé készült, s alapvetően az amerikai olvasóközönségnek szólt. Részben ezért, részben pedig a könyv „helyretétele”

érdekében volt szükség egy, a magyar közönséget instruáló utószó csatolására is, amelyet Urbán Aladár készített el. A Kádár-rendszer időszakában az volt a szokásos eljárás, hogy a nem marxista szerzők munkáit olyan kísérőtanulmányokkal látták el, amelyek aztán a marxista-leninista doktrína szempontjából „helyre tették” az illető gondolkodó munkásságát. Urbán Aladár utószava is ezt a funkciót töltötte be, de olyan módon, hogy az már a késő Kádár-rendszer sajátosságait tükrözte. A magyar történész ugyanis tárgyilagos hangnemben ismertette Beard életét és munkásságát, illetve a nevezetes könyvről kibontakozott korabeli és későbbi vitákat. Hasonló volt a helyzet Beard relativizmusát illetően is, amelyről Urbán Aladár egyszerűen megállapította, hogy az amerikai historikus szerint „»tudományos történetírás« valójában nem valósítható meg nemcsak azért, mert a történeti tények többnyire nem fejezhetők ki egzakt mértékegységekben, hanem azért sem, mert a történész sincs mindig birtokában minden fennmaradt információnak, miközben számolnia kell azzal, hogy fontos dokumentumok megsemmisültek” (URBÁN 1988: 322–323). Mindehhez Urbán Aladár egyetlen minősítő megjegyzést sem fűzött, s nem vádolta meg Beardet relativizmusa miatt az amerikai monopolista körök kiszolgálásával, ahogyan az korábban szokásban volt. Persze, mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy Beard esetében olyan amerikai történészről volt szó, aki mégiscsak jól ismerte Marx munkásságát, amely bevallottan hatott is rá, és aki élesen kritizálta kora egyesült államokbeli viszonyait.

Az amerikai „prezentista-relativista” történészek 1949 utáni magyarországi recepciójának történetét áttekintve egyértelmű, hogy abban bizonyos változások következtek be az 1980-as évek vége felé közeledve. Az amerikai „prezentistákat” kritizáló marxista szerzők közös sajátosságaként állapítható meg, hogy az irányzat kialakulását valamilyen módon a „tőkés rendszer kiéleződő válságával” hozták összefüggésbe, s olyan megközelítésként ábrázolták azt, amely alkalmas és hajlamos az „uralkodó osztályok közvetlen politikai érdekeinek” kiszolgálására (KOVÁCS 1962: 71). Ez a felfogás a legerőteljesebben az 1950-es évek végén és az 1960-as években, leginkább Kovács Endre és Léderer Emma munkáiban érvényesült. Rájuk az is jellemző volt, hogy jórészt egybemosták a Beard és Becker álláspontja közötti nem elhanyagolható különbségeket, és munkásságukat nem a két amerikai történész művei alapján, hanem másodlagos forrásokra támaszkodva bírálták. A fent említett alapvető kritikai mozzanat az 1970-es években is jellemző maradt, amint az Elekes Lajos és Gurevics tanulmányaiban megfigyelhető volt, ám ekkoriban bizonyos hangsúlyváltás is érzékelhetővé vált. Ez Elekes Lajos esetében abban volt megragadható, hogy sok olyan ténybeli információt közölt a két amerikai historikusról, amelyek – az alapvető ideológiai „helyretettől” elvonatkoztatva – jelentős adalékokkal szolgáltak a csak magyarul olvasó érdeklődők számára. Gurevics írása alapján pedig a magyarországi olvasók

részletes ismeretekhez juthattak Carl Becker felfogására vonatkozóan, s bár a szovjet szerző a két amerikai történész végkövetkeztetéseivel nem értett egyet, problémafelvetéseiket mindenképpen megfontolásra méltónak tartotta. A kritikai elem még inkább visszaszorult, a tárgyyszerűbb hangvétel pedig még inkább előtérbe került az 1980-as években, amikor is Solt László 1985-ben kiadott könyvében szinte védelmébe vette Beardet az őt az 1950-es években ért támadásokkal szemben. Ugyanakkor művének alaptörekvése még mindig az volt, hogy az amerikai forradalmat és az arról szóló történetírást beillesse a marxista elmélet sémáiba. Ez a „tárgyszerűsödési” tendencia pedig Charles Beard nevezetes könyvének hazai megjelentetésében, illetve a két kísérő tanulmányban érte el a csúcspontját, amelyek mindenféle ideológiai „lózung” mellőzésével láthattak már napvilágot.

Véleményem szerint három alapvető tényező játszott szerepet ebben a viszonylagos ideológiai „fellazulásban”:

- a kommunista párt megváltozott politikája és a Kádár-rendszer konszolidációja az 1956-os megábrándítást követően;
- a nemzetközi enyhülés, vagyis a Szovjetunió Egyesült Államokkal kapcsolatos, illetve az Egyesült Államok Szovjetunióra és Kelet-Európára vonatkozó politikájának megváltozása;
- mindezekkel összefüggésben az amerikai–magyar viszony látványos javulása.

Tanulmányomnak nem célja a nemzetközi kapcsolatok korabeli történetének vagy a magyar–amerikai viszony akkori alakulásának részletes bemutatása, s a Kádár-rendszer konszolidációjának, illetve a nemzetközi enyhülés kialakulásának története is eléggé közismert (a Kádár-rendszer konszolidációjára vonatkozóan lásd például ROMSICS 1999: 400–423; a nemzetközi enyhülésre és az Egyesült Államok külpolitikájára lásd például MAGYARICS 2000: 401–415). Ezért csak a kelet-európai országokkal kapcsolatos amerikai politika megváltozására és az amerikai–magyar viszony alakulására térek ki röviden.

Az 1960-as évek közepétől az amerikai külpolitika – korábbi irányvonalától eltérően – nem a kelet-európai kommunista rendszerek megdöntésére vagy destabilizálására, hanem stabilizálására törekedett. Ennek egyik oka az volt, hogy elfogadták a Szovjetunió tartós kelet-európai jelenlétét, és ezért az európai stabilitást ilyen módon látták biztosíthatónak. Úgy vélték, hogy a Szovjetunió esetleges kivonulása Kelet-Európából destabilizálhatja az európai biztonságot a német befolyás újbóli megerősödése és a kelet-európai országok közötti nacionalista konfliktusok újjáéledése révén. Mindebből következően a kelet-európai szocialista országokkal kapcsolatos amerikai politika is megváltozott, ami a gazdasági kapcsolatok kiépítését, amerikai kölcsönök nyújtását, valamint kulturális kapcsolatok létrehozását és fejlesztését jelentette. Az amerikai gazdasági kapcsolatok,

illetve a kölcsönök egyre nagyobb szerepet játszottak a magyarországi szocialista rendszer finanszírozásában és fenntartásában, és végső soron – az eredeti amerikai szándékkal is ellentétben – a rendszer eladósodásához és destabilizálódásához járultak hozzá.

Ilyen feltételek mellett, az 1960-as évek végétől az amerikai–magyar kapcsolatok is jelentősen javultak. Ezt jelezte mindenekelőtt a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szinten történő helyreállítása 1966-ban, amit Mindszenty József helyzetének „rendezése” követett azzal, hogy az Elnöki Tanács által kegyelemben részesített hercegprímás 1971. szeptember 28-án elhagyta a budapesti amerikai nagykövetséget és Magyarországot. Ebbe a sorba illeszkedett a második világháború után államosított amerikai vagyonnal foglalkozó vagyoni jogi szerződés aláírása a két ország között 1973-ban. E fejlődés menet csúcspontját pedig a Szent Korona visszaadása, illetve a legnagyobb kedvezmény elvét Magyarországra kiterjesztő egyezmény aláírása jelentette 1978-ban.⁹

E fejlemények azt is eredményezték, hogy Magyarország, gazdasági okokból is kifolyólag, egyre inkább érdekeltté vált egy „jobb” amerikai–magyar viszony fenntartásában. E változások valószínűleg szerepet játszottak annak – a marxista-leninista elmélet keretein belül maradó – hangsúlyváltásnak a megjelenésében, amelyről fentebb szóltam.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Az Egyesült Államok története. II. kötet. Gondolat, Budapest.

BECKER, Carl L. (1932): Everyman His Own Historian. *American Historical Review* 37/2. 221–236.

BECKER, Carl L. (1967): Detachment and the Writing of History. In: SNYDER, Phil L. (szerk.): *Detachment and the Writing of History. Essays and Letters of Carl L. Becker.* Cornell University Press, Ithaca. 3–28.

BECKER, Carl L. (2006): Mi a történelmi tény? In: GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás (szerk.): *Történetelmélet I.* Osiris, Budapest. 162–174.

BEARD, Charles A. (1988): *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése.* Európa, Budapest.

BEARD, Charles A. (2006): Ama nemes álom. In: GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris, Budapest, 1087–1099.

BORHI László (szerk. 2009): *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

.....
⁹ A magyar–amerikai kapcsolatok korabeli javulására lásd: BORHI 2010: 3–13, 209–236; BORHI szerk. 2009; GLANT 1997: 51–141.

- BORHI László (2010a): A nemzeti külpolitika határai: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1989. *Történelmi Szemle* 53/2. 209–236.
- BORHI László (2010b): Magyar–amerikai kapcsolatok 1942–1989. *História* 31/3. 3–13.
- BREISACH, Ernst (2004): *Historiográfia*. Osiris, Budapest.
- CZAKÓ Kálmán (1987): *A történetírás fejlődése*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DESTLER, Chester McArthur (1950): Some Observations on Contemporary Historical Theory. *American Historical Review* 55/3. 503–529.
- SNYDER, Phil L. (szerk. 1967): *Detachment and the Writing of History. Essays and Letters of Carl L. Becker*. Cornell University Press, Ithaca.
- ELEKES Lajos (1969a): Az amerikai analitikusok és a történelmi relativizmus relativista bírálata. *Századok* 103/5–6. 1024–1043.
- ELEKES Lajos (1969b): *Korszerű műveltség, történelmi gondolkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ELEKES Lajos (1975): *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Kossuth, Budapest.
- ERŐS Vilmos (2010): Az amerikai történetírás. *Valóság* 53/2. 78–80.
- GERSHOY, Leo (1956): Zagorin's Interpretation of Becker: Some Observations. *American Historical Review* 62/1. 12–17.
- GLANT Tibor (1997): *A Szent Korona amerikai kalandja 1945–1978*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GILBERT, F. – HIGHAM, J. – KRIEGER, L. (1965): *The Development of Historical Studies in the United States*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- GUREVICS, A. J. (1974): *A középkori ember világképe*. Kossuth, Budapest.
- GUREVICS, A. J. (1977): Mi a történeti tény? In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Gondolat, Budapest. 186–216.
- GUREVICS, A. J. (1987): *A középkori népi kultúra*. Gondolat, Budapest.
- GYÁNI Gábor (2000): Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest. 96–97.
- GYÁNI Gábor (2010): A történetírás újragondolása. In: GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest. 12–31.
- KOVÁCS Endre (1962): *A mai polgári történetírás*. Gondolat, Budapest.
- KOVÁCS Endre (1968): Ismeretelméleti problémák a mai polgári történetírásban. *Történelmi Szemle* 21/4. 349–371.
- KRAUS, Michael – JOYCE, Davis D. (1990): *The Writing of American History*. University of Oklahoma Press, Norman-London.
- KRISTON Pál (1991): *A történetírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- LÉDERER Emma (1968): *A történelem tudományossága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LÉVAI Csaba (2003a): Progresszivizmus és relativizmus: Carl Lotus Becker és az amerikai „relativista” történetírás. *Múltunk* 48/2. 58–111.
- LÉVAI Csaba (2003b): *A republikánizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmétörténeti hátteréről*. L'Harmattan, Budapest.
- LÉVAI Csaba (2006): The American Revolution in Hungarian Historiography during the Socialist Regime. In: LÉVAI Csaba (szerk.): *Europe and the World in European Historiography*. Edizioni Plus, Pisa University Press, Pisa. 215–229.

- MAGYARICS Tamás (2000): *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- MAYERHOFF, Hans (szerk. 1959): *The Philosophy of History in Our Time*. Doubleday Co., New York.
- MCDONALD, Forrest (1988): Bevezetés. In: BEARD, Charles A.: *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése*. Európa, Budapest. 5–33.
- ROMSICS Ignác (1999): *Magyarország története a 20. században*. Osiris, Budapest.
- ROMSICS Ignác (2002): Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris, Budapest. 5–33.
- ROMSICS Ignác (2003): A történész mestersége. *Rubicon* 14. 6.
- ROMSICS Ignác (2011): *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest.
- SOLT László (1958): Az amerikai történetírás néhány kérdéséről. *Századok* 92/1–4. 465–474.
- SOLT László (1985): 1787: *Az amerikai történetírás évszázados vitájának újabb állomásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- URBÁN Aladár (1988): Utószó. In: BEARD, Charles A. 1988: *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése*. Európa, Budapest. 322–323.
- ZAGORIN, Perez (1956): Carl Becker on History. Professor Becker's Two Histories: A Skeptical Fallacy. *American Historical Review* 62/1. 1–11.

TÉTOVA ÚJRAÉRTTELMEZÉSEK

MAGYARORSZÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT
KÖVETŐ ÉVEI A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁNI
TÖRTÉNETÍRÁSBAN

„1989 óta nem sikerült kidolgozni egy, a modern magyar társadalom történetét átfogó, valóban konszenzust jelentő nagy elbeszélést, a demokratikus Magyarország geneológiáját [...]”

(GYÖRGY 2010: 34).

134

In: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról
Szerk.: ERŐS VILMOS – TAKÁCS ÁDÁM. Budapest, 2012,
ELTE Eötvös Kiadó. /Talentum 13./ 134–150.

„[A]z 1945 utáni időszak megírását valóban előlről kell kezdenünk. [...] nincsenek műhelyek, iskolák, nincsenek viták, nincsen közös nyelv, nincsenek közös fogalmaink” – fogalmazta meg szigorú ítéletét Varga László az ezredfordulón tartott konferencián (VARGA 2002: 327–328).

Gyáni Gábor tíz évvel később rezignáltan állapította meg: „a második világháború, a zsidó genocídium, a háborús vereség (a vele járó iszonyú emberáldozat), s nem utolsósorban az ország addigi politikai és morális rendjének (és rendszerének) a teljes felbomlásával keletkezett válság és annak tudata szolgálhat(na) a későbbi diskurzus referenciájául. Erre azonban nem vagy részlegesen és egyáltalán nem kielégítő módon került sor akkor és a későbbiekben” (GYÁNI 2011: 39). „Az elmúlt 50-100 év az, ami a jelenkortörténet szempontjából fontos – mondta ugyanő –, mert ez hasonlít leginkább a mai viszonyainkra: nem csupán azért, mert sokak számára saját életük időszaka, hanem azért is, mert ennek a korszaknak az elképzelései, tradíciói, világnézetei, kötődései még ma is hatnak. [...] végül is nem lenne szabad ódzkodnunk attól, hogy meghúzzunk egy formális időhatárt a múlt, vagyis a történelem, és a félmúlt, vagyis a jelenkor-történet között” (KONOK 2010: 171).

Jelenkor-történetünk három emberöltőnyi időszakának egyik meghatározó periódusa a második világháború befejezését követő néhány év, amely egy-két évtized elmúltával immár véglegesen kikerül a kommunikatív emlékezet csalóka bűvköréből, s átadja a helyét a történetírói értelmezéseknek. Most a félmúlt és a múlt határzónájában vagyunk, s érzékeljük e kettős tér egyszerre értelmezést bénító és serkentő hatását.

A naptári, a mérhető, a kronologikus idő (az egynemű folyam) furcsa, sajátos viszonyban van a „megformált idők rostkötegeivel”, amelyeknek saját idejük

van. Törések, ugrások vannak, s egyes idők a semmiből bukkannak elő. A történelmi folyamatok időnként megtörnek. Az okok irracionálisaknak tűnnek – írja Siegfried Kracauer (KRACAUER 2009: 229). Megállapítását Magyarország második világháború utáni néhány évére is találónak érzem.

Kevés olyan korszaka van a 20. századi magyar történelemnek, amelynek tudományos megítélése a rendszerváltozás után annyira bizonytalan lenne, mint a második világháború befejezését követő néhány évé, amikor a gazdasági, politikai és társadalmi rendszer lényegi változásokon ment keresztül, miközben a régi és az új formák, mentális megnyilvánulások egymás mellett léteztek. Ezek az évek sokszínűségükkel, ellentmondásosságukkal szinte felkínálják magukat az eltérő nézetű és tapasztalatú értelmezőknek, s itt nem csupán az ideológusokra, politikusokra, az irodalomban és a közéletben megnyilvánulóakra gondolok, hanem a társadalomtudományok művelőire is. Igaz, a különbség is számottevő: a pártállami keretek erősen leszűkítették az interpretációs lehetőségeket, ellentétben az 1989 utáni időszakkal, amikor elvileg megteremtődtek a szabad és szakmailag alátámasztható véleményalkotás feltételei.

*

A 20. századi magyar történelem szokványos szakaszolása: a dualizmus végszakasza (benne az első világháborúval); a polgári demokratikus forradalom és a tanácsköztársaság időszaka; a Horthy-kor; a Rákosi-kor; az 1956-os forradalom; a Kádár-éra, s végül az 1989–1990-es rendszerváltás és az azt követő átalakulás. A második világháború utáni néhány év elkülönített történelmi szakaszként egyre gyakrabban hiányzik ebből a felsorolásból. Ez a viszonylag rövid, de más koroktól markánsan elkülönülő periódus az utóbbi bő egy évtizedben egyre inkább egy nagyobb történelmi egység, az államszocialista korszak kezdőszakaszává vált, válik. „Két alapvető álláspontot különböztethetünk meg – írja Bódy Zsombor. – A fegyverszünetet aláíró ideiglenes kormány korszaka [...] 1945 őszén egy szabad és plurális választással végződött, és ez lehetővé teszi, hogy ezekben az években demokratikus újrakezdést lássanak, amelyet később a kommunista hatalomátvétel szakított meg. Mások ezzel szemben úgy vélik, hogy ezek az évek csupán a kommunista diktatúra bevezető fázisát képezték”. (BÓDY 2008: 116; folyóiratbeli változata: BÓDY 2008a: 61)

A második világháború befejezését követő néhány év már az 1990-et megelőző évtizedekben kedvelt kutatási területe lett azoknak a történészeknek, akik lazítani kívántak a Kádár-kori politikai-ideológiai béklyókon. Ekkor honosodott meg ezekre az évekre a „koalíciós időszak” kifejezés. A „koalíciós időszak” politikatörténeti terminus, hasonlóan az utóbbi években egyre gyakrabban előforduló a „szovjetizálás kezdeti szakasza” meghatározáshoz. A koalíciós kormányzati

forma valóban rányomta bélyegét a második világháborút követő néhány évre, ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy Magyarország ekkor került a Szovjetunió érdekszférájába, bár 1948–1949-ig nem beszélhetünk a szovjetunióbeli szisztéma ránk kényszerítéséről.

Nem vállalkozom arra, hogy számba vegyem és értékeljem a rendszerváltás után született valamennyi olyan történeti munkát, amely a háború utáni évekkel foglalkozik. Egyrészt sokszor nehéz megvonni a határt a tudományos és a publicisztikai, politikai-ideológiai jellegű publikációk között, másrészt oly nagy a részterületeket – közéjük értve a helytörténeti vonatkozású írásokat is – érintő feldolgozások száma, hogy ezek elemzése eleve meghaladná egy tanulmány kereteit. Némileg önkényesen emelek ki írásokat közülük; a legjellemzőbbnek vélt irányok, tendenciák vázolására vállalkozom csupán. Az elmúlt húsz év terméséből válogatva, a hangsúlyt az utóbbi években napvilágot látott történeti feldolgozásokra helyezem. A különbségekre fókuszáló csoportosításom nem értékítéletet jelent: az eltérő értelmezésekre kívánom felhívni a figyelmet.

PERIODIZÁCIÓS KÜLÖNBSÉGEK

A történettudományban konszenzus látszik kötvonalazódni abban a tekintetben, hogy az 1944 végétől 1949 tavaszáig tartó időszak két alperiódusra osztható, bár a választóvonal a kettő között bizonytalan. Politikatörténeti megközelítésből a határ 1946 közepére-végére tehető, miközben számos érv szól amellett, hogy gazdaságtörténeti szempontból korábbi időhatár indokolt. Ugyanakkor a szellemi és a művészeti életben lejátszódó folyamatokat vizsgálva már a korszak kettéosztása is megkérdőjelezhető, s a végpont egészen 1949–1950-ig kitolható. A fordulat évei kifejezés a koalíciós éra második szakaszára az ezredforduló után terjedt el a történetírásban (STANDEISKY–KOZÁK–PATAKI–RAINER szerk. 1998).

Rainer M. János véleménye szerint a „népi demokrácia” politikai struktúrája megfelelt a háborúban győztesek kettős követelményrendszerének: a szovjetek befolyása alatt álló kommunista párt birtokolta a legfontosabb kormányzati, végrehajtói pozíciókat, ugyanakkor az „álkoalícióban” minden demokratikus politikai erő részt vett. Az 1945. évi szabad parlamenti választások nyomán a „népi demokrácia” a „demokrácia” irányába mozdult (lásd mindenekelőtt a köztársaság kikiáltásáról, a köztársasági elnökről, az emberi és politikai jogokról szóló törvényeket), de „szívósan és lassan” ismét „népi demokráciává” vált 1946 végére (RAINER M. 1998b, bővebben lásd RAINER M. 1998a). 2000-ben, amikor utoljára volt szakmai vita e történelmi periódus értékeléséről, Rainer hasonlóan

vélekedett, s talán még a korábbiaknál is hangsúlyosabban elválasztotta az 1947 előtti és az azt követő két évet (RAINER M. 2002).

Palasik Mária idén angolul megjelent politikatörténeti szintézisében az 1944 és 1947 közötti időszakot tekinti külön vizsgálendő történelmi periódusnak.¹

Gyarmati György 2011 végén megjelent könyvében az 1945 és 1947 közötti időszakot elválasztja a rákövetkező – 1948-tól 1952-ig tartó – periódustól, és az előbbiben két egymás ellen ható tendenciát különböztet meg. Ezeket, vagyis az egyidejű demokratizálást és presztalinizálást a rendszerparadigmák közötti antagonizmusként értékeli. A könyv azonban már címével – *Rákosi-korszak, 1945–1956* – is azt sugallja, hogy szerzője a háború befejezését követő éveket lényegében nem tartja külön történelmi entitásnak, hanem csupán a Rákosi-kor némi egyedi sajátossággal rendelkező bevezető szakaszának tekinti.² Eleve a demokrácia csorbulására utal, ha egy történelmi periódust meghatározónak vélt szereplője fémjelez. Magyarországon – ahogy erre Romsics Ignác Gyarmati György könyvének bemutatóján felhívta a figyelmet – csupán két korszakot nem neveztek el személyről: a dualizmus korát és az 1989 utáni, immár több mint két évtizede tartó időszakot. S a második világháború utáni néhány évet sem, teszem én hozzá, ha nem cáfolna meg egy éppen most megjelent könyv szerzője. Gyarmati azzal, hogy ezt a periódust egy személyről elnevezett időszakhoz, a Rákosi-korszakhoz csatolja, végső soron megfosztja ezt az időszakaszt demokratikus jellegétől, s ezen csak némi-
leg enyhít azzal, hogy a *demokratizálás* és a *presztalinizálás* egyidejűségét konstatálja: az általa választott struktúrában a hangsúly óhatatlanul a bizonytalan tartalmú presztalinizálásra kerül. Pedig az ún. koalíciós korszak jellemzésénél jó szemmel emeli ki az 1945-ös parlamenti választások jelentőségét, amelyet Rainer M. János is határkönek tekint. (Gyarmati György könyvének két recenzense egyetért a belső periodizációs határokkal és a periódusok minősítésével, ugyanakkor ők is kitérnek arra, hogy az 1945–1946-os időszak számos vonatkozásban gyökeresen eltért az utána következőktől [HAHNER 2012: 21; SZÁLE 2012: 21].³)

¹ Kronologikus rendet követő fejezetcímei értékelő jellegűek: Az átmeneti kor; A háborútól a békéig; Konszolidáció és konfrontáció – az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásoktól az 1946 végéig (a Donáth György és társai-perig) terjedő periódus; Hatalomátvétel a koalícióban; Végjáték Magyarországon (PALASIK 2011). Palasik könyvében a korábbi feldolgozásoknál nagyobb teret szentel például az anomáliák belső kommunista és kigazda értékelésének, a parasztegység megteremtésén fáradozó Parasztszövetségnek. Korábbi munkái is már ebbe az irányba mutattak (PALASIK 2000, 2010).

² Álláspontját azzal indokolja, hogy a szovjetunióbeli emigrációból 1945. január végén visszatért Rákosi Máttyás „a magyar politikai élet megkerülhetetlen, központi figurája” lett, s „az általa irányított Magyar Kommunista Párt is társadalmi támogatottságát messze meghaladó befolyásra tett szert a Moszkvából irányítottan életre hívott kormánykoalícióban” (GYARMATI 2011: 459).

³ „A szerző nem próbálta lerövidíteni az úgynevezett Rákosi-kort azzal, hogy az 1945–48-as időszakot különböző megszépítő nevekkal, illetve (polgári demokrácia, koalíciós kormányzás stb.) leválasztja róla. Inkább meggyőzően bebizonyította, hogy az egész tizenkét évre Sztálin »legjobb magyar

Rainer – mint fentebb már utaltam rá – a kommunista dominanciájú „népi demokratikus” szakasz végét és egy jelző nélküli demokratikus szakasz kezdetét látja az 1945. novemberi eseményben, amely végzetes hatalmi harcokat generálva csupán néhány hónapig tartott, hogy ismét átadja a helyét immár a kommunista párti szóhasználatban ekkor meghonosodott „népi demokráciának”. Ez utóbbi *népi demokrácia* kifejezés szerintem nem ugyanaz, mint az 1945-ös választásokat megelőző év valóban a népet, a helyi lakosokat megmozgató *népi* demokráciája, amelyre találókép lenne talán a kor sajátos kettős jellegére utaló *közvetlen és irányított demokrácia időszaka* kifejezés. 1944 végén, 1945 elején (s nem egy helyen később is) olyan önzagzó szervek jöttek létre – népi, nemzeti, üzemi bizottságok, szakszervezetek, új kulturális társulások és mások (például NAGY 2009, 2010a, 2010b; STANDEISKY 2005, 2011) –, amelyeket nem a kommunisták, hanem maguk a változásban érdekelt csoportjai hoztak létre. A kommunista elképzelések alapján kormánysegalmazásra szerveződő nemzeti bizottságok is nemegyszer önállóan jártak el helyi politikai és közigazgatási ügyekben. Az akkori népi – közvetlen – demokrácia alakítói azok a radikális baloldaliak is, akik nem felsőbb utasításra, hanem saját elképzeléseikből kiindulva vették kezükbe településük irányítását (például TOLNAY 2002; PALASIK 2010; STANDEISKY 2011a). Erre 1946 közepétől már nem volt módjuk.

Litván György a 2000-ben tartott jelenkor-történeti konferencián elhangzott felszólalásában az 1947 előtti időszakot két szakaszra – az 1945-ös választások előtti és utáni periódusra – osztotta. A koalíció első két évéről így vélekedett: „Ennek a rendszernek igenis volt történelmi, politikai, szellemi bázisa és hitele”, annak ellenére, hogy „[b]éneltség, letörtség [volt tapasztalható] az egyik oldalon, euforikus aktivitás a másikon, bizalmatlansággal vegyes várakozás középen, az alkalmazkodáshoz szokott tömegekben” (LITVÁN 2002: 320).⁴

1945 hatvanadik évfordulója apropóján az 1956-os Intézet adta ki a *Demokrácia reménye* című tanulmány- és dokumentumkötetet, amely alapvetően a fenti szemléletet tükrözi (RAINER M. – STANDEISKY szerk. 2005).⁵

.....
tanítványa», Rákosi személyisége nyomta rá bélyegét, aki 1945-ben érkezett, és 1956-ban hagyta el hazánkat” – írja Hahner (2012). Szále szerint „Gyarmati leírásában [a Rákosi-rendszer] nem önálló rendszer volt, hanem a szovjet minta szolgálai másolt, provinciális változata”, ugyanakkor megjegyzi: „[1947-ben a] kommunisták meghűszozták ugyan az 1945-ös eredményüket, de ezzel is csak a szavazatok harmadát sikerült megszerezniük” (SZÁLE 2012).

⁴ A vitában felszólaló Szakács Sándor többek között az 1945–1948 közötti szovjet befolyás lekicsinylése miatt bírálta Rainer M. János idézett előadását, valamint Ständeisky Évának szintén a konferencián elhangzott, *Kultúra – politika – értelmiség* című előadását (STANDEISKY 2002: 261–270; SZAKÁCS 2002).

⁵ Ebben jelent meg a *Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések* című tanulmányom, amelyben a korabeli szellemi életben meghatározó tudósok, közéleti személyiségek korszerű demokráciafelfogását elemeztem (STANDEISKY 2005a).

A háború utáni évek periodizációjára tétova ötletem a következő: a gazdaságban, a politikában, a társadalomban és a kultúrában végbemenő változásokat egyaránt figyelembe véve az 1945 és az 1950 közötti időszakasz önálló történelmi periódus. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy igen jelentős fáziseltolódások vannak a felsorolt szférák között, ami evidencia azok számára, akik ezeknek az éveknek a kutatására adták a fejüket.⁶

LÁTÓSZÖGKÜLÖNBBSÉGEK

Az utóbbi két évtized történészei hajlamosak egy meghatározott látószögből, egy bizonyos problémakörre vagy társadalmi csoportra fókuszálva minősíteni a második világháború utáni viszonylag tövid [t>r] időszakot. Ennek talán legkirívóbb, negatív példája a Zinner Tibor – Szakács Sándor szerzőpáros könyve, *A háború megváltozott természete*, amelyben a szerzők a kommunista párt és erőszakszervei hatalmi manipulációinak szemszögéből rajzolnak az egész korszakról elrettentő képet (ZINNER–SZAKÁCS 1997).

Van a történetírásnak ugyanakkor egy olyan ága, amelynek létjogosultságát nehezen lehetne elvitatni, s amelyet jóvátételi vagy sérelemfeltáró történetírásnak lehetne nevezni. Magyarország történelmében bőven akadnak traumatikus periódusok, a második világháború és az azt követő évek története is bővelkedik traumákban. A holokauszt, a megszállók atrocitásai, a hadifogolysors, a svábok kitelepítése sorolható elsősorban ide. E témák mélyreható kutatására a rendszerváltozás után nyílt lehetőség.

Még mindig keveset tudunk a háború befejezésével együttjáró káoszról. Ezzel is összefüggésben a nőket ért erőszakos cselekedetek feltárása iránt mutatkozik érdeklődés (Pető Andrea és mások munkái). Úgy tűnik, továbbra is megkülönböztetett figyelemre számíthat a kommunista irányítású politikai rendőrség és azok a hatalmi visszaélések, amelyeket helyi baloldali szélsőségesek követtek el. Ez utóbbiak kutatása és értelmezése különösen nehéz. A rendszerváltás előtt a hatalomnak nem volt érdeke a kommunisták ellenőrzése alól kicsúszók teteteinek történelmi feltárása, a kommunista párt presztízsét rontó eseteket inkább elhallgatták, vagy lényegüket meghamisítva politikai-hatalmi célra használták fel. A források töredékesek és megbízhatatlanok.

⁶ Politikatörténelmi megközelítésből például az 1944 vége és az 1946 eleje közötti, valamint az 1946 közepe és az 1950 közepe közötti időszak tekinthető viszonylag homogén egységnek, a kultúrában pedig három, viszonylag egymamú szakasz különböztethető meg: 1944–1946; 1946–1948; 1949–1950.

Az ország középső és keleti felében a társadalmi feszültségek mögött kimutatható a korábbi időszak jobboldali, szélsőjobboldali antiszemita, antikomunista és antikapitalista demagógiájának továbbélése is. 1944 végén, 1945 elején a növekvő szociális és politikai feszültségek kitörési lehetőséghez jutottak. A front átvonulásakor és azt követően hatalmi vákuum keletkezett. Talán visszahatásként is a korábbi jobboldaliságra, szélsőjobboldaliságra szélsőbalos jóvátételi késztetések jelentek meg. Sok helyi lakos tartott attól, hogy a hatósági támogatással kifosztottak és elhurcoltak, a széthordott zsidóvagyonok tulajdonosai visszatérnek. A nem túl gyakori atrocitások elszenvedői – s itt nem a megszállók erőszakos cselekedeteire gondolok, hanem a honfitársak egymás elleni erőszakos megnyilvánulásaira – nem reménykedhettek a szétesett helyébe lépő új állami erőszak- és igazságszolgáltatási szervek védelmében, mivel ezek ekkor még nem léteztek. Minden azon múlt, hogy az adott településen élők hogyan reagálnak a kialakult rendkívüli helyzetre.

A népi önbíráskodás eseteinek, a helyi igazságtételi késztetések manifestációinak feltárása már-már a divattémák közé tartozik. A megszületett művekről nem állíthatjuk, hogy problémamentesek lennének: nemegyszer egyoldalúak, árnyalatlanok. Az 1945 eleji gyömrői gyilkosságokra, a „dévaványai köztársaságra”, vagyis a radikálisan szociális és szocialista elkötelezettségű helyi hatalmi megnyilvánulások ábrázolására, valamint az 1946-os kunmadarasi, antiszemizmussal is összefonódó atrocitások történeti feldolgozásaira gondolok. Itt röviden csak Gyömrőre térek ki.

„Gyömrő” – hasonlóan Dévaványához – alapvetően a háború végi káoszról, a „rég” és az „új” összeütközéséről szól: a helyi egyéni és csoportos kezdeményezésekről, amelyeket nem korlátozott legitim visszatartó erő: állam, helyhatóság, legális erőszakszerv. Az 1945-ös gyömrői gyilkosságokról szóló könyv olvasásakor (PALASIK 2010) nem tudtam nem gondolni arra, mennyire veszélyes, ha a történész csak az áldozatok hozzátartozóinak emlékeit szembesítheti a szintén egyoldalú, nemritkán valamilyen irányban elfogult korabeli dokumentumokkal. A múltfeltáró kutakodást tovább nehezíti, hogy a gyömrői tettesekről csupán feltevések vannak. Az egyoldalú információk, emlékezőmunkák alapján csak sötét, homályos kép keletkezhet, amelybe az olvasó azt lát bele, amire belső késztetést érez. Különösen nehéz annak a történésznek a helyzete, aki egyszerre akar megfelelni a szakma követelményeinek és adatközlői jóvátételi igényének.

A háború befejezését követő éveket vizsgáló, gyarapodó számú társadalommentális-történeti szempontú megközelítésből az a következtetés vonható le, hogy ez az időszak egyedi sajátosságai miatt érdemes a megkülönböztetett történeti figyelemre. Különösen fontosnak tartom a korabeli közmegegyezések beható, részletekbe menő és személyekre, csoportokra szűkített vizsgálatát, mert csak így módon ragadható meg az a nehezen verbalizálható történelmi

jelenség, ami a köz fogalom újszerű használatával ragadható meg talán leginkább. Erre mindenekelőtt Nagy Ágnes írásai mutatnak példát (NAGY 2009, 2010). Az ő hatására is tettem kísérletet a 2011-ben az 1945-ös közmegnyilvánulások vázlatos bemutatására (STANDEISKY 2011).

Mark Pittaway megerősíti, amit munkáiban Nagy Ágnes (NAGY 2009) is feszeget: a kommunista elképzeléseknek volt bizonyos társadalmi támogatottságuk. A felemelkedő rétegek, a jobb pozícióba került, a baloldali politikusokban bízó munkások és részben a „dolgozó parasztok” is, segítették legitimálni az 1947 után kiépülő rendszert (PITTAWAY 2011: 9).

Az utóbbi években ismét felvetődik a kérdés: annak ellenére, hogy az 1945-ös év gyökeres változások kezdetét jelentette a politikában, a gazdaságban és a társadalomban, beszélhetünk-e mégis valamiféle folyamatosságról? Bódy Zsombor a folyamatosság híve, s ebben megegyezik Péter Lászlóval, aki már 1980-ban a kontinuitást hangsúlyozta az 1945 előtti és az azt követő évek között, igaz, ő – Bódyval ellentétben – nem az akkori közelmúlthoz kapcsolódó totalitárius rendszerekre tette a hangsúlyt, hanem az időszakot a magyar történelmet tágabb összefüggésbe – a kelet-európai történelemben ágyazva – vizsgálta, és az intézményi-politikai tradíciókból leszűrt következtetések alapján keresett magyarázatot az 1945 és 1949 közötti időszak jellegzetességeire.⁷ Péter László azzal, hogy a diktatúra irányába vivő magyarországi átalakulást honi hagyományainkból eredeztette, megfosztotta a nemzetet a felelősségáthárítástól, s ezzel megnyitotta – megnyithatta volna – az utat az önvizsgálat felé. Ennek alapját az értelmiség legjobbjai már 1945-ben megteremtették, ha erről ma még viszonylag keveset is tudunk (STANDEISKY 2005a, 2008, 2010a, 2010b, 2010c, 2010d).

A negyvenes éveket szociálpolitikai szempontból vizsgáló Szikra Dorottyia is a folyamatosságra figyelt fel: „A jobboldali rezsimek által definiált társadalmi elvek és célok, ellentétes ideológiai háttérrel, de visszaköszöttek a második világháború után – ilyen értelemben tehát az alapvető politikai, gazdasági és társadalmi fordulat mellett egyfajta kontinuitás is megfigyelhető a második világháborút közvetlenül megelőző, illetve a háború alatti és a háború utáni, a közöség érdekét az egyéni érdek elé helyező »kommunista« politikai rendszer között” (SZIKRA 2008: 39).

⁷ A következő sajátosságokat emelte ki: porosz utas mezőgazdaság, egyoldalú iparszerkezet, etatizmus, alkotmányos intézmények, diszkrécionális kormányzati rendszer, nyelvi és vallási megosztottság, az autonóm társadalmi cselekvés szűkülő köre, szervilis és ellenzéki mentalitás (PÉTER 1998). A konferencián, ahol Péter tézisést meghirdette, Juhász Gyula és Schöpflin György a diszkontinuitást hangsúlyozta a második világháború utáni és előtti idők között; az eltérő vélemények ütközéséről, a nyílt polémiairól nem számol be a konferenciakiadvány.

ÚJ KUTATÁSI IRÁNYOK ÉS A KORSZAK JELLEGE

Az angol politika- és társadalomtörténész, a közelmúltban sajnálatosan fiatalon elhunyt Mark Pittaway 2004-ben megjelent tanulmányában a háború utáni évek értékelésére a 20. század végi kelet-európai rendszerváltozásokra alkalmazott nyugati terminológiát használja: átmenetként (*transition*) definiálja ezt az időszakot. Ez túl általános és semleges (értékítélettől mentes) kifejezés ugyan, de írásából egyértelműen kiviláglik, hogy a szerző is azok közé tartozik, akik egy új típusú demokráciakísérletnek tekintik ezt a viszonylag rövid történelmi periódust (PITTAWAY 2004).⁸

Bár Pittaway írásában társadalomtörténeti megközelítést ígér, valójában inkább politikátörténetet ír, aminek mindenekelőtt a korszakra vonatkozó társadalomtörténeti alapkutatások hiánya az oka. Következtetései ösztönzően hathatnak a további kutatásokra. Például az a megállapítása, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány (1944. december 22. – 1945. november 4.) képtelen volt betölteni a hatalmi vákuumot, valamint az, hogy a kisgazdapárt valódi, konzervatív demokrata alternatívát jelenthetett volna a Horthy-kori berendezkedéssel szemben.⁹ A munkásság története iránt különösen fogékony Pittaway felveti azt is, hogy a háború utáni kaotikus gazdasági viszonyok társadalomtörténeti megközelítését segíthetné a közmunka, valamint az árucseré sajátos formáinak behatóbb vizsgálata, ami kiegészülhetne a termelőüzemek üzemi bizottságainak alaposabb tanulmányozásával.¹⁰

A legújabb politikátörténeti munkák közül figyelemre érdemes a magyar levéltári forrásokat újszerűen felhasználó Kenéz Péter munkája (KENÉZ 2006). MKP vezető szervi jegyzőkönyvre hivatkozva¹¹ vonja le a következtetést: a jobb- és a baloldal közötti jövővíziók összeegyeztethetetlenek voltak, a kettő közötti feszültség feloldhatatlan volt (KENÉZ 2006: 99–100).

E rövid periódus vizsgálható lenne abból a szempontból is, hogy hogyan viszonyult a kommunista párt a nemzeti kérdéshez, s mi értendő a nemzeti kommunizmus ellentmondásosságán, amit Walter A. Kempnek sikerült Csehszlovákia példáján árnyaltan bemutatnia (KEMP 1999).¹²

⁸ Pittaway tanulmánya végén a fordulatot 1947 végére, 1948 elejére teszi: ez a szakasz nála átmenet a népfront-rezsimből (Popuar Front regime) a szocialista diktatúrába (socialist dictatorship).

⁹ Ezek feltárása a rendszerváltás után indulhatott meg igazán. Lásd ZIELBAUER 1992. SZAKÁCS–ZINNER 1997; PETŐ 2003; VARGA szerk. 2008.

¹⁰ PITTAWAY 2004: 458–459. A következő forráskiadványokat emeli ki: SOMLYAI szerk. 1965; JENEI szerk. 1970; GÁSPÁR szerk. 1973.

¹¹ PIL 274. fond 16/8. őrzési egység.

¹² Martin Mevius Magyarországról szóló, hasonló témát feldolgozó könyvében az alcím és a fejezet-címek az igazán izgalmasak, elgondolkodtatók. Néhány alcím: Communism and Nationalism (1848–1941); Agents of Moscow (1941–1944); The Policy of National Unity and the Soviet Factor (Autumn

A honi történetírásban évezredünk első évtizedének második felében a vizsgált időszak jellegéről két új, egymásnak ellentmondó koncepció jelent meg. Az egyik plurális demokráciához vezető reformkornak értékelte a háború utáni éveket, a másik többpárti totalitarizmusnak.

Papp István elsősorban az értelmiség, a szellemi-politikai mozgalmak felől közelített 1945–1946-hoz. Joggal állapította meg, hogy már a háború befejezését megelőző években formálódtak olyan csoportok, amelyek tagjai tevékeny szerepet vállaltak az ország europaizálásában: modernizálásában, demokratizálásában. Azon fáradoztak, hogy következetes reformpolitikával Magyarországból szociálisan érzékeny, sokszínű és korszerű parlamentáris demokráciát teremtsenek – „többpárti, szociális piacgazdaságot” (PAPP 2006: 54). Reformtörekvéseit a folyamatosság is erősítette. „1945-ben nem került sor totális elitcserére, számos olyan szakember vagy politikus került irányító vagy végrehajtói szerepbe, aki a Horthy-rendszerben az államigazgatás alsóbb szintjein dolgozott, vagy akár ellenzéki politikusként megismerte a parlament, illetve az önkormányzati testületek működését” – írja Papp (2006: 51).

Bódy Zsombor 2008-ban megjelent tanulmányának főcímében kérdőjellel ugyan, de többpárti totalitarizmusként definiálja ezt az időszakot (*Többpárti totalitarizmus?*), míg az előbbivel szinte minden elemében megegyező tartalmú másik írásának a főcíme szintén kérdőjellel: *Két totalitarizmus között?* Ez utóbbi cím azt sugallja, hogy a fasiszta és a kommunista típusú totalitarizmus közé egy más típusú korszak szorult,¹³ míg a *Többpárti totalitarizmus?* címből az a következtetés vonható le, hogy ez az időszak a megelőző és a rákövetkező korszakkal megegyező karaktervonásokkal rendelkezett. „[A] politika 1945–1948 között éppúgy elhagyta a modern nyugati társadalmakban elfogadottnak tekintett helyét, és éppúgy borított el más szférákat, mint a megelőző és a rákövetkező korszakokban is. Ezért és ennyiben nevezhető totalitáriusnak ez a korszak is, hiszen a különböző társadalmi területek politikai megszállása, a tömegek megszervezésének igénye,

.....
1944 – Spring 1945); The legacy of 1919 and Left-Wing Radicalism (Autumn 1944 – Spring 1945); The Heirs of Kossuth, Petőfi and Táncsics (December 1944 – January 1945); The Only True Party of Hungarian National Interests (March–November 1945); Conflicting National Policies (1945–1947) (MEVIUS 2005). 1987-ben megjelent munkámban (STANDEISKY 1987) magam is megkíséreltem a nemzeti kérdés kommunista interpretációjának bemutatását.

¹³ Sőt, a Horthy-kort is a totalitarizmusok közé lehet így sorolni, hiszen Bódy maga írja, hogy a zsidótörvényektől „datálható a politika masszív jelenléte a magánvállalatok belső világában” (BÓDY 2008b: 116). A cikk folyóiratbeli változatában valamivel bővebben érvel: a baloldal, mindenekelőtt a kommunisták korabeli pozitív szerepét kiemelők közül egyedül Huszár Tiborra hivatkozik (BÓDY 2008a: 61), amire rímel Péter László évtizedekkel korábbi megállapítása is: „A második világháború után végbenem tulajdonkisajátítás nem annyira újrakezdés volt, hanem egy hosszabb ideje tartó folyamat betetőzése” (PÉTER 1998). Közismert, hogy az 1946. VII. tc. a köztársaság büntetőjogi védelméről rokon az 1921. III. tc.-kel, a „rendtörvénnyel”.

az erre a célra létrehozott és gyakran bürokratikus szervezetek minden totalitarizmusfelfogás szerint a totalitárius rendszerek lényegi – de természetesen nem egyedüli – jellemvonását képezik” – írja a társadalomtörténész. Recenzense, Nagy Ágnes megfogalmazásában: Bódy szerint „a társadalomban zajló folyamatok nem mutatják a korszakok közötti elkülönülést” (NAGY 2008: 286). Bár Bódy – nyilván tétele meggyőző bizonyításának szándékával – egységes időszaknak tekinti az 1945 és 1948 közötti éveket, ugyanakkor példái más politikai-társadalmi viszonyokat illusztrálnak 1946 végétől, mint a korábbi időperiódusban. Ezekből óhatatlanul kilálglik, hogy a társadalom pártpolitikai befolyásolása 1947-ig elmaradt a befolyásolóok várakozásától (a társadalom a maga eszközeivel „ellenállt”), s főként más jellegű volt, mint a kommunista hatalomátvétel (1947–1949) időszakában. Bódy annak érdekében, hogy elméletét bizonyítsa, elhanyagolja ezeket a saját érvelését gyengítő összefüggéseket.¹⁴ A „többpárti totalitarizmus” fogalom ugyanakkor felhívja a figyelmet a kutatásban korábban elhanyagolt szempontra: a korra jellemző többpárti állami kontrolltörekvések és a társadalmi érdekérvényesítési formák közötti összefüggés vizsgálatának fontosságára.

Forradalomnak lehet-e minősíteni, ami Magyarországon a háború befejezését követő években történt, vagy inkább viszonylag békés, az emberek életesélyeit perspektivikusan jobbra tevő reformidőszaknak lehetne-e ezt a történelmi időszakaszt nevezni?¹⁵ A reformok felülről jönnek, a forradalom alulról. A háború utáni évekből példák hozhatók mindkettőre. Érvényes-e netán erre a periódusra is a *refolúció* kifejezés, amely Timothy Garton Ash nyomán terjedt el az 1989–1990-es időszakra? Olyan *átmenet* (transition) volt-e ez a háború utáni időszak, amelyben egyaránt jelen voltak megújító és restauráló tendenciák? Ralf Dahrendorf meghatározása erre az időszakra is vonatkoztatható: „Az átmenet nem más, mint ellenőrzött átalakulás [...]. Az átmenetek nem éppen néppünnpélyek.

¹⁴ 1947 nyaráig, amikor a gazdaság feletti politikai kontroll növelése érdekében az államosítandó bankok élére miniszteri biztosokat neveztek ki (aminek szükségességéről egyébként vita folyt a koalíció tagjai között), „a nagyvállalatoknál sem az igazolási eljárások, sem a b-listázások nem érték el azt a politikai célt, amelyet a kormányok, illetve mindenekelőtt a baloldali pártok kitűztek. Az igazolásoknál az érintettek nagy többségét igazolták, s a b-listáknál pedig, noha azok sok embert érintettek, ismét nem a tisztán politikai szempontok játszottak döntő szerepet” – írja Bódy, amit úgy is interpretálhatnánk, hogy a társadalom 1947-ig a maga módján, a maga szűkös eszközeivel ellenállt a „többpárti totalitarizmusnak” (BÓDY 2008b: 125).

¹⁵ A kettő valamiféle keveredésére Papp István írásából idézek: „1947-et megelőzően nem csupán a háború előtti magyar társadalom gyökeres felforgatására és átalakítására került sor, hanem az 1945 után végbement reformok eredményeinek és törekvéseinek a felszámolására is” (PAPP 2006: 54). A korabeli szellemi élet mérvadóinak zöme forradalomként értékelte saját korát.

Könnyen meglehet, hogy túl sokat követelnek az egyéntől. Az átmeneti folyamatok kínos ügyek, és gyakran kibújnak az ellenőrzés alól” (DAHRENDORF 1991: 13).¹⁶

Ha forradalmi vonásokat keresünk a korban, a „konzervatív forradalom” minősítés helyett inkább a habermasi „helyrehozó”¹⁷, „pótlólagos”¹⁸ vagy – jobb kifejezések híján – *utolérő, bepótoló* „forradalomról” beszélhetünk. A korszerplők zöme – úgy tűnik – nem valami régebben létezőt akart restaurálni/újra-teremtteni, hanem a Magyarországon még nem létezett nyugati életminőség és társadalmi formáció megteremtésének vágya készítette az embereket a honi sajátosságához igazított változtatásra.¹⁹ Ugyanakkor meg kívánták őrizni, amit múltjukból átmenthetőknek véltek: vallási szokásaikat, erkölcsi nézeteiket, világlátásukat – ami többnyire nem volt tudatos.²⁰

Segít-e a vizsgált évek megértésében, ha ezt az időszakot több, egymást követő rendszerváltásnak fogjuk föl? Nem tudom. El kellene dönteni például, hogy csupán a politikai rezsim gyökeres átalakulását értjük-e rendszerváltozáson, vagy a gazdaság, a társadalom, a mentalitás átalakulása is szükséges ahhoz, hogy egy korábbi rendszer megváltozásáról beszélhessünk. Ez a terminus különben is „foglalt”, az 1989–1990-es átalakuláshoz kötődik.

Az 1945 és 1950 közötti periódus szerintem a *kudarcos demokratizálódás* időszaka volt.²¹ Ez nem egy újabb korszakminősítés kíván lenni,²² hanem csak valamiféle orientációs pont a további vizsgálódásokhoz, amiből azonban az is következik, hogy ezt az időszakot önálló történelmi szakasznak tekintem.²³ Úgy vélem,

¹⁶ Az írás eredetileg a bécsi *Transit* folyóirat 1990. 1. számában jelent meg. Ralf Dahrendorf szerint az angliai „dicsőséges forradalom” 1688–89-ben *átmenet* volt, szemben az 1789–93-as francia *forradalommal*.

¹⁷ Mezei György fordításában a „nachholend” (NÉMEDI 1991: 87).

¹⁸ A „nachholend” Wessely Anna fordításában (NÉMEDI 1991: 87). Krausz Tamás a szó angol megfelelőjét idézi: a „rectifying revolution”-t, s kiegészítő, korrekciós, kijavító forradalomnak fordítja (KRAUSZ 1991: 170).

¹⁹ Ilyen volt Magyarországon 1918, 1956 és 1988–1989 is, sőt 1848–1849 is.

²⁰ „Alexis de Tocqueville még a miénknél jóval radikálisabb francia forradalomban is észrevette a meghökkentő kontinuitást a Napkirály abszolutizmusa, a forradalom, Napóleon és a restauráció között” (TAMÁS 1991: 120).

²¹ A részletesebb kifejtésre 2011 közepén megjelent tanulmányomban tettem kísérletet (STANDEISKY 2011). *Demokráciának* minden jelző nélkül azért nem szerencsés hívni a háborút követő néhány évet, mert ezáltal ez a markáns jegyekkel bíró időszak „tulajdonság nélkülülvé” válik.

²² A definiálási kényszer leginkább a tankönyvírókat kényszeríti leegyszerűsítésre: „gyakorlatilag 1945-től kialakult [egy újabb diktatúra], és az 1947-ig tartó folyamat nem demokratikus kísérletként, hanem a valódi diktatúra elképzeléseként értelmezhető” (SZÁRAY–KAPOSÍ 2006: 188). A kacifántos fogalmazás némi bizonytalanságot sejtet.

²³ Ez az időszak szerintem mindenekelőtt az 1918-as, kudarcba fulladt, rendszerváltó jellegű, a gyökeres változásokkal járó demokratizálási kísérlettel mutat rokonságot, amelynek főbb jellemzői: a köztársaság megteremtése, próbálkozások a jogállami keretek létrehozására, szociális reformok, földosztás, a kulturális élet sokszínűsége.

hogy a második világháborút közvetlenül követő évekre nem találó sem a sztalinizáció, sem a totalitarizmus kifejezés. *Polgári* demokráciának sem nevezném ezt az időszakot, hiszen *szocialista* jellegű célkitűzések is hangsúlyosan jelen voltak a korban.²⁴ Feltétlenül különbséget kell tenni ugyanakkor az 1945 és 1950 közötti időszakban a gazdaságban, a politikában, a társadalomban és a kulturális szférában lejátszódó történések, változások között, ami a belső periodizációs határok óhatatlan csúszkálásával jár együtt.

*

Problémafelvetőnek szánt írásommal csupán azt kívántam jelezni, hogy a korabeli sokszínűség feltárása, a kitartó, utólagos „terepmunka” vihet közelebb a második világháborút közvetlenül követő évek ábrázolásához és megértéséhez.²⁵ Más megfogalmazásban: újabb és újabb szintézisek helyett a hangsúlyt az analízisekre kellene tenni. Siegfried Kracauerrel egyetértve: „a birtokunkban lévő [...] tudásnak nem arra kellene sarkallnia bennünket, hogy pontatlan szintézisekkel dobálózunk, hanem arra, hogy a közelképekre összpontosítsunk, s esetleg tőlük elindulva bejárjuk az egészet, melyről így vázlatos képet alakíthatunk ki. Ez a bizonyos egész könnyebben adja meg magát, ha nem kemény és frontális, hanem szerény és visszafogott támadást intézünk ellene” (KRACAUER 2009: 211).²⁶ Vagyis el kellene halasztani a második világháborút követő néhány éves időszak fogalmi definiálását, struktúrába foglalását akkorra, amikor a korszereplőkre fókuszáló kutatások száma és eredményei lehetővé teszik majd a biztosabb alapon nyugvó véleményformálást. A kutatásban – ellentétben ötvenhatal – jelentős lépéshátrányban vagyunk. Alig van már lehetőség a kortársak megszólaltatására, s a különböző rezsimek saját képükre formálták a múltat és a múltkutatást, ezért szinte mindent előről kell kezdeni.

²⁴ Moór Gyula 1945 nyarán így vélekedett a korabeli demokráciáról: „Ezt a politikai demokráciát szokás újabban polgári demokráciának is nevezni, szemben a gazdasági, szocialista, szociális, népi, kulturális vagy másfajta demokráciákkal, amelyek a demokratikus alapelveknek nem csak a jogi és politikai életben, hanem ennél szélesebb körben való érvényesítését akarják. A politikai demokráciának polgári demokráciaként való elnevezését nem tartom szerencsésnek, mert hiszen ehhez a demokráciához a szociáldemokrata munkásság éppúgy ragaszkodik, mint a haladó szellemű polgárság” (MOÓR 1947: 38).

²⁵ Idekívánczik Kracauer kesernyész megjegyzése: „A történelmi valóság [...] oly sok különféle adatot nyújt, hogy szinte minden igazolandó dologra akad bizonyíték” (KRACAUER 2009: 210).

²⁶ A kihagyott, kontextusunkba nem illő szó: „hatalmas”.

FORRÁSOK

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BÓDY Zsombor (2008a): Két totalitarizmus között? Az 1945–48-as évek értelmezéséről. *Kommentár* 3. 61–69.
- BÓDY Zsombor (2008b): Többpárti totalitarizmus? Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között. In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest. 116–131.
- DAHRENDORF, Ralf (1994): Reform és forradalom között – az átmenet Kelet-Európája. Politika, gazdaság és szabadság. *Európai Utas* 2/1. 13–14.
- GÁSPÁR Ferenc (szerk. 1973): *Források Budapest történetéhez IV. 1945–1950*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- GYÁNI Gábor (2011): Sorskérdések és az önmegértés nemzeti diskurzusa a globalizáció korában. In: SÁNDOR Iván (szerk.): *Mi a magyar most?* Pozsony, Kalligram. 21–46.
- GYÖRGY Péter (2010): *Apám helyett*. Magvető, Budapest.
- GYARMATI György (2011): *A Rákosi-korszak, 1945–1956*. ÁBTL–Rubicon, Budapest.
- HAHNER Péter (2012): Nincs mentség. *Élet és Irodalom* 56/9. március 2. 21.
- JENEI Károly (szerk. 1970): *A munkásság az üzemekért, a termelésért 1944–1945. Dokumentumgyűjtemény*. Táncsics, Budapest.
- KEMP, Walter A. (1999): *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union. A Basic Contradiction?* Macmillan Press, London.
- KONOK Péter (2010): A jelenkortörténet-írás problémái. Kerekasztal-beszélgetés a Politikatörténeti Intézetben. *Múltunk* 55/4. 168–174.
- KENEZ, Peter (2006): *Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. Cambridge University Press.
- KRACAUER, Siegfried (2009): *Történelem. A végső dolgok előtt*. Kijarat, Spatium Budapest. 10.
- KRAUSZ Tamás (1991): A rendszerváltás és a baloldal. In: CSAPODY Tamás (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* (Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája). T–Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest. 169–175.
- LITVÁN György (2002): A legitimitás néhány kérdése 1945 után. In: Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabb kori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, Jelenkortörténeti Műhely III. 319–320.
- MEVIUS, Martin (2005): *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Claderon Press, Oxford.
- MOÓR Gyula (1947): A demokrácia örvényei. In: MOÓR Gyula: *Tegnap és holnap között. Tanulmányok*. Révai, Budapest. 34–43.

- NAGY Ágnes (2008): A hétköznapi érdekérvényesítés politikai eszköztára: a mikroközösségek konfliktusai és a pártállami logikák. In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. *Múltunk* 4. 284–287.
- NAGY Ágnes (2009): Lakóközösség kontra háztulajdonos, házmegbízott kontra házfelügyelő: Osztályharc a bérházban. A Budapesti házfelügyelők igazolása 1945-ben. *Budapesti Negyed* 63 (tavasz), 163–188.
- NAGY Ágnes (2010a): *Állampolgár a lakáshivatalban. Politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés. 1945–1953. Budapesti lakáskiutalási ügyek és társbérleti viszályok*. Doktori disszertáció.
- NAGY Ágnes (2010b): A pártállam megmértetése a lakáshivatalban. Politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés a koalíciós időszakban. *Múltunk* 4. 4–45.
- NÉMEDI Dénes (1991): A „helyrehozó” forradalom gondolata Habermasnál. In: CSAPODY Tamás (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt? (Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája)*. T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest. 87–94.
- PALASIK Mária (2000): *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Napvilág, Budapest.
- PALASIK Mária (2010): *Félelemben zárt múlt – Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Napvilág, Budapest.
- PALASIK Mária (2011): *Chess Game for Democracy. Hungary Between East and West 1944–1947*. McGill-Queen's University Press, Montreal–Kingston–London–Ithaca. 47–100.
- PAPP István (2006): Az elveszett reformkor. *Kommentár* 2. 46–54.
- PETŐ Andrea (2003): Memory and the Narrativa of Rape in Budapest and Vienna in 1945. In: Richard BESSEL – Dirk SCHUMANN (eds.): *Life After Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. German Historical Institute and Cambridge University Press, Washington, DC – Cambridge. 129–148.
- PÉTER László (1998): Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In: Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris, Budapest. 17–36.
- PITTAWAY, Mark (2004): *The Politics of Legitimacy and Hungary's Postwar Transition. Contemporary European History*. Cambridge University Press. 453–475.
- PITTAWAY, Mark (2011): A magyar munkásság és a rendszerváltás. *Múltunk* 1. 4–18.
- RAINER M. János (1998a): A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: STANDEISKY–KOZÁK–PATAKI–RAINER M. (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet*. 1956-os Intézet, Budapest. 17–44.
- RAINER M. János (1998b): A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–48. *Rubicon* 4–5, 51–52.
- RAINER M. János (2002): Magyarország a Szovjetunió árnyékában. In: PÜSKI Levente – VALUCH Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabb kori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen. Jelenkortörténeti Műhely III. 203–216.
- RAINER M. János (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L'Harmattan, Budapest. 13–38.
- RAINER M. János – STANDEISKY Éva (szerk. 2005): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. Évkönyv XIII. 2005*. 1956-os Intézet, Budapest.

- ROMSICS Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.
- SOMLYAI M. Magda (szerk. 1965): *Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény*. Kossuth, Budapest.
- [szerző nélkül] (2006): *Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. Cambridge University Press.
- STANDEISKY Éva (1987): *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája, 1944–1948*. Kossuth, Budapest.
- STANDEISKY Éva (2002): Kultúra – politika – értelmiség. In: PÜSKI Levente – VALUCH Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabb kori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, Jelenkortörténeti Műhely III. 261–270.
- STANDEISKY Éva (2005a): *Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések*. In: RAINER M. János – STANDEISKY Éva (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. Évkönyv XIII. 2005*. 1956-os Intézet, Budapest. 54–91.
- STANDEISKY Éva (2005b): Alkotók közszerepben. A Magyar Művészeti Tanács. In: STANDEISKY Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 97–125.
- STANDEISKY Éva (2008): „Morális nyugtalanság és féltő gond”. A demokrata Szekfű Gyula. *Múltunk* 53/4. 73–109.
- STANDEISKY Éva (2010a): A polgári Világ. *Élet és Irodalom* 54/17. (április 30.) 9.
- STANDEISKY Éva (2010b): Az ellenség neve. *Élet és Irodalom* 54/26. (július 2.) 13.
- STANDEISKY Éva (2010c): Neveljünk demokratákat! *Élet és Irodalom* 54/38. (szeptember 24.) 8.
- STANDEISKY Éva (2010d): „Közlélek az országban ma is alig van”. *Élet és Irodalom* 54/5. (február 5.) 13.
- STANDEISKY Éva (2011a): Múltváltozatok. *Élet és Irodalom* 55/34. (augusztus 26.) 9.
- STANDEISKY Éva (2011b): Kudarcos demokratizálódás. Magyarország a második világháború utáni években. 2000, július–augusztus, 3–19.
- STANDEISKY Éva – KOZÁK Gyula – PATAKI Gábor – RAINER M. János (szerk. 1998): *A fordulat évei, 1947–1949. Politika – képzőművészet – építészet*. 1956-os Intézet, Budapest.
- SAKÁCS Sándor (2002): Kritikai észrevételek az 1945 utáni magyar történelem értelmezéséhez. In: PÜSKI Levente – VALUCH Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabb kori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, Jelenkortörténeti Műhely III. 321–326.
- SAKÁCS Sándor – ZINNER Tibor (1997): *A háború megváltozott természete. Adatok és adatok, tények és összefüggések, 1944–1948*. Batthyány Társaság, Budapest.
- SALE László (2012): Az onnipotencia ígérete és kudarca. *Élet és Irodalom* 56/9. (március 2.) 21.
- SARAY Miklós – KAPOSI József (2006): *Történelem. Középiskolai tankönyv 12. évfolyamosok számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SIKRA Dorottya (2008): A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. *Századvég. Új folyam* 48/2. 39–79.
- UNGVÁRY Krisztián (2002): Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris, Budapest. 279–308.

- TOLNAY Gábor (2002): A „Dévaványai Köztársaság”. *Századok* 136/5. 1161–1209.
- TAMÁS Gáspár Miklós (1991): Gondolatok a rendszerváltásról. In: CSAPODY Tamás (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* (Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának előadásai és vitája). T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest. 120–122.
- VARGA Éva Mária (szerk. 2008): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953.* Kráter, Budapest.
- VARGA László (2002): Reflexiók. In: PÜSKI Levente – VALUCH Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabb kori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, Jelenkortörténeti Műhely III. 327–332.
- ZIELBAUER György (1992): Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle* 34/3–4. 270–291.

HISTORIOGRÁFIAÍRÁS MAGYARORSZÁGON 1945 UTÁN¹

Az alábbi tanulmány célja az 1945 utáni magyar történetírás-történet legfontosabb fejlődési-alakulási vonalának, tendenciáinak áttekintése. Időrendben haladok, és az összefoglalások mellett kitérek az egyes részterületek, részproblémák tárgyalására is.

Mindenekelőtt leszögezhető, hogy az 1950-es és 1960-as években (ez talán egységes periódusnak tekinthető a korszakon belül) meglehetősen élénk volt a magyar (marxista) történetírás historiográfiai érdeklődése. Ebből az időszakból kiemelhetők olyan szintetikus igényrel készült munkák, mint Léderer Emma (1969), Kovács Endre (1962) vagy Elekes Lajos (1975) monográfiái, amelyek kifejezetten egy új „historika”, azaz a marxista történetírás elvi-elméleti megalapozása céljából tekintették át vagy a korábbi, többnyire „polgári”-nak aposztrofált magyar történetírást, vagy pedig az egyetemes historiográfiát. Szemléletükre (leegyszerűsítve) az volt jellemző, hogy a két világháború közötti szellemtörténettel szemben (amelyet harcosan bíráltak) a nemzeti kereteket meghaladva, egyetemes (értsd: osztály-) szempontok alapján közelítsenek a korábbi irányzatokhoz. Mindennek megfelelően a szellemtörténetet, a két világháború közötti magyar történetírást fasisztának minősítették (leginkább egyértelmű ez a sztálinista filozófus, Szigeti József *A magyar szellemtörténet bírálatához* című művében, [SZIGETI 1964]), ugyanakkor meglehetősen részletesen tárgyalták (ez Lédererre vonatkozik) például a dualizmus kori magyar történetírást, sőt részben annak előzményeit is. Viszonylag behatóan tértek ki egyetemes történeti, historiográfiai szempontokra. Például a német historizmus alapvetően romantikus, nacionalista, konzervatív és így reakciós értékelést kap (vö. pl. LÉDERER 1962), de szintén éles szavakkal bírálják a szellemtörténet irracionalizmusát, haladásellenességét, „tudománytalan” voltát vagy például az amerikai történetírás relativista tendenciáit, amelyeket alkalmanként (a lukácsi terminológiára hajazva) a hanyatló

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

kapitalizmus/imperializmus egyértelmű válságjelenségeként értelmeznek.² (Természetes, hogy minden munkában a marxista, 1945–48 után hatalmi pozícióba került történetírás a korábbi „fejlődés” betetőzése, s általában is ennek elvei jelentik a mércét, a mérőőn szerepét.)

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ezeknek az összefoglalásoknak is vannak ma már időtállóbbnak tűnő megállapításai. Ezek közül némelyekre utaltam, például Léderer dualizmus-fejezetére vagy a két világháború közötti történetírásban a DOMANOVSKY–HAJNAL–MÁLYUSZ-féle irányzatokat illető véleményére. Értékelhetők bizonyos vonatkozásban az egyetemes szempontok, például az európai történetfilozófiára (mondjuk Crocére, Diltheyre és másokra) való kitekintés is. Utóbbira példa Balogh József háromkötetes összeállítása, szöveggyűjteménye az ún. polgári történetfilozófiáról, amely – technikai hibái ellenére is – mégiscsak alapvető, magyarul hozzáférhető szövegeket közölt Collingwoodtól, Diltheytől, Maritaintól, Crocétól, Toynbeetől, Rickerttől és másoktól (*Polgári történetfilozófia* 1964).

Megjegyezhető másrészt, hogy vannak a korszaknak olyan teljesítményei is, amelyekben részben kevésbé zavaró vagy érezhető a marxista felütés (néha egyenesen csak „vörös farok”), részben pedig a korábbi, „polgárinak” aposztrofált történetírást képviselő, folytató történészek írják, akik majdhogynem teljesen ignorálják a hivatalos ideológia szempontjait. Ilyennek tekinthető például Csóka Lajos nagy lélegzetű és önálló koncepciót érvényesítő feldolgozása a középkori magyar történetírásról (CSÓKA 1967); a szintén a két világháború közötti időszakban szocializálódott Bartoniek Emma nagyszabású (ma a téves Modebegriff által *par excellence* „pozitivistá”-nak minősíthető), kéziratban maradt, de utóbb kiadott összefoglalója a 16–17. századi magyar történetírásról (BARTONIEK 1975); I. Tóth Zoltán munkái a román történetírásról, az erdélyi román nacionalizmus kialakulásáról, Balcescu-ról vagy Anonymusról (vö. ERŐS 2011a³). Legkiemelkedőbbnek (s talán leginkább maradandónak) azonban talán Mályusz Elemér bravúros munkáit tekinthetjük az V. István-kori gestáról, a királyi kancellária és krónikaírás kapcsolatáról vagy a Thuróczy-krónikáról és forrásairól, amelyben Mályusz a teljes középkori magyar krónika- (azaz gesta)irodalom áttekintésére tesz kísérletet (MÁLYUSZ 1967). E munkáiban a neves medievista világosan megtestesít egyfajta kontinuitást a két világháború közötti nem marxista, sőt kifejezetten szellemtörténeti, nemzetközpontú hagyománnyal. Például a királyi kancellária és krónikaírás kapcsolatát elemző említett műveiben, amelyben sajátos, egyedülálló magyar hagyományként (a nemzeti önazonosság iráni szükségletből) vezeti le a tényt, hogy az oklevelek kiadásának előzményeit elbeszélő narrációk az évek folyamán

² Lásd Lévai Csaba tanulmánya jelen kötetben.

³ Ugyanott I. Tóth historiográfiai munkáinak részletes bibliográfiai adatai is.

a királyi kancelláriában egy – már akkor létező – nemzeti összetartozás érzésének, gondolatának, tudatának bizonyítékaként a folyamatos nemzeti történetírás létrejöttéhez vezettek (amivel persze a marxista korifeus, Székely György heves bírálatát váltotta ki).

A hetvenes évekre jelentősen megváltozott a historiográfiai beszédmód a magyar történetírásban. Ebből az időszakból főként R. Várkonyi Ágnes, Glatz Ferenc, az Amerikában élő Várdy Béla, részben Dénes Iván Zoltán és persze szintén részint Szücs Jenő vagy Wellmann Imre nevét, illetve munkáit emelem ki (mindezzel persze már átnyúlva az 1980-as évekre is). A korszak egyik kiemelkedő, emblemikus munkája R. Várkonyi Ágnes kétkötetes pozitívizmus-monográfiája (R. VÁRKONYI 1973). R. Várkonyi szinte pályája kezdetétől foglalkozott historiográfiai kérdésekkel, hiszen már a hatvanas évek elején monográfiát jelentetett meg Thaly Kálmánról a *Tudománytörténeti tanulmányok* című sorozatban, de Buckle és a magyar „polgári” történetírás kapcsolatáról is írt (R. VÁRKONYI 1961, 1963). Nagyszabású és nagyívű pozitívizmus-monográfiájának nagy érdeme, hogy átfogó képet ad az európai pozitívizmus fő elveiről, tulajdonképeni történetéről és képviselőiről, s ebben helyezi el – igen széleskörű forrásbázis alapján – a magyar történetírás 19. századi gazdaság- és társadalomtörténeti kezdeményeit (főként a „nemesi romantikus” értékeszempléteket megtestesítő Horvát Istvánnal diametrálisan szembeállított Horváth Mihályt és Szalay Lászlót, de másokat is). Munkájának jelentős gyengesége, egyoldalúsága azonban a „historizmus” fogalmának inkább ideologikus (több vonatkozásban Léderer Emmára hajazó [LÉDERER 1969]), elfogult és negatív értékelése, amely szerinte a (nemesi) romantikus, nem tudományos, feudális, a nagy egyéniségeket és az államot, hatalmi kérdéseket középpontba helyező, Európa elmaradottabb országaiban uralkodó történetírói irány, amihez képest nagy előrelépés a (persze a marxizmus által leginkább képviselt igazi tudományos szemlélethez jóval közelebb álló) pozitívista felfogás. R. Várkonyi ezen álláspontjából következik a két világháború közötti szellemtörténet, amely a historizmus egyfajta folytatásának is tekinthető, alapjában negatív értékelése.

Bár nem R. Várkonyi nézeteivel vitatkozik, gyökeresen és alapjában eltér tőle a pittsburghi Várdy Béla, aki 1976-ban jelentette meg a lényegében a két világháború közötti magyar történetírásról írott, szóban sokak által bírált, de szerintem máig (beleértve Romsics Ignác elmúlt évben megjelent monográfiáját is) a legjobb összefoglalást (VÁRDY 1976, 1985). Várdy a szellemtörténetet alapjában pozitívan értékeli, tudományosnak tartja; magyar reprezentánsait (Szekfűt, Hómant, Eckhart Ferencet) európai színvonalú (tehát nem feudális, főleg nem fasiszta) történészeknek gondolja. Meglehetősen részletesen kitér a Mályusz-féle népiségtörténetre, a Domanovszky irányította művelődéstörténetre, Hajnal István szociológiai és egyetemes történeti fogantatású iskolájára (őket is európai horizontúnak

minősíti), valamint például a hivatalos történetíráson inkább kívül álló „nemzeti romantikus” orientációra (nem a szellemtörténetet tekinti annak) vagy a népi irányzat történet szemléletére, de akár a segéd- vagy résztudományok fejlődésére, illetve az intézmények alakulására is.

Alapvető monográfiák születnek az 1970-es években Szekfű Gyuláról, aki bízást a magyar historiográfiai irodalom (Anonymus mellett) legkedveltebb, helyesebben legfrekvenciáltabb figurája (vö. például SZIGETI 1964, PACH 1962, 1983, MÉREI 1960, 1984). Ezek a monográfiák azonban nem ölelik fel az életmű egészét (az egy, a nem magyar historiográfiai hagyományba illeszkedő Irene Raab Epstein angol nyelvű monográfiája [RAAB 1987] kivételével, máig sem készült a teljes életművet átfogó monográfia), hanem főként a pályakezdésre, különösen pedig *A száműzött Rákóczi* körüli vitára, valamint (kisebb mértékben) a *Három nemzedék*re összpontosítanak. Dénes Iván Zoltán 1976-os könyvének (DÉNES 1976) fő tézise, hogy Szekfű *A száműzött Rákóczi* megelőző műveiben, illetve a műben magában is egyfajta lázadást kísérel meg Thaly és a nemzeti romantikus illúziókkal szemben, a vita „kulcsélménye” során azonban – emberi gyengesége miatt – meghátrál, s történetírása később is (ellenfeleihez hasonlóan) antidemokratikus, nemzetközpontú, feudális érték kategóriákat megtestesítő, nacionalista, valamint publicisztikai ízü, tehát tudománytalan marad, azaz nem sikerül meghaladnia a „nemzeti romantikus” szempontokat (ezzel követi R. Várkonyi Ágnes értelmezését).

Gyökeresen eltér ettől Glatz Ferenc interpretációja (GLATZ 1980). Glatz szemléletét döntően az határozza meg, hogy a két világháború közötti magyar történetírás szerinte egy historiográfiai korszakkal előrébb tart, mint a dualizmus kori, s ebben alapvető szerepe van Szekfűnek, Hómannak, de persze Eckhart Ferencnek, Mályusz Elemérnek vagy Hajnal Istvánnak is. Ebből következően például Szekfű indulásában is a szakmai momentumokat emeli ki (később is ezt teszi, például a *Magyar történet*ben ezeket az összetevőket értékeli elsősorban, amelyet – Várdy Bélához és Gerő Andráshoz hasonlóan [GERŐ 1991] – máig a magyar historiográfia legkiemelkedőbb szintézisének tart, de legalábbis semmiféleképpen sem pamfletnek), s bár rámutat Szekfű történetírásának konzervatív momentumaira, nem minősíti őt feudálisnak, hanem polgárinak, amely például a szakszerűséget megtestesítő Károlyi Árpád bécsi körére, az Eötvös Collegium európai horizontú értékszemléletére vagy Angyal Dávid utócentralista nézeteire alapozott.

Természetesen nem a Szekfű-kérdés volt a magyar historiográfia egyetlen témája a hetvenes–nyolcvanas években, hiszen alapvető munkák születtek Szücs Jenőtől (aki persze hevesen bírálta Szekfűt vagy Deér Józsefet) a középkori magyar nemzettudat problémáiról (Szücs 1984). E művek kifejezetten eszmé-, sőt fogalomtörténeti szempontokat érvényesítettek, s – az így részben félreértett szellemtörténettel szemben – a nemzeti gondolat historizálása mellett törtek

lándzsát (jelentős részben hiányzott belőlük a marxista retorika, illetve csak itt-ott bukkan fel). Szinte teljesen hiányzik utóbbi – mármint a marxista retorika – viszont például Wellmann Imre historiográfiai munkáiban (WELLMANN 1979), amelyek mindenekelőtt Bél Mátyás nézetei körül forognak, akit Wellmann az európai szintű gazdaság- és társadalomtörténetírás (egyik) első magyarországi képviselőjének tekint. (Wellmann több vonatkozásban képviseli így a korábban említett kontinuitást a két világháború közötti, „polgári” historiográfiával.)

Mi mondható el az 1980-as, 1990-es évek magyar historiográfiaírásáról? (A politikai rendszerváltás nem minden vonatkozásban jelent itt törést, hiszen például a kilencvenes években megjelent nagyobb összefoglalások – Gunst, Niederhauser, sőt részben Kristó is – alapjában a korábbi kutatásokat kívánják összegezni.)

Ebből az időszakból például Lackó Miklós, Kosáry Domokos, a változatlanul élénken publikáló Glatz Ferenc, Kardos József, Frank Tibor, Granasztói György, Pamlényi Ervin (FRANK 1985; PAMLÉNYI 1989), vagy már az ifjabb nemzedék, Benda Gyula, Klaniczay Gábor, Lackó Mihály, Gyáni Gábor és Pók Attila ilyen tárgyú munkái említhetők meg. Lackó Miklós ekkori historiográfiai munkáira (1988) jellemző az eszme- és kultúrtörténeti szempontok preferálása, az irodalom és a történetírás párhuzamaira való kitekintés (azaz nem kifejezetten szaktörténetírásnak, tudománynak tekinti a történetírást, intézményeket például egyáltalán nem vizsgál). Szekfű értékelésében a történetírást a modernnek tekintett szellemtörténethez, historizmushoz köti, de tanulmányt ír Szerb Antal, Babits Mihály, Németh László, Halász Gábor, valamint Szekfű, Mályusz Elemér, Hajnal István kapcsolatáról is. Egyik utolsó nagy munkája – már a 2000-es évekből – a Molnár Erik-vita háttérét vázolja fel (LACKÓ 2008). Kosáry Domokos több írásában (KOSÁRY 1987) kiáll Szekfű mellett (inkább a centralista hagyományt vagy a köznemesség-bírálatot, a nemzeti-romantikus szemlélet kritikáját emeli ki esetében, s nem tulajdonít fontosságot mondjuk az antiszemitizmusának). Általában is pozitívan tekint a két világháború közötti magyar történetírás szellemi örökségére (amelyben – Lackó Miklós korábbi felfogásával szemben – tagadja a marxizmus szinte bármilyen hatását és jelentőségét). Az 1990-es években újból, de kibővítve megjelenteti nagyszabású monográfiáját a Görgey-kérdés történetéről, amely kifejezetten „szekfűiánus” szemszögből, s az említett, Kosáry szerint 1945 után is tovább élő nemzeti-romantikus, sőt egyértelműen nacionalista szemlélettel való leszámolás céljából is készült (KOSÁRY 1994).

Természetesen ebben az időszakban az említetteken kívül számtalan historiográfiai tanulmány készült, pl.például még Szabad György vagy Für Lajosé (Szabó Istvánnal kapcsolatban). Feltétlenül említendőek legalább Györffy György és Csapodi Csaba alkalmanként terjedelmes Anonymus-tanulmányai (CSAPODI 1978; GYÖRFFY 1988), illetve Gerhard Seewann és Holger Fischer átfogó írásai az

1945–48 utáni magyar történetírásról, akik Nyugat-Európában függetlenebb fogást érvényesíthetnek az akkor legkényesebbnek számító korszakról (SEEWANN 1982; FISCHER 1982). Részben historiográfiai problémákat feszegetnek a nagy történészviták kérdései (Szabad–Kosáry–; Varga János – Pach Zsigmond Pál-, a Kristó–Györffy-viták, a Monarchia-vita, a Mohács-, illetve a Dózsa György-féle parasztháború vitája, természetesen a nemzet-vita s különösen a 80-as években kibontakozó régió-vita (ERŐS 2012), később például a holokauszt-vita vagy újabban a Pálffy Géza – Őze Sándor között folyó polémia is (ŐZE 2009). Külön rá szeretnék mutatni azonban az említett ifjabb nemzedék (Klaniczay, Benda, Kövér, Gyáni) historiográfiai, történetelméleti törekvéseire ebből az időszakból (BENDA 1975; GYÁNI 1978). Ők a (szerintük) elavult politikatörténet-központú és általában marxista, hivatalos, ortodoxnak minősített történettudományi pozícióval szemben (részint Ránki György tanítványaiként) a modernebb nyugat-európai társadalomtörténet-írói törekvések hazai meggyökereztetése, meghonosítása miatt ragadtak tollat (például az *Annales*, az amerikai társadalomtörténet vagy a német *Gesellschaftsgeschichte* mintáit követve). Törekvéseik részbeni lecsapódása a Hajnal István Kör megalapítása volt (FISCHER 1994), amely egyébként állandóan napirenden tartotta az elméleti és historiográfiai tudatosság kérdéseit, mint ahogy a hasonló időszakban induló *Aetas* című folyóirat is. Az 1990-es évek elejétől kezdve a társadalomtörténeti paradigma változatlan preferálása mellett megjelent műveikben a nyelvi, az antropológiai fordulat, a mikrotörténet implikációinak karakán, nemegyszer normatív megfogalmazása is (GYÁNI 1997).

Hangsúlyozom, hogy – lévén mindez egyfajta határterület is – nem csak a „szaktörténészek” foglalkoztak a szóban forgó periódusban sem historiográfiai kérdésekkel. Elég csak az irodalmár Tarnai Andor, Kulcsár Péter, Klaniczay Tibor, Szörényi László, Fenyő István, Monostori Imre (SZÖRÉNYI 1999; KULCSÁR 1973), a későbbiekben (és ma) Kisantal Tamás, Dávidházy Péter, Szirák Péter, Penke Olga, Berkes Tamás és mások ez irányú munkáira utalni (PENKE 2000). Az irodalomtudományból érkezők megközelítésére jellemző az eszmetörténeti megközelítés dominanciája, illetve az, hogy – bizonyos esetekben – inkább a korábbi periódusokra koncentrálnak. Szinte teljesen ignorálják az intézményes vonatkozásokat vagy a társadalomtörténeti, szociologisztikus erőfeszítések jelentőségét, s a 18. század vonatkozásában például még irodalmi tevékenységnek tekintik a történetírást, jöllehet V. Windisch Éva már 1947-es munkájában jelezte (V. WINDISCH 1947 és 1998), hogy nem lehet ekkor sem figyelmen kívül hagyni az erudita vonatkozásokat. Nagy érdeme viszont újabban az irodalmároknak a teoretikus/elméleti vonatkozások előtérbe helyezése – például a nyelvi és egyéb fordulatokkal összefüggésben. Igaz, ez náluk többnyire csak a legújabb irányzatok adaptálására korlátozódik, alapján normatív alapállásból s megközelítésükből gyakran hiányzik így a történeti látószög.

Lényegesen jobban érvényesül a történeti perspektíva a filozófusok, filozófiatörténészek, mint például Ludassy Mária, Nyíri Kristóf, Kelemen János, Csejtei Dezső – Juhász Anikó, Orthmayr Imre vagy Kiss Endre műveiben (KELEMEN 2000; CSEJTEI–JUHÁSZ 2000). Rájuk – szempontunkból – az egyetemes nézőpont is jellemző, azaz elméleti jellegű kérdéseket, európai jelentőségű filozófusokat és irányzatokat problematizálnak inkább gondolkodástörténeti vagy eszmétörténeti, viszont hangsúlyozottan és szinte kizárólag történeti szempontokból. Tevékenységük tehát a szélesebb értelemben vett historiográfiának nélkülözhetetlen ingrediense.⁴

Mi jellemző a magyar historiográfiaírára 1990, azaz a rendszerváltás után?⁵

Amint azt korábban említettem, az 1990-es, 2000-es évek egyik fő nívója több új historiográfiai szintézis publikálása, amelyek jelentős része a korábbi időszakok kutatásait (és így persze részben szemléletét) folytatja és szintetizálja. E szintézisek közül meg lehet említeni Gunst Péter 1995-ös összefoglalását a teljes magyar történetírás fejlődéséről, Niederhauser Emil vaskos monográfiáját a kelet-európai történetírásról (1994), illetve Kristó Gyula könyvét a középkori magyar historiográfiáról (GUNST 1995). Gunst könyvéről annak idején recenziót írtam (ERŐS 1996), amelynek akkori állításait máig fenntartom: az összefoglalás aránytalan, bár egyes (például a dualizmuskori) részei jól sikerültek, a két világháború közötti időszak bemutatása hiányos, néha egyenesen téves, hiányzik belőle az egyetemes történetírásra való kitekintés, illetve általában a fogalmilelemző megközelítés, túltengenek benne a biografikus elemek. Részben hasonlóan lehet minősíteni Niederhauser Emilnek a kelet-európai történetírásról írott nagyszabású monográfiáját (NIEDERHAUSER 1995), amely a szerzőnek több évtizedes kutatásait foglalja keretekbe. A monográfia – nagy terjedelme ellenére – kevesebbet nyújt, mint amennyit címe alapján ígér, hiszen az orosz nyelvű történetírást csak 1918-ig tárgyalja, a többi kelet-európai országot pedig csak 1945-ig, mondhatnánk, hogy éppen a legkényesebb periódusokat kerüli meg, pedig

⁴ Mindezzel jelen sorok szerzője azt is érzékeltetni szeretné, hogy a historiográfia fogalmán nemcsak a *par excellence* szaktörténetírás történetét érti, hanem annak integráns része a céhen kívül állók („dilettánsok”) szemlélete vagy a történetelmélet/történetfilozófia is. Ezt e megközelítést nem minden historiográfiai munka osztja, a nemzetközi irodalomban sem (vö. mindezekről ERŐS 2010).

⁵ Természetesen a fentiekben nem térhettem ki minden egyes, akárcsak jelentősebb historiográfiai tanulmányra sem, mindezt egy későbbi, ezt az írást jelentősen kibővítő munkában szeretném elvégezni (amelyben az itt említett szerzőket is behatóbban elemzem). A hiányzók közül említessék meg ifjabb Révész Imre, Solt László, Ránki György, Benda Kálmán, Tokody Gyula, Irinyi Károly, Borzsák István, a határon túlról Egyed Ákos. Borzsák István kapcsán megjegyzendő, hogy az ókori historiográfia szintén méltatlanul kis helyet kap itt, pedig Hahn István, Havas László, Simon Róbert, Sarkady János, Németh György és mások (újabbán K. Csízy Katalin) számos kiváló historiográfiai tanulmányt írtak, illetve edíciós tevékenységük is figyelemre méltó. A nagyobb lélegzetű tanulmányban erre mindenképpen kitérek.

a szerzőnek ezekről a korszakokról is vannak korábbi publikációi. Niederhauser nagy érdeme az anyaggazdagság, a hallatlan erudíció (bár magában a műben szégyenes az irodalmi utalás), irányzatokat, intézményeket is elemez, viszont szintén teljesen hiányzik az európai történetírással való kitekintés vagy a fogalmi megközelítés (mert mit kezdünk az olyan fejezetcímekkel, mint „fejlett történetírás 1918 előtt” és „fejlett történetírás 1918 után”). Néha zavaró a „pozitivistá” fegyverzet mögül mégiscsak előbukkanó ideológiai, az 1990 előtti rendszer szája íze szerinti minősítés (mondjuk az emigráns orosz történetírással tett kritikus megjegyzések esetében) (NIEDERHAUSER 1995: 289–291).

Kissé ebbe a „neopozitivistá” vonulatba illik Kristó Gyula 2001-es, egyébként korrekt összefoglalása a középkori magyar történetírásról (KRISTÓ 2002), amely szintén igen anyaggazdag, s amelyet a szerzőnek szintén több évtizedes kutatómunkája előzött meg a témáról. Kristó kiemelkedő merituma a korábbi teljes magyar irodalomra való kitekintés, az azzal való szembesülés, az ebben a témakörben nélkülözhetetlen önálló és megbízható filológiai állásfoglalás (melyik középkori munka tekinthető egyáltalán önállónak), valamint például a korábbiakban marginálisnak tekintett vagy újabban felfedezett műfajok (például napló, önéletírás) bemutatása, ugyanakkor itt is hiányolható az egyetemes történetírással való kitekintés vagy a fogalmi szempontok érvényesítése.

A nagyobb összefoglaló szintéziseken kívül természetesen ebben az időszakban is gazdag a historiográfiai termés, hiszen a korábban említetteken kívül számos munka születik például Soós István, Tóth Zoltán, Ö. Kovács József, Miskolczy Ambrus, Romsics Ignác, Kontler László, Ständeisky Éva, Csiki Tamás, Lévai Csaba, Veszprémy László, Tringli István, Halmos Károly, Ujváry Gábor és mások tollából (vö. SOÓS 1993; MISKOLCZY 2001; CSIKI 2003), a német, amerikai és magyar társadalomtörténet, a román történetírás; a középkori történetírás, a 19–20. századi magyar társadalomtörténetírás egyes kérdéseiről. A korszak fő jellegzetességének mégis inkább az ún. nyelvi és egyéb fordulatok nyomán fellépő „posztmodern” történetírás, illetve általában is a történetírás elvi kérdései iránti, a korábbinál jóval nagyobb nyitottság és érdeklődés tekinthető. Ez megnyilvánul több kiadó (Osiris, L'Harmattan, Atlantis, Hermész, Napvilág, Új Mandátum) edíciós programjában, amelyek alapvetőnek tekintették Collingwood, Popper, a Frankfurter Iskola, Nietzsche, Ortega, O. Marquard, J. Assmann, R. Koselleck, Foucault, Derrida műveinek magyar kiadását (COLLINGWOOD 1987).

Mindezekhez kapcsolódik több új szöveggyűjtemény, például a kilencvenes évek francia társadalomtörténetéről, utóbb a 19. századi francia professzionális történetírásról, az *Annales*ről, a 20. századi francia történetfilozófiáról, a 20. századi német történetfilozófiáról, a történetírás és művészet viszonyáról, *A történetész szerszámos-ládájáról*, általában a történetírás, történetfilozófia elméleti kérdéseiről (vö. például *Történetelmélet* I–II., 2006). Napvilágot látott az első, magyar

nyelvre fordított, de külföldi szerzőtől származó, kifejezetten egyetemes történeti szempontokat érvényesítő historiográfiai összefoglalás (BREISACH 2004, vö. ERŐS 2005), valamint egy magyar történészek által jegyzett kézikönyv, amely inkább egyfajta historikának készült, viszont – bevallottan – inkább a historiográfiai, azaz történeti megközelítés kerekedett felül benne (*Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 2003). Ez a kötet egyértelműen a nyelvi fordulat következtében fellépő antropológiai paradigmaváltás irányába kívánta orientálni közönségét, ennek összes implikációival együtt. A fenti kiadványokhoz köthető szerzők, akik mindezen új szempontokat egyelőre inkább kisebb lélegzetű esettanulmányokban, illetve elméleti jellegű írásokban érvényesítették: Takács Ádám, Bódy Zsombor, Szekeeres András, Szijártó M. István, Apor Péter, Czoch Gábor, Sonkoly Gábor, Kisantal Tamás, Lajtai L. László, Pócza Kálmán, Romsics Gergely (vö. *Társadalomtörténet másképp*, 1999; *A történelem anyaga*, 2004; *A történetírás mint tudomány*, 2007).

Sok tekintetben mindebbe beleillő, ugyanakkor a magyar tudományos intézményrendszeren kívül eső törekvéseket képvisel a Közép-európai Egyetem (Trencsényi Balázs és számos nem magyar szerzőtársa vagy a szintén magyar Baár Mónika), akik egyfajta közép- és kelet-európai összehasonlító történetírás-történeti szemszögből elemzik a rendszerváltás utáni, a kommunista örökséggel birkózó térségbeli historiográfiákat (TRENCSÉNYI–APOR 2007; BAÁR 2010). Mindezzel megszületett a persze mások (például GYÁNI GÁBOR 2000) által művelt műfaj is, az 1990-es, sőt továbbmenve, a rendszerváltozás utáni magyar historiográfia történetének elemzése (amely rövid fejezetként már a legújabb összefoglalásban is felbukkan, ROMSICS 2011).

Természetesen egyértelmű a kérdés: hogyan értékelhetjük, értelmezhetjük összességében a fentiekben bemutatottakat, azaz az 1945 utáni historiográfiaírásunkat, s hogyan illeszkedik mindez általában az 1945 utáni magyar történetírásról alkotott képünkbe?

Mindenekelőtt a legfontosabb kérdés: beszélhetünk-e valamiféle egységes folyamatról (legalább 1989-ig), azaz van-e ezen a területen marxista történetírás? Meglátásom szerint igen, hiszen anélkül, hogy belemennék a marxista történetírás fogalmának definíciójába (vagy például a kelet- és nyugat-európai, illetve 19. és 20. századi változatainak taglalásába), ha egyszerűen „kolligáljuk” a marxista történetírás fogalmát, mégiscsak viszonylag ténykérdés, hogy a magyar történetírás legalább az 1980-as évek közepéig így definiálta magát. Elég, ha csak akár Szűcs Jenő munkáira vagy a korábban említett diskurzusokra utalok, Molnár Erik vagy éppen Pach Zsigmond Pál frazeológiájáról nem is beszélve (PACH 1987). Az már egy másik (persze szintén fontos) kérdés, hogy ez a marxista „historikán” (ha van ilyen egyáltalán) alapuló történetírás mennyiben képviselte a sok nyugat-európai történész számára oly vonzó társadalomtörténeti és egyúttal a társadalmi modernizációt, a társadalmi szuverenitást megfogalmazó és megcélzó

programot? Mert ha ennek letéteményeseként az „osztály”, a nép és az „osztály-harc” vagy a társadalmi konfliktus fogalmát tételezzük (ami számos, az 1950-es, 1960-as, 1970-es években készült munkában alapvető), akkor nem biztos, hogy beszélhetünk ilyesmiről, aminek világos bizonyítéka a kifejezetten politikai-ideológiai motívumokkal átszőtt politikatörténeti és polemikus jelleg. Ez a historiográfiai munkákban az ún. „polgári” történetírás (szellemtörténet) harcos bírálataként vagy például a pártos történetírás idolumának naiv és szenvedélyes (ma már inkább mulatságos) védelmezéseként jelentkezett. Ebben a tekintetben az egyes egyéniségek között (sőt azok életművén belül is) jelentős különbségek lehetnek (már Szigeti és Léderer között is, nem beszélve például I. Tóth Zoltánról). Ráadásul nem lehet figyelmen kívül hagyni a főként az 1970-es évektől jelentkező irányváltást, amikor felerősödik például a valódi társadalomtörténeti paradigma érvényesítése érdekében fellépő historiográfiaírás igénye. Ugyanakkor ez a törekvés nem feszítette szét teljes egészében a korábbi kereteket. Bizonyítják mind ezt az összefoglalások is, hiszen Elekesé mégiscsak 1975-ben jelent meg, de még az 1990-es években készült, sőt a legújabb szintézisek is jelentős mértékben eseménytörténeti jellegűek. A historiográfiaírást mindezek alapján felelősség illeti abban, hogy a magyar történetírás és történeti gondolkodás sok vonatkozásban máig politikatörténet- vagy hungarocentrikus, illetve (mindezzel szorosan összefüggve) elméletszegény és empirikus maradt.

Ezen az összképen (ami önmagában is vitatható és csak több megszorítással érvényes) természetesen jelentős mértékben módosít az itt korábban nem véletlenül felidézett körülmény, hogy az 1945 utáni történetírás-történetünkben (is) számon tarthatjuk mondjuk a két világháború közötti „polgári” történetírás kontinuitását. S nem hagyható figyelmen kívül, hogy (időleges marxista frázisaik ellenére) I. Tóth Zoltán, Mályusz Elemér, Wellmann Imre, Györffy György, Bartoniek Emma, Csapodi Csaba, Kosáry Domokos, Windisch Éva vagy Ritoók Zsigmond historiográfiai munkái nem feltétlenül illeszthetők bele az akár nyitottabb marxista kánonba sem, az ideológiával szemben részben csökönyös (de jogos) empirikus szakszerűséget, *horribile dictu* „professzionalizmust”, részben valóban a társadalomtörténeti megközelítés igényét s így nem ritkán valóban az Európához közelítő mércét reprezentálták. (Itt most marginálisan említve azután a nyugat-európai vagy amerikai magyar historiográfusokat, főként Várdy Bélát vagy Deák Istvánt, illetve Bogyay Tamást [DEÁK 1992; BOGYAY 1979], akik igazán nem voltak rákényszerítve az ortodox marxista fogalomkészlet érvényesítésére; nem is tették meg azt.)

További fontos értékelési/elemezési szempontként vetődik fel, hogy miként viszonyul az 1945 utáni historiográfiaírásunk mondjuk a korábbi magyar (két világháború közötti) historiográfiához, esetleg az egyetemes vagy a szomszédos

országok történetírás-történetéhez; sőt a magyar történettudomány többi rész tudományához képest hogyan teljesített a történetírás-történet.

Az első felvetésre jelen keretek között nem egyszerű a válasz, hiszen szükséges lenne legalább a korábbi magyar történetírás-történet felvázolása. Annyi mindenesetre talán megelőlegezhető, hogy a történetírás-történet a két világháború között (is) meglehetősen marginális helyet foglalt el a korszak történettudományának egészén belül, ugyanakkor a legnagyobbak (Domanovszky, Hóman, Szekfű, Mályusz, Deér, Hajnal, Váczy P. [vö. ERŐS 2011b]) szüntelenül szembesültek ennek problémáival, s jelentős összefoglalás is született ekkor Baráth Tibor tollából, igaz, franciául (BARÁTH 1936). Ezekhez képest a legnagyobb változás az 1945 utáni munkák szemléletében természetesen az ún. „szellemtörténeti” frazeológia eltűnése, illetve a társadalomtörténeti (és persze marxista) frazeológia előtérbe kerülése. Ebben, amint korábban erre utaltam, jelentős teljesítmények születtek, ugyanakkor itt részben egyfajta rossz kontinuitás, sőt egyenesen visszaesés is megfigyelhető, hiszen a két világháború között mégiscsak jelentős hatása volt például az *Annales*-receptiójának (vö. *Revue d'Histoire Comparée* című folyóirat 1943-tól), de én az egész német társadalom és szellemtörténet meghonosítására irányuló törekvéseket is európai jelentőségűnek tartom (a *Volkstumskunde* vitott ez úgynben, ERŐS 2000).

Mindezek a háború után marginális jelentőségűek (vagy inkább bírálandóak) lettek; ugyanakkor mindkét korszakban szinte egyforma jelentőséggel bírt az elméleti-történetfilozófiai kérdések iránti csekély érdeklődés. Igaz, ez a háború utáni időszakra csak azzal a megszorítással érvényes, hogy elméletből, történetfilozófiából, ideológiából néha túl sok is volt, ez azonban meglehetősen egyoldalú volt, hiszen többnyire vagy az ún. „polgári” filozófia/történetírás teljesítményeinek ócsárlását, vagy pedig az egyoldalú és doktriner marxista citatológiát testesítette meg, leginkább a nagy hármásra (Marx–Engels–Lenin) hivatkozva, a legrosszabb esetben egy negyedikkel (Sztálin) kiegészítve.⁶

Igaz, mindez általános közép- és kelet-európai jelenség, sőt, ha a magyar történetírás történetét az egykori NDK historiográfiájához (vö. IGGERS 1989) hasonlítjuk, akkor több előnyös tendenciát fedezhetünk fel, hiszen itt lényegesen erősebbek a korábbi „polgári” maradványok (korábban utaltam a kontinuitás kérdésére), s itt jelentősen pozitív szerepet játszott a külföldi magyar történetírás-történet is. Mindezekon felül a hetvenes évektől kezdve az általános marxista frazeológián belül is fontos eredmények születtek (s ekkor már a filozófia, irodalomtudomány, de például a szociológia vagy a pszichológia is több európai értéket, gondolatot

.....
⁶ Sajnálatos módon ebben a vázolt rokontudományok, sőt a filozófia sem segítettek a szóban forgó időszakban, lévén, hogy ennek beszédmódját is ez határozta meg ekkor, bár persze például Lukács és iskolája, majd óvodája jelentős kivételnek tekinthető (SZÁNTÓ 1998).

közvetített, SZÁNTÓ 1998), aminek következtében talán megkockáztatható a kijelentés, hogy (részben változatlanul marginális helyzete ellenére) a historiográfia-írás a háború utáni történetírás néhány jelentős résztudománya (alkalmanként sikerágazata), így például a gazdaság- és agrártörténet vagy a művelődés- és esztétorténet (amelyeknek esetenként maga is része) mellé jelentős részben felzárkózott, de legalábbis láthatóvá vált mellettük.

Ez részint abban is megnyilvánult, hogy többen kifejezetten ennek specializációjává váltak, ami Szekfüék idején egyenesen elképzelhetetlen, viszont egybevág a nyugat-európai tendenciákkal.

Befejezésként egy megjegyzés az 1990, tehát a politikai rendszerváltás után kialakuló tendenciákról. Meglátásom szerint az is vitatható tény, hogy a magyar történetírás 1990 előtt már felzárkózott a nemzetközi történettudományhoz (GYÁNI 2010) – még ha voltak is ezzel számottevő kapcsolatai. A történetírás-történet egészére ez biztosan nem érvényes, hiszen például számos terület elhanyagolt volt, kétségtől sokáig jelen volt a marxista frazeológia s az elméleti kérdések iránti érdeklődés (sőt általában a nyugat-európai történetírás-történet eredményeinek akceptálása – például a historizmus, *Verwissenschaftlichung*) alapján véve lanya volt. Ezen az összképen jelentősen változtatott a részben már 1990 előtt láthatóvá vált, de nyilvánvalóan inkább az akkori történetírás margóján elhelyezkedő, korábban említett nemzedék (Kövér, Benda, Gyáni, Klaniczay stb.), de különösen az újabb (Takács, Czoch, Szekeres, K. Horváth stb.) A változás fő tartalma például az *Annales* és a nyugat-európai társadalomtörténeti paradigmának a korábbinál sokkal erőteljesebb képviselője, az antropológiai és nyelvi fordulat, vagy az emlékeztörténet elemeinek adaptálása, az elméleti, sőt kifejezetten a történetfilozófiai kérdések iránti roppant mód megnövekedett érdeklődés, a magyar történetírásnak a posztkommunista (vagy korábbi) kelet- és közép-európai nemzetek historiográfiájával való komparatistikus vizsgálata, a különböző diskurzus elemzések, itt-ott a gender szempontjainak felbukkanása volt (vö. például HERZKA 2010). Mindezek mindeddig azonban inkább az említett kiadói törekvésekben, részmonográfiákban vagy tanulmányokban, illetve különböző kiadói törekvésekben, illetve szöveggyűjteményekben öltöttek testet. A nagyobb összefoglalásokban mindennek kevés nyoma volt (a legújabbra is érvényes ez), a „mainstream” történetírás minderről nem sok tudomással bír, folytatja inkább politikatörténet-centrikus, az elmélet iránt közömbös, Munslow kifejezésével „rekontstrukcionista” minősíthető történetírói attitűdjét (ERŐS 2009). Azaz a fenti megújulási kísérletek inkább e kísérletezők „marginális” helyzetét konzerválják.⁷

⁷ Mindezzel persze nem akarom azt állítani, hogy nem születtek jelentős historiográfiai teljesítmények a legújabb időszakban. Elég csak emlékezni a korábban említett ókortörténeti vonatkozású

Miközben egyes kiadóknál dül a nacionalista és fundamentalista/esszencialista retorika, amely korábbi magyar történetírókat ad ki számolatlanul, kommentár és értelmezés nélkül, összekeverve valóban európai rangú történészeket (Hóman, Mályusz, Deér) többedrangú epigonokkal (Ferdinandy Mihály, R. Kiss István, Zoványi Jenő, Nagy Géza; vannak persze kivételek is, vö. MARSIGLI 2009). Mindennek már historiográfiai igénnyel is megfogalmazódó „elméleti” (persze ideológiai) háttere is van (vö. ŐZE 2009), amely sokszor parlagi, útszéli modorban ostromozza például az 1945 utáni magyar történetírást, a nemzeti ügyet eláruló, a „szovjet-kommunista” rendszert lelkesen kiszolgáló volta miatt. Mindezek további taglalása azonban már egy következő tanulmány feladata lesz.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BAÁR, Monika (2010): *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford University Press, Oxford, New York.
- BALOGH József (szerk. 1964): *Polgári történetfilozófia I–III*. ELTE, Budapest.
- BARÁTH Tibor (1936): *L’histoire en Hongrie (1867–1935). Extrait de la Revue historique*. CLXXVII, Librairie Paris Studium, Budapest.
- BARTONIEK Emma (1975): *Fejezetek a XV–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. (Kézirat.) Budapest.
- BENDA Gyula (1975): *New Economic History. Történeti Statisztikai Tanulmányok* 261–276.
- BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk. 2003): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagymányok, irányzatok, módszerek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BOGYAY Tamás (1979): *Történetírás – történetkutatás. Új Látóhatár* 30/3–4. 189–211.
- BREISACH, Ernst (2004): *Historiográfia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- COLLINGWOOD, Robin G. (1987): *A történelem eszméje*. Gondolat, Budapest.
- CSAPODI Csaba (1978): *Az Anonymus-kérdés története*. (Gyorsuló idő) Magvető, Budapest.
- CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó (2000): *Történelem – kulcsra készen? Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém*.
- CSÍKI Tamás (2003): *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban 1945-ig*. Ethnica Debrecen.

.....
munkákra, az Osiris Kiadó sorozatára (*Millenniumi magyar történelem. Historikusok*), a mediévis-ták és a kora újkorosok ilyen irányú tevékenységére (Zsoldos Attila, Tringli István, Veszprémy László, Almásy Gábor), az 1848–49 újabb történeti irodalmát összefoglaló munkákra vagy a nemrégiben megjelent tanulmánykötetekre Angyal Dávidról, Thallóczy Lajosról, Szekfű Gyuláról, Hóman Bálint-ról. Ugyanakkor ezek a munkák gyakran meglehetősen hagyományos, az empiriára hagyatkozó, néha kifejezetten feleslegesen bőbeszédű, „rekonstrukcionista” megközelítéssel készültek. Ez néhány esetben (például Hermann Róbert köteténél) egyenesen bosszantó, mert a historiográfián mégsem a meg-jelent történeti irodalom (bármilyen teljes és alapos) bibliográfiai összegzését, felsorolását, címléírását értjük (vö. HAVAS 2011; HERMANN 2011; THALLÓCZY 2010; *Egy konzervatív történész* 2009).

- CSÓKA L. Lajos (1967): *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Irodalomtörténeti könyvtár 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEÁK, István (1992): Hungary. *American Historical Review* 97. 1041–1063.
- DÉNES Iván Zoltán (1976): A „realitás” illúziója. *A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÁSZTVAY Tünde – HALÁSZ Ferenc – UJVÁRY Gábor (szerk. 2009): *Egy konzervatív történeész. Tanulmányok Angyal Dávidról*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- ELEKES Lajos (1975): *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- ERŐS Vilmos (1996): Gunst Péter: A magyar történetírás története. *BUKSZ* 3. 334–336.
- ERŐS Vilmos (2000): *A Szekfű–Mályusz-vita*. Csokonai Új História Könyvek. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- ERŐS Vilmos (2005): Egyedi-egyetemes történetírás. Megjegyzések Ernst Breisach könyvéhez. *Történeti Tanulmányok XII*. VELKEY Ferenc (szerk.). Debrecen, 7–25.
- ERŐS Vilmos (2009): A forma fontosabb a tartalomnál. Interjú Alun Munslow angol történésszel. *Aetas* 4. 190–198.
- ERŐS Vilmos (2010): A historiográfia fogalma. *Történeti Tanulmányok XVIII*. Debrecen.
- ERŐS Vilmos (2011a): I. Tóth Zoltán (1911–1956). *Korunk* 5. 80–85.
- ERŐS Vilmos (2011b): Szekfű historiográfiai koncepciója. In: UJVÁRY Gábor (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Ráció Kiadó, Budapest. 101–111.
- ERŐS Vilmos (2012): *Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években*. Az emlékezhely kutatásának módszertani problémái, Mohács példája című konferencián elhangzott előadás. DAB Székház, Debrecen, 2011. június 16–17. (megjelenés alatt)
- FRANK Tibor (1985): *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GERŐ András (1991): Hóman–Szekfű, és ami utána következik. *Kritika* 2. 39–41.
- GLATZ Ferenc (1980): *Történetíró és politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GUNST Péter (1995): *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- GYÁNI Gábor (1978): A várostörténet-írás új irányzata. (New Urban History.) *Történelmi Szemle* 3–4. 588–601.
- GYÁNI Gábor (1997): Mai várostörténetírásunk: teljesítmény és irányzatok. In: GYÁNI Gábor: *Történeéssdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest, 67–77. (eredetileg: *Századvég* 4. 55–69.)
- GYÁNI Gábor (2000): Történetírásunk az évezred fordulóján. In: GYÁNI Gábor: *Történeéssdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest. 35–54. (eredetileg: *Századvég* 18. 117–141.)
- GYÁNI Gábor (2010): A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága. Egykor és most. *Aetas* 25/4. 15–27.
- GYÖRFFY György (1988): *Anonymus. Rejtély, avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAVAS László (2011): *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója*. Debrecen.
- HERMANN Róbert (2011): Negyvennyolcas történetünk mai állása. *Magyar Napló*. FÓKUSZ Egyesület, Budapest.

- HERZKA Ferenc (szerk. 2010): *Ormos Mária történész. Nők a tudományban*. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest.
- FISCHER, Holger (1982): *Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn: Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956*. Oldenburg, München.
- FISCHER, Holger (1994): Neuere Entwicklungen in der ungarischen Sozialgeschichtsforschung. *Archiv für Sozialgeschichte* 34, 131–156.
- IGGERS, Georg G. (1989): New Directions in Historical Studies in the German Democratic Republic. *History and Theory* XVIII/1. 59–78.
- KELEMEN János (2000): *Az ész képe és tette. A történeti megismerés idealista elméletei*. Atlantisz, Budapest.
- KOVÁCS Endre (1962): *A mai polgári történetírás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KOSÁRY Domokos (1987): *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető, Budapest.
- KOSÁRY Domokos (1994): *A Görgey-kérdés története I–II*. Osiris–Századvég, Budapest.
- KRISTÓ Gyula (2002): *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- KULCSÁR Péter (1973): *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LACKÓ Mihály (1986): *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- LACKÓ Miklós (1988): *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LACKÓ Miklós (2008): Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok* 142/6. 1483–1536.
- LAJTAI L. László (szerk. 2007): *A történetírás mint tudomány. A történészi hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- LÉDERER Emma (1969): *A magyar polgári történetírás rövid története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- LÉDERER Emma (1962): Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. *Századok* 96. 440–468.
- MÁLYUSZ Elemér (1967): *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MARSIGLI, Luigi Ferdinando (2009): *A magyar királyság történetének kivonata*. Nagy Levente (fordította, az utószót és a jegyzeteket írta). Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.
- MÉREI Gyula (1960): Szekfű Gyula történetszemléletének bírálatához. *Századok* 94/1–3. 180–245.
- MÉREI Gyula (1984): Szekfű Gyula, a nemzetben gondolkodó történész. *Tiszatáj* XXXVIII/1. 65–71.
- MISKOLCZY Ambrus (2001): *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Napvilág, Budapest.
- NIEDERHAUSER Emil (1995): *A történetírás története Kelet-Európában*. História. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- ŐZE Sándor (2009): *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Intézet, Budapest.
- PACH Zsigmond Pál (1962): Az ellenforradalmi történetszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében. *Történelmi Szemle* 3–4. 387–425.
- PACH Zsigmond Pál (1983): Kontinuitás és diszkontinuitás Szekfű Gyula történetszemléletében. *Új Írás* 10. 40–53.

- PACH Zsigmond Pál (1987): *Történelem és nemzettudat. Cikkek, előadások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- PAMLÉNYI Ervin (1989): *Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PENKE Olga (2000): *Filozófikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Balassi Kiadó, Budapest.
- RAAB EPSTEIN, Irene (1987): *Gyula Szekfű. A Study in the Political Basis of Hungarian Historiography*. Garland Publishing, New York.
- ROMSICS Ignác (2011): *Clio bűvöletében. Magyar történetírást a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SEEWANN, Gerhard (1982): *Geschichtswissenschaft und Politik in Ungarn 1950–1980. Die Historiographie zu Mittelalter und Neuzeit. Südostforschungen* 41, 261–323.
- SOÓS István (1993): Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika megteremtésére. Horvát István és Schwartner Márton. *Aetas* 4, 44–89.
- SZÁNTÓ Miklós (1998): *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZIGETI József (1964): *A magyar szellemi történet bírálatahoz*. Kossuth, Budapest.
- SZÖRÉNYI László (1999): *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*. Kortárs, Budapest.
- SZÜCS Jenő (1984): *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. 2. kiadás. Gondolat, Budapest.
- CZOGH GÁBOR – SONKOLY GÁBOR (1999): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- JUZBASIC, Dzevad – RESS, Imre (eds. 2010): *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker*. Sarajevo, Budapest.
- GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás (szerk. 2006): *Történetelmélet I–II*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TAKÁCS Ádám (szerk. 2004): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. L'Harmattan-Atelier, Budapest.
- TRENCSENYI, Balázs – APOR, Péter (2007): Fine-Tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s. In: Sorin ANTOHI – Balázs TRENCSENYI – Péter APOR (eds.): *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Central European University Press, Budapest – New York. 1–99.
- VARDY, Steven Bela (1976): Modern Hungarian historiography. *East European Quarterly, Boulder*. Columbia University Press, New York – Guildford, Surrey.
- VARDY, Steven Bela (1985): *Clio's Art in Hungary and Hungarian America. East European Monographs*. Columbia University Press.
- R. VÁRKONYI Ágnes (1973): *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- R. VÁRKONYI Ágnes (1961): *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest.
- R. VÁRKONYI Ágnes (1963): Buckle és a magyar polgári történetírás. *Századok* 97. 610–644.
- WELMANN Imre (1979): Bél Mátyás (1684–1749). *Történelmi Szemle* 2. 381–391.
- V. WINDISCH Éva (1947): *Kovachich Márton György élete és munkássága*. Budapest.
- V. WINDISCH Éva (1998): *Kovachich Márton György, a forráskutató*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 24. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

A
TÁLENTUM SOROZAT
KORÁBBAN
MEGJELENT
KÖTETEI

ISSN 2063-3718

1. KUTASI ZSUZSANNA: *A ló a középkori arab irodalomban*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 210 oldal. ISBN 978 963 312 088 0
2. *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8.* Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 266 oldal. ISBN 978 963 312 097 2
3. EMESE EGEDI-KOVÁCS: *La «morte vivante» dans le récit français et occitan du Moyen Âge*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 260 oldal. ISBN 978 963 312 110 8
4. VARGA ORSOLYA: *Párhuzamos fordítórajzok. Műfordítás-szemlélet Magyarországon és Hollandiában, a 20. század első felében*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 214 oldal. ISBN 978 963 312 103 0
5. *Os Descobrimentos Portugueses e a Mitteleuropa*. Organizadores CLARA RISO e ISTVÁN RÁKÓCZI. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 158 oldal. ISBN 978 963 312 112 2
6. *Cognition and Culture. The Role of Metaphor and Metonymy*. Edited by SONJA KLEINKE, ZOLTÁN KÖVECSES, ANDREAS MUSOLFF and VERONIKA SZELID. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 228 oldal. ISBN 978 963 312 115 3
7. HELTAI GYÖNGYI: *Az operett metamorfózisai (1945–1956). A „kapitalista giccs”-től a „haladó mimusjáték”-ig*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 268 oldal. ISBN 978 963 312 109 2
8. *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Szerk. SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN – SZÜCS ZOLTÁN GÁBOR. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 229 oldal. ISBN 978 963 312 120 7
9. *La Joie de Cours – Études médiévales et humanistes*. Red. KRISZTINA HORVÁTH. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 242 oldal. ISBN 978 963 312 111 5
10. GERA JUDIT: *Az alávetettség struktúrái a holland prózában*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó, 276 oldal. ISBN 978 963 312 123 8

11. *Oirad and Kalmyk Lingustic Essays*. Edited by ÁGNES BIRTALAN. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó. 212 oldal. ISBN 978 963 312 116 0
12. DÁNIEL SZABÓ: *Étapes de l'urbanisation au coeur de l'oppidum de Bibracte : étude du mobilier céramique des fouilles hongroises de l'Îlot des Grandes Forges*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó. 422 oldal. ISBN 978 963 312 122 1